

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

İSLAM HUKUKUNUN SÜREKLİLİĞİ VE DEĞİŞİMİ BAKIMINDAN İCTİHADIN NAKZI MESELESİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdurrahman POYRAZ

Sivas
Haziran 2022

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

İSLAM HUKUKUNUN SÜREKLİLİĞİ VE DEĞİŞİMİ BAKIMINDAN
İCTİHADIN NAKZİ MESELESİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdurrahman POYRAZ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Halis DEMİR

Sivas
Haziran 2022

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

24/06/2022

Abdurrahman POYRAZ

ÖN SÖZ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسولنا محمد وآله وصحبه أجمعين.

İslâm dininde Kur’ân ve Sünnet dinî hükümlerin aslî kaynakları olmakla birlikte bu aslî kaynaklardan hüküm istinbâtı beşerî bir çabayı gerektirmektedir. Çünkü bu kaynakların doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması ancak aklî bir çaba ile mümkündür. Bu aslî kaynaklardan hüküm istinbâtını hedefleyen beşerî/aklî çabaya ictihad denilmektedir. Zira, naklin doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması için aklın ne ölçüde devreye gireceği ve işlevini belirleme hususunda ictihad kilit bir rol oynamaktadır. Bu sebeple ictihad İslâm hukukunun sürekliliğini ve evrenselliğini temin eden ve ona dinamizm kazandıran unsurların başında gelir.

Fıkıh usûlü kitaplarında ictihada dair pek çok bahis ele alınmıştır. Bu bahisler zengin içerikleri itibariyle fıkıh usûlü kitaplarında önemli bir yer tutar. Bu bahislerden biri de ictihadın nakzıdır. İctihadın nakzı ile önceki ictihadın hükmünün bozulması ve geçersiz kılınması kastedilmektedir. Bir ictihadın kendisi gibi bir başka ictihadı nakzedememesi ilkesi İslâm hukukunun önemli ilkelerinden olup, ona istikrar kazandıran hususların da başında gelmektedir. Öyle ki bazı araştırmacılar bunun İslâm hukukunun bir özelliği olup diğer hukuk sistemlerinde bulunmadığını ifade etmişlerdir.

Çalışmamızda ictihadın nakzı meselesi iki bölüm halinde incelenmiştir. Birinci bölümde, ictihad ve nakz kavramlarının tarifine yer verilmiş, ictihadın nakzı meselesinin usûlî tarafı fıkıh usûlü kitapları esas alınarak ele alınmıştır. İkinci bölümde ise “ictihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesi, kavâid kitapları esas alınarak teorik ve ahkâma etki eden amelî cihetleriyle etraflı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın vücuda gelmesindeki katkıları sebebiyle, başta ilgi ve emeğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Halis Demir’e, kıymetli alan hocalarım Prof. Dr. Hakkı Aydın, Prof. Dr. Sabri Erturhan, Prof. Dr. Savaş Kocabaş ve Doç. Dr. Adem Çiftci’ye, tez

jürisinde bulunan değerli İslam hukukçusu Doç. Dr. Özgür Kavak'a şükranlarımı arz ederim. Yine Arapça'yı sevmemde ve öğrenmemde büyük katkıları olan dayım Murat İnan'a, üzerimde emekleri bulunan tüm hocalarıma, tezi kısmen okuyarak katkılarını esirgemeyen İslam Hukuku doktora öğrencisi Ramazan Araz'a, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladığım ilk günden itibaren çalışmam hakkında istişare ettiğim değerli mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Hamit Demir ve Arş. Gör. Naim Yaman'a, tezin tamamını okuma zahmetinde bulunup ciddi katkılar sunan Arş. Gör. Ömer Faruk Özbek'e, bu günlere gelmemde büyük emekleri bulunan muhterem anne-babama ve beni her konuda destekleyen eşime müteşekkirim.

Çalışmamızın istifadeye medar olmasını Cenâb-ı Hakk'tan niyaz ederim. Gayret bizden, başarı Allah'tan.

Abdurrahman Poyraz

Sivas 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	xi
GİRİŞ.....	1
1.Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	1
2.Araştırmanın Kaynakları.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	7
1. FIKIH USÛLÜNDE İCTİHADIN NAKZI	7
1.1. Kavramsal Çerçeve.....	7
1.1.1. İctihad.....	7
1.1.2. Nakz	15
1.2. İctihâdın Nakzı ile Bağlantılı Bazı Konular.....	19
1.2.1. Fakîhler Arası İhtilafın Sebepleri	19
1.2.2. İctihadın Alanı (el-Müctehed fih)	22
1.2.3. İctihadın Tekrarı ve Değişmesi.....	27
1.2.4. İctihadda Hata-İsâbet Meselesi (Tasvîbu'l-Müctehidîn)	31
1.3. Usûlcülerin İctihadın Nakzına Dair Görüşleri.....	41
1.3.1. İctihadın Başka Bir İctihadla Nakzedilebileceğini Savunanlar.....	41
1.3.2. İctihadın Başka Bir İctihadla Nakzedilemeyeceğini Savunanlar.....	43
1.3.2.1. Hanefî Usûlcüler	43
1.3.2.2. Mâlikî Usûlcüler	57
1.3.2.3. Şâfiî Usûlcüler	62
1.3.2.4. Hanbelî Usûlcüler	67

İKİNCİ BÖLÜM.....	73
2. KÜLLÎ KÂİDE OLARAK İCTİHADIN NAKZI: İCTİHAD İLE İCTİHAD NAKZOLUNMAZ	73
2.1. Kavramsal Çerçeve.....	73
2.1.1. Kâide	73
2.1.2. Dâbit.....	74
2.1.4. Eşbâh ve Nezâir	76
2.1.5. Külliyyât	76
2.2. Kâidenin Genel Manası.....	77
2.3. Kâidenin Tarihî Seyri.....	80
2.4. Kâidenin Şart ve Rükunları.....	86
2.5. Kâidenin Diğer Kaidelerle İlişkisi.....	88
2.5.1. “Mevrid-i Nassda İctihada Mesağ Yoktur” Kâidesi	88
2.5.2. “Ezmânın Tegayyürü ile Ahkâmın Tegayyürü İnkâr Olunamaz” Kâidesi.....	91
2.6. Kâidenin Delilleri	95
2.6.1. Kur’ân	95
2.6.2. Sünnet	97
2.6.3. İcmâ	100
2.6.4. Akıl	100
2.7. Kâidenin Fırû-i Fıkıhtaki Örnekleri	101
2.7.1. İbâdetler	101
2.7.1.1. Temiz ve Necis Kapların veya Elbiselerin Karışması	101
2.7.1.2. Kiblenin Tayini.....	104
2.7.2. Aile Hukuku	106
2.7.2.1. Velîsiz Nikah.....	106
2.7.3. Borçlar Hukuku	108
2.7.3.1. Arâyâ Satışı	108
2.7.4. Ceza Hukuku	110
2.7.4.1. Zimmîyi Öldüren Müslümana Kisas Uygulanması	110

2.7.5. Yargılama Hukuku.....	111
2.7.5.1. Tövbe Eden Fâsığın Şahitliği	111
2.8. Kâidenin Bazı İstisnaları.....	113
SONUÇ	117
KAYNAKÇA.....	123
ÖZ GEÇMİŞ	141

KISALTMALAR

a.mlf. : Aynı Müellif

b. : bin, ibn (Oğlu)

bk. : Bakınız

bnt. : binti

b.y. : Basım Yeri Yok

çev. : Çeviren

ed. : Editör

Erişim : Erişim Tarihi

H.z. : Hazreti

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

mlf. : Müellif, Yazar

nşr. : Neşreden

öl. : Ölüm Tarihi

s.a.s. : Sallallâhü aleyhi ve sellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik Eden

ts. : Tarihsiz

vb. : ve benzerleri

vd. : ve diğerleri

y.y. : Yayıncı Yok

ÖZET

Fakîhin, herhangi bir şer'î-fer'î hükme ulaşmada olanca gücünü sarf etmesi anlamına gelen ictihad, müctehid adı verilen ehil kişilerce yerine getirilen bir faaliyettir. Gerek naslara, gerek Arap diline ait bazı hususiyetler, gerekse müctehidlerin akıl ve tabiatlarının farklı oluşu gibi sebepler birtakım görüş ayrılıklarını beraberinde getirmiştir. Ayrıca, farklı bir delile ulaşma, örf ve maslahata müstenit hükümlerde örfün ve maslahatın değişmesi gibi durumlara binaen müctehidin, ictihadını değiştirmesi caiz ve vakidir. Söz konusu sebeplere ilaveten fıkıhın kazâ kurumuna intikali ile de hâkimlerin birbirlerine muhalif ictihadlarda bulunması, “farklı ictihadlar birbirini nakzeder mi” sorusunu gündeme getirmiştir.

İctihadın nakzı, ictihadla ulaşılan eski hükmün nâfiz ve kesinleşmiş olmasından sonra bozulması ve iptal edilmesi anlamına gelmektedir. İctihadın nakzının iki türü vardır. Bunlardan ilki, bir müctehidin amel edilmiş olan kendi ictihadını nakzetmesi iken ikincisi müctehidin bir başka müctehidin ictihadını nakzetmesidir. İctihadın başka bir ictihadla nakzedilememesi, ictihada açık meseleler üzerinde yapılan ictihadlarla ilgilidir. Mahalli dışında yapılan ictihadların nakzedilmesi konusunda ise görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Ayrıca ictihadın başka bir ictihadı nakzetmesi, ictihadın sırf ictihad olarak ele alınmasına bağlıdır. İctihada kuvvet kazandıran ilave faktörlerin eklenmesi ise durumu değiştirmektedir.

Usûlcüler, ictihadın nakzına ilişkin iki farklı görüş üzere ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluk ictihadın nakzını kabul etmezken bir kısım usûlcüler ise ictihadın ictihadı nakzedebileceği görüşünü benimsemişlerdir. Kaynaklarda, ictihadın ictihadla nakzedilebileceği görüşü İbn Uleyye (öl. 193/809), Ebûbekir el-Esam (öl. 200/816) ve Bişr el-Merîsî'ye (öl. 218/833) nispet edilmektedir. Onların bu görüşe sahip olmalarına, ictihadî meseleye dair tek bir hükmün ve bu hükme götüren kat'î bir delilin mevcut olduğu anlayışı sebep gösterilmiştir. Zira ictihada mesnet teşkil eden delil kat'î olduğu için, bu delile muhalif

görüŖte bulunanlar mutlak olarak hatalı konuma düŖmektedirler. Böylece hatalı görüŖün nakzedilmesinin meŖrûiyet zemini oluşturulmuş olmaktadır. Nakzı kabul etmeyenler ise Hanefî, Mâlîkî, Şafîî ve Hanbelî usûlcülerdir. Söz konusu usûlcüler, her ne kadar ictihadın bir başka ictihadla nakzedilemeyeceğini savunsalar da meseleye dair aralarında bazı görüŖ ayrılıkları cereyan etmiştir.

İctihadın nakzı meselesi, çeşitli vesilelerle ilk dönem fûrû-i fıkıh literatüründe kendisine yer bulmuş ve zaman içerisinde kâideleşme sürecine girmiştir. Günümüze ulaşmış eserler içerisinde, meseleye kâide formunda ilk defa yer veren, 4./10. asırda yaşamış Hanefî fakîh ve usûlcü Ebû'l-Hasen el-Kerhî'dir (öl. 340/952). Kerhî kâideye, Hanefî imamların ictihadlarında dayandıkları genel ilke ve kâideleri tespit amacıyla kaleme aldığı risalesinde yer vermiş ve onu "İctihadla karar kılınan bir hüküm benzeri bir ictihadla feshedilemez, ancak nasla feshedilir" şeklinde ifade etmiştir. Kâide daha sonraki süreçte ağırlıklı olarak "ictihad ile ictihad nakzolunmaz" şeklinde ifade edilerek yerleşik hale gelmiş ve Mecelle'nin küllî kâideleri arasında kendine yer bulmuştur.

Hukukî istikrarı temin eden en önemli konuların başında gelen ictihadın nakzı meselesi her dönem için güncelleğini korumaktadır. Dolayısıyla konuya dair yapılacak bir çalışma İslam hukukunun dinamik ve istikrarlı yapısını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada ictihadın nakzı meselesi hem usûl hem de kavâid literatürü bağlamında detaylı bir biçimde ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun kavramsal çerçevesi çizilmiş ve konu fıkıh usûlü bağlamında ele alınmıştır. İkinci bölümde ise "ictihad ile ictihad nakzolunmaz" küllî kâidesinin tarihî seyri gösterilmiş ve teorik çerçevesi belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usûlü, İctihad, İctihadın Nakzı, Kavâid, Küllî Kâide.

ABSTRACT

Ijtihād means the ultimate effort that a jurist makes in order to reach to a shar‘ī ruling and it is an activity performed by competent people called mujtahid. Features of the texts and Arabic language and the differences of mujtahids in mind and nature brought about some divergences. Besides, it is allowed and even actual for a mujtahid to change his opinion based on another proof and changes of custom and maṣlaḥa (best interest) in the provisions that arose from custom and maṣlaḥa. In addition to these reasons, the fact that judges had various decisions by transition of fiqh into judicial institution forced the issue that “can different ijtihāds nullify each other”.

Nullification of an ijtihād infers to canceling and repealing the previous one reached by ijtihād after its finalization. Nullification of an ijtihād has two types. The first is that a mujtahid nullifies his own ijtihād after it become exercised. The second one is nullification of an ijtihād by another mujtahid. Being not nullified by another ijtihād is related to issues that are open to ijtihād. There is no disagreement for nullifying an ijtihād which is not performed in the proper place. Moreover, nullification of the other ijtihād depends on considering ijtihād nothing but an ijtihād. Supplemental features that leads to consolidation of an ijtihād can affect the situation.

Scholars of Islamic legal theory have two different opinions on nullification of an ijtihād. The majority don’t accept the nullification of an ijtihād, whereas some scholars accept it. The opinion that ijtihād can nullify the other one is attributed to Ibn ‘Ulayya, Abū Bakr al-Aṣam and Bishr al-Marīsī. The reason for their opinions is said that there is only one ruling related to the issue in which ijtihād is allowed and there is a certain proof that leads to that ruling. Those who go against this certain proof absolutely fall into error since the basic proof for the ijtihād is certain. Thus, a legitimate ground occurs for nullifying the false opinion. Those who don’t accept the nullification are Ḥanafī, Mālīkī and Shafī‘ī and Ḥanbalī

scholars of Islamic legal theory. These scholars have split in opinion on the issue although they adopt impossibility of the nullification.

The issue of nullification of an *ijtihād* entered in the first *fiqh* books with some means and in time it became a legal maxim. The first scholar among those whose works are extant who mentioned the issue as a legal maxim is Ab al-Ḥasan al-Karkhī who was a Ḥanafī jurist, lived in the fourth/tenth century. al-Karkhī treated this legal maxim in his treatise he wrote to determine the principles and the bases of leading Ḥanafīs for their *ijtihāds*. He mentioned the maxim like that: A ruling based on an *ijtihād* cannot be nullified by a similar *ijtihād*, except only by *naṣ*. The maxim then was standardised like “an *ijtihād* can not be nullified by its like” and it became a legal maxim of *Majalla*.

The issue of nullification of an *ijtihād* continues to be relevant for every period of time, since it is one of the most significant issues which ensures the legal stability. Therefore, a study about this issue has importance to reveal the dynamic and consistent structure of Islamic law. In this study, this issue was handled in detail within the context of the literature of Islamic legal theory and legal maxims. The first part gives a conceptual framework and the issue was tackled as part of Islamic legal theory. The second part reveals the historical progress of the legal maxim “an *ijtihād* can not be nullified by its like” and its theoretical framework was set.

Keywords: Islamic Law, Islamic Legal Theory, *Ijtihād*, Nullification of *Ijtihād*, Legal Maxims.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Nasların sınırlılığı ve bu sınırlılıkla beraber sınırsız denilebilecek derecede yekûn tutan fikhî/hukukî olayların vaki oluşu, bu olayların nasıl hükme bağlanacağı sorununu gündeme getirmiştir. Bunun çözümü daha Allah Resûlü (s.a.s.) hayatta iken hem kendisinin başvurduğu hem de ashâbını sevk ettiği, şer'î hükmün belirlenmesinde beşer aklının belli asıllara dayanarak devreye girmesini sağlayan *ictihad* ile olmuştur. Bu sebeple fikhin temelde *nas* ve *ictihad* şeklinde iki kaynağının bulunduğu söylenmiştir. Burada *nas* ile kastedilen *ictihad* faaliyetinin üzerinde cari olduğu temel metinler olan *Kitâb* ve *Sünnet* iken *ictihad*, nassın kapsamının *anlam* ve *amaç* eksenli genişletilmesi sonucunu doğuran *zihnî çabadır*.¹ Bu *zihnî çabayı* gerçekleştiren kişi ise *müctehiddir*. İşte *fıkıh ilmi* böyle bir *zihnî çabanın* ürünü olarak vücuda gelmiştir.

Fıkıh, beşerî bir çabanın ürünü olduğu için adına *ihtilaf* denilen birtakım farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Söz konusu ihtilaflar usûlî ihtilaflar ve bölgesel farklılıklar gibi sebeplerin tesiriyle zamanla ekolleri doğurmuş, bu tabii neticenin ardından coğrafi tanımlamalarla birlikte adına *ehl-i Hicâz* ve *ehl-i Irâk* denilen fikrî ve ilkesel yapılar ortaya çıkmıştır. Bu isimlendirmeler ise zamanla yerini *ehl-i hadîs* ve *ehl-i re'y* kavramlarına bırakmış, bahsedilen bu sürecin ardından bir *kurucu imam* etrafında oluşan, sistemli ve iç tutarlılığa sahip yapılar olan mezhepler ortaya çıkmıştır.² İşte, tüm bu süreçler boyunca oluşan fikhî birikim, ihtilaflar ve fikhin kazâ kurumuna intikali, beraberinde *farklı ictihadlar birbirini nakzeder mi* sorusunu gündeme getirmiştir. Sorunun cevabı ilk dönemlerden itibaren çeşitli vesilelerle verilmiş, sonrasında mesele usûl kitaplarına intikal etmiş ve aynı zamanda kâideleşmeye de başlamıştır. Çalışmamız bu süreçleri etraflı bir şekilde ele almayı ve mesele

¹ H. Yunus Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)* (İstanbul: Ay Yayıncılık, 2017), 82-83.

² Murat Şimşek, *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 12.

etrafındaki görüşlerin fıkıh/hukuk birikimine sağladığı katkıları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmamız *iki bölümden* müteşekkildir. Birinci bölümde ictihad ve nakz kavramlarının çerçevesi çizilmiş, meselenin fıkıh usûlü tarafı ele alınmış ve usûlcülerin görüşlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise ictihadın nakzı küllî kâide olması cihetinden ele alınmış, son şeklini Mecelle’de bulduğumuz *ictihad ile ictihad nakzolunmaz* kâidesinin izi sürülmüş, teorik çerçevesi çizilmiş, kavâid literatürü içerisindeki seyri ve fıkha yansımaları irdelenmiştir.

Çalışmamızda *tasvir ve tahlil yöntemi* kullanılmış olup gerektiğinde çalışmamızın aslî ve tali meseleleri hakkında nakledilen görüşlerin değerlendirilmesi ve tenkidi yoluna gidilmiştir. Konu ağırlıklı olarak ana kaynaklar üzerinden incelenmiş ve görüşlerin kronolojik olarak aktarımına dikkat edilmiştir. Usûl-i fıkıh ve kavâid literatürü ilk dönemlerden çağdaş döneme kadar taranmış, herhangi bir dönem ve mezhep sınırlandırmasına gidilmeksizin konu etraflı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmış, âlimlerin görüşleri sunulmuş ve gerektiğinde görüşlerin gruplandırılması yapılmıştır.

2. Araştırmanın Kaynakları

Tespit edilebildiği kadarıyla doğrudan *ictihadın nakzı* ile ilgili ülkemizde yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Taramalar neticesinde çeşitli Arap ülkelerinde yapılmış bazı çalışmalara rastlanmıştır. Bu çalışmalar şunlardır:

a- Âyât İbrâhîm Galbân, *Kâ’ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd ve eserühâ fi’l-ahkâmî’ş-şer’iyye* (Gazze: Câmi’atu’l-İslâmiyye, Külliyyetü’ş-Şerî’a ve’l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 1434-2013): Çalışma mukaddime ve üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasıl “İctihadın Hakîkati ve Kısımları” faslıdır. Bu fasılda ictihadın tarifi yapıp temel bazı meselelerine yer verilmiştir. İkinci fasıl “Kâidenin Şerhi ve Âlimlerin Kâide Hakkındaki Görüşleri” faslıdır. Bu fasılda kâidenin teorik çerçevesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü fasıl ise “Kâide

Üzerindeki Fıkhî Tatbîkât” faslıdır. Bu fasılda da kâidenin kapsamına giren çeşitli fıkhî meseleler ele alınmıştır.

b- Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd -dirâse te'sîliyye ve tatbîkiyye*" (b.s.: y.y., 1430): Çalışma mukaddime ve beş fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda kâidenin lügat ve ıstılâh manaları, ikinci fasılda kâidenin delilleri, üçüncü fasılda kâide hakkında âlimlerin görüşleri, dördüncü fasılda kâidenin i'mâlinin şartları, beşinci fasılda kâidenin şer'î hükümlere etkisi ele alınmıştır.

c- Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âl Süleymân, “Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi”, *Mecelletu Külliyyeti Dâri'l-'Ulûm* 75/1 (Ocak 2014), 527-591: Makale mukaddime ve iki fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda kâidenin hakikati, delilleri ve örnekleri, ikinci fasılda ise kâidedeki ihtilaf mahalli ele alınmıştır.

d- Abdullah Mustafâ el-Fevvâz - Muhammed Ömer Semâî, “Nakzu'l-ictihâd bi'l-ictihâd”, *Dirâsât: 'Ulûmu's-Şer'iyye ve'l-Kânûn* 34/2 (2007), 272-284: Makale mukaddime ve altı matlabdan oluşmaktadır. Birinci matlabda ictihad ve nakz kavramları, ikinci matlabda kazâi ictihadın nakzı, üçüncü matlabda şahsî ictihadın nakzı, dördüncü matlabda taklîdî ictihadın nakzı, beşinci matlabda cemâî ictihadın nakzı, altıncı matlabda ise ictihadın nakzedilememesinin şartları ele alınmıştır.

e- Ahmed b. Muhammed el-'Ankarî, *Nakzu'l-ictihâd* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2000): Çalışmaya matbu ve elektronik formatlarda ulaşamadık.

Yukarıdaki zikrettiğimiz çalışmalar içerisinde en kapsamlısı Galbân'ın çalışmasıdır. Diğer çalışmalar ise genel çerçeveyi çizen, bilhassa konunun usûlî yönünü ihmal eden çalışmalardır. Bununla birlikte yeri geldiğinde bu çalışmalardan da istifade edilmiş, bazı konu başlıklarının belirlenmesinde kendilerine başvurulmuştur. Galbân'ın çalışması kapsamlı olmakla beraber, o bu çalışmasında tali konularda gereksiz ayrıntılara girmiş ve konuları bazen çok fazla uzatmıştır. Örneğin, meselenin fıkha yansımalarına değinirken her

bir fikhî mesele hakkında uzun açıklamalar yapmış, konunun çalışmaya taalluk eden tarafına ise yeterince eğilmemiştir.

Konu başlıklarının belirlenmesinde ve içeriği oluşturmada ilgili kaynaklardan istifade edilmiştir. Ancak konu içeriği, ağırlıklı olarak, ana kaynaklar taranarak ve ülkemizde yapılmış bazı çalışmalar da göz önünde bulundurularak yeniden oluşturulmuştur. Çalışma söz konusu çalışmalarla mukayese edildiğinde bu durum rahatlıkla ortaya çıkacaktır. Çalışmada yararlanılan kaynaklar kaynakçada mevcuttur. Burada ağırlıklı olarak yararlanılan kaynaklar zikredilecektir.

Çalışmada ictihad ile ilgili yapılan müstakil çalışmalardan Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin Yunus Apaydın tarafından yazılan *ictihad* maddesi, Hayreddin Karaman'ın *İslam Hukukunda İctihad*'ı, Bilal Esen'in *Haneî Usûlcülerinde İctihad Teorisi* isimli çalışması, Adem Yenidoğan'ın *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*'ı ve Nâdiye Şerîf el-'Umerî'nin *el-İctihâd fi'l-İslâm*'ı en çok istifade edilen kaynaklardır.

Çalışmada çok sayıda klasik ve modern usûl-i fikh kitabından yararlanılmıştır. Bunlardan en çok yararlanılanları sıralayacak olursak Haneî usûlcülerden Cessâs'ın (öl. 370/981) *el-Fusûl fi'l-usûl*'i, Debûsî'nin (öl. 430/1039) *Takvîmu'l-edille*'si, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin (öl. 482/1089) *Usûl*'ü ve bunun en maruf şerhi olan Abdülazîz el-Buhârî'nin (öl. 730/1330) *Keşfu'l-esrâr*'ı, Şemsüleimme es-Serahsî'nin (öl. 483/1090 [?]) *Usûl*'ü, Alâüddîn es-Semerkandî'nin (öl. 539/1144) *Mîzânü'l-usûl*'ü, Lâmişî'nin (öl. 6./12. yüzyılın ilk yarısı) *Kitâb fi usûli'l-fikh*'ı, Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî'nin (öl. 694/1295) *Bed'ü'n-nizâm*'ı, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (öl. 710/1310) *Menâru'l-envâr*'ı ve bunun şerhleri başta Nesefî'nin *Keşfu'l-esrâr*'ı, İbn Melek'in (öl. 821/1418'den sonra) *Şerhu'l-Menâr*'ı, Zeynüddîn İbn Nüceym'in (öl. 970/1563) *Fethu'l-gaffâr*'ı, Molla Cîven'in (öl. 1130/1718) *Nûru'l-envâr*'ı; Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) *Fusûlü'l-bedâyi*'i, Kemaleddîn İbnü'l-Hümâm'ın (öl. 861/1457) *et-Tahrîr*'i ve şerhi İbn Emîri'l-Hâcc'ın (öl. 879/1474) *et-Tahrîr*'i, Molla Hüsrev'in (öl. 885/1480) *Mir'âtü'l-usûl*'ü, Muhibbullâh b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin (öl. 1119/1707) *Müsellemü's-sübût*'u ve şerhi Ensârî'nin (öl. 1225/1810) *Fevâtihu'r-rahâmât*'u, Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (öl. 1176/1762)

Mecâmi'u'l-hakâ'ik'i ve şerhi Mustafa Hulûsi Güzelhisârî'nin (öl. 1253/1837) *Menâfi'u'd-dekâik*'i ve Büyük Haydar Efendi'nin (1837-1903) *Usûl-i Fıkıh Dersleri* isimli eseri; Mâlikî usûlcülerden Mâzerî'nin (öl. 536/1141) *Îzâhu'l-Mahsûl*'ü, İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) *Muhtasaru'l-Müntehâ'sı*, Şehâbeddîn el-Kârâfî'nin (öl. 684/1285) *Tenkîhu'l-fusûl*, Şerhu *Tenkîhu'l-fusûl*, *Nefâisu'l-usûl* ve *el-İhkâm*'ii son olarak Şâtıbî'nin (öl. 790/1388) *el-Muvâfakât*'i; Şafîî usûlcülerden başta İmam Şafîî'nin (öl. 204/820) *er-Risâle*'si, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (öl. 476/1083) *el-Lüma'ı* ve *et-Tefsîr*'sı, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (öl. 478/1085) *Gıyâsü'l-ümem*'i ve *el-Burhân*'ı, Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *el-Mustasfâ'sı*, Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *el-Mahsûl*'ü, Seyfeddîn el-Âmidî'nin (öl. 631/1233) *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*'ı ve Safiyyüddîn el-Hindî'nin (öl. 715/1315) *el-Fâ'ik* ve *Nihâyetü'l-vusûl*'ü, Tâceddîn es-Sübkî'nin (öl. 771/1370) *Cem'u'l-cevâmi'i* ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Bahru'l-muhî't*'i; Hanbelî usûlcülerden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (öl. 458/1066) *el-'Udde*'si, Kelvezânî'nin (öl. 510/1116) *et-Temhîd*'i, Ebü'l-Vefâ İbn Âkil'in (öl. 513/1119) *el-Vâzih*'ı, Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin (öl. 620/1223) *Ravzatu'n-nâzir*'ı, İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (öl. 751/1350) *İ'lâmü'l-muvakkî'in*'i, Şemseddîn İbn Müflih'in (öl. 763/1362) *Usûlü'l-fikh*'ı ve Ali b. Süleymân el-Merdâvî'nin (öl. 885/1480) *Tahrîru'l-menkûl* ve Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr'i sayılabilir. Yine karşılaştırmalı bir fıkıh usûlü eseri niteliğindeki Şevkânî'nin (öl. 1250/1834) *İrşâdü'l-fuhûl*'ü, Abdülvehhâb Hallâf'ın (1888-1956) *İlmu Usûli'l-fikh*'ı, Abdülkerîm Zeydân'ın (1921-2014) *el-Vecîz*'i, Zekiyyüddîn Şa'bân'ın *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*'si, Vehbe ez-Zuhaylî'nin *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*'si, Fahrettin Atar'ın *Fıkıh Usulü* ve Yunus Apaydın'ın *İslam Hukuk Usulü* isimli eserleri en çok istifade edilen kaynaklardır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde meselenin kâide tarafı ele alındığı için ağırlıklı olarak kavâid literatüründen istifade edilmiştir. Bunlardan öne çıkanları; Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin (öl. 340/952) risâle hüviyetindeki *Usûl*'ü ve Ebu'l-Berekât en-Neseî'nin bu risâleye yazdığı şerh olan *Şerhu Usûli'l-Kerhî*'si, İzzeddîn İbn Abdüsselâm'ın (öl. 660/1262) *Kavâidü'l-ahkâm*'ı, Karâfî'nin *el-Fürûk*'u, Zerkeşî'nin *el-Mensûr*'u, İbnü'l-Mülakkın'ın (öl. 804/1401) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i, Takıyyüddîn el-Hısnî'nin (öl. 829/1426) *Kitâbu'l-Kavâ'id*'i, Celâleddîn es-

Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i, Vanşerîsî'nin *Îzâhu'l-mesâlik*'i, İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i ve şerhi Ahmed b. Muhammed el-Hamevî'nin (öl. 1098/1687) *Gamzü 'uyûni'l-besâ'ir*'i, Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşî'nin (öl. 1006/1598) *el-Vusûl ilâ kavâ'idil-usûl*'ü, Nâzırzâde'nin *Tertîbü'l-leâlî*'si ve Osmanlı Devleti'nde kanun metni olarak hazırlanmış *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* üzerine yazılmış şerhlerdir. Bu şerhler içinde istifade ettiklerimiz başta *Mecelle*'nin tamamını şerh eden Küçük Ali Haydar Efendi'nin (1853-1935) *Dürerü'l-hükkâm*'ı olmak üzere sadece baş kısmındaki küllî kâidelerin şerhleri olan Kuyucaklızâde Mehmed Âtîf Efendi'nin (öl. 1847) *Küllî Kâideler Şerhi* ve Mustafa Yıldırım'ın *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*'dir. Son dönemlerde yapılmış kavâid çalışmalarından Ahmed Muhammed ez-Zerkâ'nın (1869-1938) *Şerhu'l-kavâ'idil-fikhiyye*'si ve Zeydân'ın *el-Vecîz fi şerhi'l-kavâ'idil-fikhiyye*'si en çok başvuru kaynaqlardır. Ayrıca kavâid literatürünün tespitinde Necmettin Kızılkaya'nın *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler* isimli çalışmasından istifade edilmiştir.

Konunun fikhî örnekleri zikredilirken bazı fûru-i fıkıh kitaplarına müracaat edilmiştir. Bunlardan; Hanefîlerden Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (öl. 189/805) *el-Asl*'ı, Serahsî'nin *el-Mebsût*'u, Kâsânî'nin (öl. 587/1191) *Bedâ'î'u's-sanâ'i*'i; Mâlikîlerden Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'nin (öl. 1241/1825) *Bulğatü's-sâlik*'i, Muhammed İlîş'in (öl. 1299/1882) *Minehu'l-celîl*'i, Ahmed b. Guneym b. Mühennâ en-Nefrâvî'nin *el-Fevâkihu'd-Devvânî*'si; Şâfiîlerden Mâverdî'nin (öl. 450/1058) *el-Hâvî'l-kebîr*'i, Nevevî'nin (öl. 676/1277) *el-Mecmû'u*; Hanbelîlerden İbn Kudâme'nin *el-Muğnî*'si ve dört mezhebi ele alan eserlerden Ömer Nasuhi Bilmen'in (1883-1971) *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kāmûsu*, Zuhaylî'nin *el-Fıkhu'l-İslâmî*'si en çok istifade edilen kaynaklardır. Ayrıca Abdullah Çolak'ın *İslam Aile Hukuku* ve Sabri Erturhan'ın *İslam Ceza Hukuku* kitapları gibi modern çalışmalardan da yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FIKIH USÛLÜNDE İCTİHADIN NAKZI

1.1. Kavramsal Çerçeve

Bu başlık altında ictihad ve nakz kavramları ele alınacaktır.

1.1.1. İctihad

İctihad, Arapça'da *c-h-d* (ج-ه-د) kökünden türemiş bir kelimedir. *Cehd* veya *cühd* şeklinde okunabilen bu kelime sözlükte *gayret, tâkat, çaba göstermek, bütün gücünü harcamak, ısrarlı olmak, zahmet çekmek* gibi manalara gelmektedir.³ Ayrıca ictihad, *ictehede* (إجتهد) fiilinin mastarı olup sîga itibariyle *ifti'âl bâbındandır*. İfti'âl bâbı, *mutâvaat (dönüşlülük), ittihâz (bir şeyi elde etmek), müşâreket (bir fiilde ortaklık) ve tasarruf* gibi manalara⁴ gelmekle beraber burada *mübâlağa, tekellüf, bir şeyi meşakkatle yapmak, bir şeye tam manasıyla yönelmek* anlamlarında

³ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), "chd", 1/486-487; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâder, ts.), "chd", 3/133; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, ts.), "chd", 7/534-538.

⁴ Neysârî, *el-Vâfiye Nazmu's-Şâfiye*, thk. Hasen Ahmed el-'Usmân (Beyrût: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1415/1995), 23; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2012), 183-184.

والافتعال غالبا مطاوع	فلا اجتماع بعد جمع واقع
وقد أتى للاختاذ كاشتوى	أي أخذ المرء لنفسه الشوى
وجاء في معنى تفاعل كما	تقول هم يشتركون في الحمى
وربما يجيء للتصرف	نحو اكتسبت السوء بالتعرف

kullanılmaktadır.⁵ Arapça'da bir kelimenin *binâs*ındaki ziyade, manasında da ziyadeyi gerektirmektedir. Bu sebeple nasıl ki *iktisâb* kelimesi *kesb*'den daha belîğ⁶ ise *ictihad* da *cehd/cühd* kelimelerinden daha belîğdir.

Usûl-i fıkıh kitaplarında ictihadın lügavî tariflerine yer verilirken genellikle “kişinin elinden gelen bütün gayreti ortaya koyması” anlamında *bezl-i mechûd* ve *istifrâğ-ı vus* ifadelerine yer verilmektedir. Örneğin Cessâs, ictihadın anlamını vermeden önce “müctehidin yöneldiği ve araştırdığı hususta tüm gayretini ortaya koymasındır (bezl-i mechûd)” demektedir.⁷ Debûsî ve Serahsî de kıyasa mecazen ictihad denildiğini çünkü maksadın *bezl-i mechûd* ile hâsıl olacağını ifade etmektedir.⁸ Keza Gazzâlî de ictihadın *bezl-i mechûd* ve *istifrâğ-ı vus*'den ibaret olduğunu söylemektedir.⁹ Yenidoğan'ın tespitleriyle fukaha metodu usûl eserlerinde iki ifadeden birisi tercih edilirken, mütekellim usûl eserlerinde her iki ifade de ictihad tanımlarında geçebilmektedir.¹⁰ Cessâs, Debûsî ve Serahsî *bezl-i mechûd*'u tercih ederlerken, müteahhir dönem usûlcülerden Abdüazîz el-Buhârî ise *istifrâğ-ı vus* ifadesini tercih etmiştir.¹¹

⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali Muhammed Muavvaz (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995), 9/3788.

⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2015), 1/108.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/201. (فَهُوَ بَذْلُ الْمَجْهُودِ فِيمَا يَقْصِدُهُ الْمُجْتَهِدُ (وَ) يَنْحَرَاهُ)

⁸ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Adnân el-'Alî (Sayda-Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 293;

(ويسمى اجتهداً لأنه باجتهاد القلب أي ببذله مجهوده في معرفة النظر بصير قياساً.)

Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2015), 2/143.

(ويسمى ذلك اجتهداً مجازاً أيضاً لأن ببذل المجهود يحصل هذا المقصود)

⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, nşr. İbrâhim Muhammed Ramazan (Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.), 2/510.

(الرُّكْنُ الْأَوَّلُ: فِي نَفْسِ الْإِجْتِهَادِ وَهُوَ عِبَارَةٌ عَنْ بَذْلِ الْمَجْهُودِ وَاسْتِفْرَاقِ الْوُسْعِ فِي فِعْلِ مِنَ الْأَفْعَالِ)

¹⁰ Adem Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 51.

¹¹ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Dr. Nâcî es-Süveyd (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012), 4/21.

Günümüze ulaşmış ilk usûl-i fıkıh kitabı olma vasfını taşıyan *er-Risâle*'de İmam Şafîî, Müslüman bir fakîhe arz olunan her olayın kesin hükmü ya da delâleti bulunduğunu, dolayısıyla fakîhin kesin hükme uyması gerektiğini, belli bir hüküm yoksa ictihad yoluyla ona delâlet arayacağını söyler. Devamında ise ictihadın kıyas olduğunu vurgular.¹² Şafîî'nin bu ifadelerinden hareketle onun ictihadı kıyasa eşitlediği ve kıyas dışındaki delilleri/yöntemleri meşru görmediği iddia edilmiştir.¹³ İfadelerin zâhirine bakıldığında iddiaların doğru olduğu varsayılsa bile, Şafîî'nin ictihadları göz önüne alındığında onun kıyası usûl literatüründeki halinden daha genel kullandığı görülmektedir.¹⁴ İctihad bazı müelliflerce, yorum ictihadı da denilen *beyân ictihadı*, kıyas ictihadı ve *istislâh*, *istihsân*, *istishâb*, *sedd-i zerîa* gibi tali delilleri hâvî olan *genel prensip ictihadı* şeklinde kategorize edilmektedir.¹⁵ Bu taksimde kıyas, ictihadın üç türünden biri olarak naslarla cüz'îden cüz'îye bağlantı kurma faaliyeti olarak görülmüşse de Şafîî kıyası her üçüyle de bağlantılı olarak kullanmıştır. Onun anladığı şekilde kıyas kavramının içine *beyân ictihadı* kapsamında görülen bazı yorum faaliyetleri ve *genel prensip ictihadı* olarak da adlandırılan, genel kural ve prensipten hareketle çözüme ulaşma faaliyetleri de girmektedir. Yapılan bu tespitler göstermektedir ki Şafîî'nin, ictihadı kıyasa indirgeyerek alanını daralttığı yolundaki iddialar, ilk dönemlerde kullanılan ictihad ve kıyas kavramlarının kapsamının, daha sonra yerleşik hale gelen ictihad ve kıyas kavramlarından farklı oluşu dikkate alınmadığından kaynaklanmıştır.¹⁶

(وهو في اللغة عبارة عن استفراغ الوسع في تحقيق أمر من الأمور)

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafîî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'n-Nübelâ, 2016), 433. (والاجتهاد القياس)

¹³ H. Yunus Apaydın, "Kıyas (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/530.

¹⁴ Soner Duman, *İmam Şafîî'nin Kıyas Anlayışı* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 427.

¹⁵ Muhammed Ma'rûf ed-Devâlîbî, *el-Medhal ilâ 'ilmi usûli'l-fıkıh* (Dimeşk: Matba'atü Câmi'atü Dimeşk, 1959), 75-76, 389; Vehbe ez-Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2019), 2/329-330.

¹⁶ Soner Duman, "Şafîî'nin Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlam ve Kapsamı", *EKEV Akademi Dergisi* XIV/42 (2010), 161.

Şafiî sonrası mütekellim usûlcülerden Cüveynî *el-Varakât*'ta ictihadı şöyle tanımlamıştır: “İctihad; amaca ulaşmada çaba sarf etmektir.”¹⁷ Bu tanım sonraki pek çok usûlcü tarafından da benimsenmiştir.¹⁸ Çağdaşı olan Şîrâzî ise Cüveynî'den farklı olarak ictihad tanımına *şer'î hüküm* kaydını da eklemiş ve şöyle bir tanım yapmıştır: “İctihad; şer'î hükmü talep etmede müctehidin olanca gücünü sarf etmesidir.”¹⁹ Cüveynî'nin öğrencisi Gazzâlî de ictihad tanımına hocasından farklı olarak *şer'î hüküm* kaydıyla aynı anlama gelecek şekilde “şeriatın ahkâmını bilme” ifadesini ekleyerek ictihadı, “Müctehidin şeriatın ahkâmını bilmeyi talepte olanca gücünü harcamasıdır” şeklinde tanımlamıştır.²⁰ Gazzâlî ayrıca *tam ictihad* kavramına da değinmiş, onu da “Talep hususunda daha fazla gayret ortaya koyamayacağını hissedecek şekilde olanca gücünü sarf etmesidir.” şeklinde tarif etmiştir.²¹ Bu tanımlardaki şer'î hüküm kaydıyla aklî ve hissî konuların kapsam dışı bırakılması hedeflenmiştir.²² Hedeflenen bir başka gaye de şer'î hüküm elde etme amacı taşımaksızın salt fikhî bilgi elde etmeye yönelik çabanın ictihad olarak görülemeyeceğini vurgulamaktır.²³ Mütekellim usûlcülerden Râzî ise ictihadı “Kendisinde kınamanın mümkün olmadığı bir hususu araştırmada tüm çabanın sarf edilmesidir” şeklinde tanımlamıştır.²⁴ Öyle gösteriyor ki onun, “kınamanın mümkün olmadığı” ifadesinden kastı nassın doğrudan belirlemediği,

¹⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Varakât fî usûli'l-fikh* (Celâluddîn el-Mahallî'nin *Şerhu metni'l-Varakât*'ı ile beraber), nşr. Suheyb Molla Muhammed Nûrî Ali (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013), 129.

(وأما الاجتهاد فهو بذل الوسع في بلوغ الغرض)

¹⁸ Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*, 59.

¹⁹ Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*, thk. Muhyiddin Dîb Mestû - Yûsuf Ali Büdeyvi (Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib - Dâru İbn Kesîr, 1995), 259.

(الاجتهاد في عرف الفقهاء: است فراغ الوسع وبذل الجهود في طلب الحكم الشرعي. والأحكام ضربان: عقلي وشرعي)

²⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/510.

(لكن صار اللفظ في عرف العلماء مخصوصا ببذل الاجتهاد وسعه في طلب العلم بأحكام الشريعة)

²¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/510. (والاجتهاد التام أن يبذل الوسع في الطلب بحيث يحس من نفسه بالعجز عن مزيد طلب.)

²² H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017), 323.

²³ Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*, 60.

²⁴ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 6/7.

(فهو است فراغ الوسع في النظر فيما لا يلحقه فيه لوم مع است فراغ الوسع فيه.)

hakkında delilin veya oluşmuş bir icmânın bulunmadığı meselelerdir. Âmidî ise “Şer’î bir hüküm hakkında zannî bilgi talep ederken, daha fazla gayret göstermekten kendini aciz hissettiği noktaya kadar olanca gücünü harcamasıdır” tanımını yapmıştır.²⁵ Görüldüğü üzere onun bu tanımı Gazzâlî’nin yaptığı *tam ictihad* tanımını da kapsayacak şekildedir. Ayrıca Âmidî tanımına *zannî bilgi* kaydını getirerek, ictihadla elde edilen hükmün zan ifade edeceğini vurgulamak istemiştir.

Günümüze ulaşmış en eski Hanefî usûl-i fıkıh eseri *el-Füsûl fi’l-Usûl’de* Cessâs, ictihadı ayrı bir bölümde ele alır ve onu “Müctehidin yöneldiği ve araştırdığı hususta tüm gayretini ortaya koymasındır” şeklinde tanımlar. Devamında da örfte bu tanımın, Allah tarafından matlûbu (aranılan sonucu) bilmeye götüren bir delil konulmayan hâdiselerin hükümlerine has kılındığına değinir. Çünkü ona göre Allah’ın bir delil koyduğu hadiseye yönelik istidlâl talebi ictihad olarak isimlendirilmez. İctihâdda *zann-ı gâlibe* ulaşma yükümlülüğü vardır. Delilin olduğu yerde ise emarelerin açıklığından ötürü hakikate isabet etmek zorunludur.²⁶ Cessâs’ın ictihada yönelik bu ifadelerinden hareketle onun, ictihadı delilin olmadığı yerde müctehidin *zann-ı gâlibe* ulaşma faaliyeti olarak gördüğü söylenebilir. Bunu yaparken beşer olan müctehid olanca gücünü harcar ve hükme ulaşır. Ulaştığı bu hüküm de kesinlik değil *zan* ifade eder.²⁷ Esen’in tespitleriyle Cessâs’ın ictihad tanımını şu şekilde ifade etmek mümkündür: “Müctehidin, hakkında Allah’ın hükmünü bildirecek bir delil bulunmayan hadiselerin hükümlerini ortaya koyabilmek için bütün gücünü sarf etmesidir.”²⁸ Ayrıca Cessâs ictihadın kapsamını geniş tutarak, kıyası ictihad türlerinden biri olarak görmektedir.

²⁵ Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Riyâd: Dâru’s-Samî’î, 2003), 4/197.

(وأما في اصطلاح الأصوليين فمخصوص باستفراغ الوسع في طلب الظن بشيء من الأحكام الشرعية على وجه يحس من النفس العجز عن المزيد فيه.)

²⁶ Cessâs burada *muhkem* ve *müfesser* nassa işaret etmektedir. Sübûtu ve delâleti zannî olan nasta ise ictihad mümkün ve vakidir.

²⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/201.

²⁸ Bilal Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad Teorisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 54.

Sonuç olarak Cessâs'ın ictihad tarifinde baskın olan unsurlar; *nasta açık bir delilin bulunmaması, aklın ve beşerî katkının devreye girmesi (müctehid) ve zannîliktir.*²⁹

Cessâs sonrası klasik dönem Hanefî usûl eserlerinde doğrudan bir ictihad tanımına rastlanmamaktadır. Ancak *re'y* ve *zann-ı gâlib* gibi kavramlar üzerinden ictihada yönelik izahlara yer verilmiştir. Klasik sonrası dönem eserlerinde ise bazı tarifler yapılmıştır. Örneğin Semerkand bölgesi Hanefî-Mâtürîdî alimlerinden Lâmişî'ye göre ictihad, “Şer’î hükmü usûlünce talep etmede, olanca güç ve tâkatin sarf edilmesidir.”³⁰

Memzûc metotla yazılan eserlerin ilki olan *Bedî’u’n-nizâm*’da İbnü’s-Sââtî ictihadı, “Fakîhin, herhangi bir şer’î hüküm hakkında zan talep etmede olanca gücünü harcamasıdır” şeklinde tarif etmiştir.³¹ Onun, bu tarifine *fakîh* kaydı eklediği görülmektedir. Daha sonra yapılan tariflerde de *fakîh* kaydına rastlanmaktadır. Örneğin Molla Fenârî, Kemalpaşazade (öl. 940/1534), Hamevî, Hâdimî gibi Hanefî usûlcüler tanımlarında *fakîh* kaydına yer vermişlerdir: “Fakîhin, şer’î-fer’î bir hüküm hakkında zan elde etmede, olanca gücünü harcamasıdır.”³² Tanımdaki *fer’î* kaydı Molla Fenârî dışındaki diğer usûlcülerin tanımlarında

²⁹ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 54.

³⁰ Ebü’s-Senâ (Ebü’l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûli’l-fikh*, thk. Abdülmecîd Türkî (Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1995), 201. Ebü’l-Berekât en-Neseî de Lamişî ile aynı tanımlı yapmıştır. bk. Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Keşfu’l-esrâr Şerhu’l-Musannif’ale’l-Menâr* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 2/301-302.

(و في عرف الفقهاء بذل الوسع و الطاقة في طلب الحكم الشرعي بطريقه.)

³¹ Ebü’l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba’lebekkî el-Bağdâdî İbnü’s-Sââtî, *Bedî’u’n-nizâmî’l-câmi’ beyne kitâbeyi’l-Bezdevî ve’l-İhkâm (Nihâyetü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl)*, thk. Sa’d b. Ğarîr b. Mehdî es-Sülemî (Mekke: Vizâretu’t-Ta’lîmî’l-Âlî Câmî’atu Ümmü’l-Kurâ, 1418), 675.

(استفراغ الفقيه وسعه في طلب الظن بشيء من الأحكام الشرعية.)

³² Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’ fî usûli’ş-şerâi’*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1427-2006), 2/474; Şemseddin Ahmed b. Süleyman Kemâlpaşazâde, *Tağyîru’t-Tenkîh fî’l-usûl* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1308), 226. Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî, *Çamzü ‘uyûni’l-besâ’ir şerhu Kitâbi’l-Eşbâh ve’n-nezâ’ir* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1405/1985), 1/30; Ebû Sa’îd el-Hâdimî, *Mecâmî’u’l-hakâ’ik fî usûli’l-fikh*, thk. İlyas Kaplan (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2016), 156. (استفراغ الفقيه الوسع لتحصيل ظن بحكم شرعي فرعي)

bulunmamaktadır. Molla Fenârî bu kayıtla bazı kelâmî ve usûlî konuları ictihad harici tutmayı amaçlamıştır.

Modern dönem âlimlerinden Hallâf'a göre ictihad "Müctehidin edille-i şer'îyye'den tafsîlî bir delille, şer'î hükme ulaşmak için olanca gücünü sarf etmesidir."³³ Bu tanım klasik kaynaklardaki ictihad tanımlarından farklıdır. *Tafsîlî bir delille* şeklindeki kayıt Vehbe Zuhaylî ve Zekiyyüddîn Şa'bân'ın tanımlarında da kendisini göstermektedir.³⁴ Onlar bu kayıtla, ictihadın delillerden istinbât yoluyla olması gerektiğini, yani fikhî meseleleri ezberlemek ya da onları ilgili kitaplardan öğrenmekle müctehid olunamayacağını vurgulamışlardır. Son olarak Karaman'a göre ictihad iki farklı sahada cereyan etmiştir: Birincisi, nasların bulunmadığı yerlerde, kıyas, istihsan, maslahat, ıstîhâb vb. yollarla. İkincisi, nasların bulunduğu zaman ve yerlerde, onları anlamak, sözlerin maksûd ve medlullerini tayin etme usûl ve yolları ile.³⁵ Karaman'ın bu tarifi tarihi süreçteki ictihad faaliyetleriyle uygun düşmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz tüm tanımların ortak noktasını "fakîhin herhangi bir şer'î-amelî hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü sarf etmesi" fikri teşkil eder. Özetle *ictihad*; konuyla ilgili nassın bulunması halinde, nassın lafız ve mana ekseninde anlaşılması ve yorumlanması iken nassın bulunmaması halinde ise *kıyas*, *istihsan*, *istislah* gibi istinbât metodları ile şer'î bir hüküm hakkında zan oluşturma faaliyetidir.³⁶

İctihad, mezheplerin teşekkül edip istikrar kazanması ile *kurucu ictihad* ve *mezhep içi ictihad* olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmiştir. Apaydın'a göre bu ayrım, ictihad faaliyetini resmeden en işlevsel taksimdir. *Kurucu ictihad*; Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî gibi müctehidlerin kendilerine kadar gelen fikhî birikimi eleyip, seçerek yaptıkları ve adına

³³ Abdülvehhâb Hallâf, *'İlmu usûlî'l-fikh* (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2010), 205.

³⁴ Zuhaylî, *Usûlû'l-fikhi'l-İslâmî*, 2/327; Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlû'l-fikhi'l-İslâmî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.), 407.

³⁵ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 22.

³⁶ H. Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432.

mezhep denilen sistemli yapıların kurulmasıyla sonuçlanan icthadlardır. Seçip alma/*ihtiyâr* faaliyetinin devamlı surette yeniden tekrarlanmasının anlamsızlığını ve gereksizliğini hatta birtakım önemli sakıncalarını göz önüne alan bazı âlimler bu faaliyetin sonlandırılması gerektiği fikrine sahiplerdir. Bu da kurucu icthadın bittiği anlamına gelmektedir. *Mezhep içi icthad* ise bir mezhebe ait usûle bağlı kalınarak yapılan icthaddır ve kıyamete kadar bakidir. Bu ayrım *mutlak icthad* ve *mukayyed icthad* kavramlarıyla da ifade edilmektedir.³⁷

İctihadın başka taksimleri de yapılmıştır. Bu taksimler içerisinde Devâlibî'ninki yaygınlık kazanmış, pek çok âlim ve araştırmacı tarafından da benimsenmiştir. Devâlibî *icthadı* üçe ayırmaktadır. Bunlar; a- Beyân icthadı (*el-icthâdu'l-beyânî*), b- Kıyas icthadı (*el-icthâdu'l-kıyâsî*), c- Genel prensip icthadı (*el-icthâdu'l-istislâhî*).³⁸

Beyân icthadı, Şâri'e ait naslardan şer'î hükmü beyân etmektir. Beyân icthadına *yorum icthadı* da denir. Naslar bazen bir meseleyi, görüş ayrılığına mahal bırakmayacak açıklıkta düzenler. Bu durumlarda icthada ihtiyaç yoktur. Bazı durumlarda ise naslar birtakım düzenlemeler yapar. Fakat bazı noktalar beyâna ihtiyaç duyar. Beyân yetkisi Allah Resûlü'ne (s.a.s.) ait olduğu için onun beyânı esas olmakla birlikte, mücmel olan naslar için her zaman onun açık beyânı bulunmayabilir. İlgili naslar yeterince açıklığa kavuşmadığı için de *müşkil* hale gelir, sonrasında ise icthadla beyân edilmeye çalışılır.³⁹ Konuyla alakalı olarak Şafîî usûlcü Şîrâzî üç farklı kıyas anlayışından bahseder. Bunlardan ilkinde göre, *kıyas hüküm* için bir *emâredir*. İkincisine göre *kıyas*, kıyas yapanın fiilidir. Üçüncüsüne göre ise *kıyasla icthad* birbirine eşdeğerdir. Şîrâzî doğru olanın ilki olduğunu söyler. Çünkü icthad, kıyastan daha geneldir. Örneğin; *mutlakın mukayyede hamli*, *âmmın hâssa tercihi* gibi hususlar kıyas sayılmasa da hükmü aramanın farklı vecihleridir. Dolayısıyla ona göre *icthadı kıyasla sınırlamanın* anlamı yoktur.⁴⁰

³⁷ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 333-334.

³⁸ Devâlibî, *el-Medhal*, 75-76, 389; Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 2/329-330.

³⁹ Ali Pekcan, "Mevrîd-i Nass'ta İctihâd'a Mesâğ Yok (mu?)dur (İctihâd'ın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 81.

⁴⁰ Şîrâzî, *el-Lüma*, 198. (وأما الإجتihad فهو أعم من القياس.)

Kıyas *ictihadı* naslarda mevcut olmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki illet bağından ötürü, naslarda mevcut olan hükme kıyasla ortaya koymaktır.

Genel prensip ictihadı da denilen *ıstislahî ictihad* ise hakkında nas bulunmayan bir meselenin hükmünü fıkhnın genel ilkelerine ve şeriatın ruhuna uygun bir şekilde tespit etmek ve çözüme bağlamaktır.⁴¹ Son dönemlerde bu ictihad türü için *makâsîdî ictihad* tabiri de kullanılmaktadır.⁴²

Söz konusu üç *ictihad* türünden biri ile mutlaka *iktizâ* (gereklilik) taşıyan bir hükme ulaşma zorunluluğu yoktur. Bu tür bir hükme ulaşamıyorsa *el-ibâhatü'l-asliyye* (mubahlığın asıl olması) ve *berâetü'z-zimme* (aksi yönde delil bulunmadıkça kişinin borçluluğuna ve suçluluğuna hükmedilememesi) ilkeleri uyarınca *tahyîre* (serbestlik) veya yükümlülüğün bulunmadığına hükmedilir. Bu yolla sonuca ulaşmaya *istishâb* denir.⁴³

1.1.2. Nakz

Nakz (النَّقْضُ), birinci bâbdan (نَصْرَ-يَنْصُرُ) olan يَنْقُضُ fiilinin mastarı olup, bir şeyi iyi bir şekilde yaptıktan sonra (ihkâm), bozma, çiğneme, çözme, iptal etme, feshetme, geçersiz kılma, yıkma, kırma, parçalama, ihlal etme, yürürlükten kaldırma gibi manalara gelmektedir. Onaylama, bitirme, kıvrırma, kurma, onama, sonuçlandırma, bükme, imzalama, tasdik etme, bina etme gibi manalara gelen ibrâmın da (الإبرام) zıttıdır. İntikâz (الإنتقاض) ve tenâkuz da (التناقض) aynı manalara gelmektedir.⁴⁴ Nitekim “Sakın, bir grubun diğer gruptan daha güçlü olması sebebiyle yeminlerinizi aranızda (güçsüzler aleyhine) bir kandırma aracı yaparak, ipliğini iyice büktükten sonra geri çözen kadın gibi olmayın.”⁴⁵ âyetindeki *nekazat* (نَقَضَتْ) fiili lügat manasında kullanılmıştır.

⁴¹ Devâlibî, *el-Medhal*, 389.

⁴² Taksîme bazı eleştiriler yöneltmiştir. Bunlardan biri için bk. Muhammed Takiyyü'l-hakîm, *el-Usûlü'l-âmmeh li'l-fıkhi'l-mukâren*, thk. el-Mecme'u'l-Âlemî li-Ehli'l-Beyt (Kum: Matba'atü Emîr, 1997), 549-552.

⁴³ Ali Pekcan, “Mevrid-i Nassta İctihâda Mesağ Yok (mu?)dur”, 81-82.

⁴⁴ İbn Fâris, “nkd”, 5/470-471; Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986), 281; İbn Manzûr, “nkd”, 7/242-245; Zebîdî, “nkd”, 19/88-96.

⁴⁵ en-Nahl 16/92.

Nakzın usûlcüler tarafından pek çok ıstılâhî tarifi yapılmıştır. Bu tarifler kıyas bahsinde, kıyası yaralayan ve bozan hususlar söz konusu edildiğinde zikredilmiştir. Nitekim nakz da kıyasın meydana gelmesini engelleyen hususlardan bir tanesidir. Âmidî nakzı, “illet olduğu iddia edilen vasıf bulunmasına rağmen hükmün bulunmamasından ibarettir” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁶ Gazzâlî de aynı şekilde nakzı, “hükmün hâli hazırda var olan illetten geri kalmasıdır” diye tanımlamıştır.”⁴⁷ Tanımların ortak noktası, hükme medâr olan mu‘allel vasıf bulunmasına rağmen hükmün bulunmamasıdır. Bunun bazı sebepleri bulunmakla beraber konumuz harici olduğu için bu kadarını söylemekle iktifâ edeceğiz. Ancak şunun altını çizmek gerekir ki *nakz*, usûlcülerin veya fukahânın kullanımında ictihadın nakzı, hükmün nakzı gibi ictihad veya hükme bitişik olduğunda, onlar bununla nakzın ıstılâhî manasını kastetmezler. Onların kastettiği *nakzın* lügavî manasıdır.⁴⁸

Aynı zamanda bir mantık kavramı olan *nakz*, usûldeki ıstılâh manasıyla bağlantılı olarak mantık ilminin *âdâbü’l-bahs ve’l-münâzâra* kısmında da söz konusu edilmektedir. Bu ilmin ıstılâhında ise *hükmün tehallüfü veya delilin fesâdı gerektirmesi sebebiyle delilin çürütülmesi* anlamına gelmektedir. Sâil, muallilin deliline nakz yöneltirken, delilin geçersiz olduğuna dair delil getirmelidir ki bu delile de *şahid* denilir.⁴⁹

Nakzın lügat ve ıstılâh manaları verildikten sonra *ictihadın nakzı* ile kastedilen mananın ne olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Bu bilgilerden hareketle *ictihadın nakzı* için şöyle bir tanım yapılmıştır: “İctihadla ulaşılan eski hükmün nâfiz ve mübrem/kesinleşmiş olmasından sonra bozulması ve iptal edilmesidir.”⁵⁰

⁴⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/107. (وَهُوَ عِبَارَةٌ عَنْ تَخَلُّفِ الْحُكْمِ مَعَ وُجُودِ مَا ادَّعِيَ كَوْنُهُ عِلَّةً لَهُ)

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/464. (تَخَلُّفُ الْحُكْمِ عَنْ الْعِلَّةِ مَعَ وُجُودِهَا وَهُوَ الْمُلَقَّبُ بِالتَّقْصُصِ وَالتَّخْصِصِ)

⁴⁸ Hâlid b. Abdil‘azîz b. Süleymân Âl Süleymân, “Kâ‘ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi”, *Mecelletu Külliyyeti Dâri’l-‘Ulûm* 75/1 (Ocak 2014), 532.

⁴⁹ Ahmet Numan Ünver, *Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshâk eş-Şîrâzî Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 77; Ayrıntılı bilgi için bk. Necmettin Pehlivan, “Âdâbü’l-Bahs ve’l-Münâzâra”, *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 275-276.

⁵⁰ Âyât İbrâhîm el-Galbân, *Kâ‘ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd ve eseruhâ fi’l-ahkâmî’s-şer‘iyye* (Gazze: Câmî‘atu’l-İslâmiyye, Külliyyetü’s-Şer‘a ve’l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 37.

İctihadın başka bir ictihadla nakzedilememesi ilkesi, mahallinde yani ictihada açık meseleler üzerinde yapılan ictihadlarla alakalıdır. Mahalli dışında yapılan ictihadların nakzedilmesi konusunda ise herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.⁵¹ Örneğin, Cessâs, Allah Teâlâ'nın birtakım hadiselerin hükümleri için belirlediği delillerin bulunduğunu, bu hadiselerin hükümleri için o delillerin medlûlünün ilminin alınacağını ve meselenin ictihada kapalı olduğunu söyler. Onun ifadesiyle bir hâkim bu ilmin hilâfına haksız bir hüküm verdiğinde hükmünün feshedilmesi gerekir.⁵² Cessâs'ın bu delillerle kastettiği kuşkusuz sübûtu ve delâlaleti kat'î olanlardır. Aksi halde konu ictihada açık hale gelir ki o bahsettiği hadiselerin ictihada kapalı olduğunu ifade etmiştir.

İctihadın başka bir ictihadla nakzedilmesi meselesinin ictihadda hata-isabet meselesiyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Hatta usûlcülerin ictihadın nakzı meselesindeki görüşlerine, ictihadda hata-isabet meselesindeki görüşlerinin kaynaklık ettiği dahi söylenmiş, nefsü'l-emr'de Şârî' katında muayyen bir hükmün bulunup bulunmadığı ve bu muayyen hükme delâlet eden delilin kat'îliği-zannîliği tartışması ictihadın nakzı meselesinin çıkış noktası sayılmıştır. Öyle ki ictihadın başka bir ictihadla nakzedileceğini savunanların, Şârî' katında muayyen bir hüküm bulunduğu ve bu hükme delâlet eden delilin kat'î olduğu görüşünü benimsedikleri görülmektedir. Şârî' katında muayyen bir hüküm bulunup, bu hükme delâlet eden delilin zannî olduğunu savunanlar ise ictihadın başka bir ictihadla nakzedilemeyeceği görüşündedirler. Çünkü onlara göre her ne kadar Şârî' katında muayyen bir hüküm varsa ve müctehidlerin ictihadlarından sadece biri isabetli ise de hangisinin isabetli olduğunun bilinmemesi sebebiyle her müctehidin kendi ictihadıyla amel etmesi gerekmektedir. Bu da ictihadın başka bir ictihadı nakzedebileceği fikrini nefyetmeyi gerektirir. Aynı şekilde Şârî' katında muayyen bir hükmün bulunmadığını, Şârî'in hükmünün müctehidin ictihadı sonucunda ulaştığı hüküm olduğunu savunan

(إبطال الحكم السابق وإفساده بعد أن كان مبرما.)

⁵¹ Esen, *Haneî Usûlcülerinde İctihad*, 296.

⁵² Cessâs, *el-Fusûl*, 2/382.

musavvibe grupları için de benzer bir netice hasıl olmaktadır. Onların bütün müctehidlerî isabetli saymaları birden fazla hak ictihadın (*taaddüdü'l-hukûk*) varlığı sonucunu doğurmuş, bunun neticesi olarak hak ictihadın bir diğerini nakzetmeyeceği anlayışı *musavvibe* grupları tarafından da benimsenir hale gelmiştir.⁵³

İctihadın başka bir ictihadı nakzetmemesi, ictihadın sırf ictihad olarak ele alınmasına bağlıdır. İctihada kuvvet kazandıran ilave faktörlerin eklenmesi ise durumu değiştirmektedir. Bu faktörleri şunlardır:

a- Bir ictihadın diğer ictihadlarla muvafakat ederek icmâya dönüşmesidir. Bu durumda ictihad kat'îlik kazanmakta ve sonrasında ictihada kapalı bir alan haline gelmektedir. Aksi taktirde icmâya muhalefet söz konusu olacaktır.⁵⁴

b- Allah Resûlü'nün (s.a.s.) ictihadını mümkün ve vaki görenlere göre böyle bir ictihada aykırı ictihadda bulunmak caiz değildir.⁵⁵

c- İctihada ülü'l-emr tercihinin eklenmesidir. Bu durumda ilgili ictihad bağlayıcı hale gelmektedir.⁵⁶

d- Bir hâkimin ictihada dayanarak bir kişi hakkında hüküm vermesi, hüküm verdiği kişinin şahsî ictihadına göre amel etme serbestisini ortadan kaldırmakta ve şahsî ictihadını nakzetmektedir.⁵⁷

Son iki madde, ictihadın usûlî değerinden ziyade, ülü'l-emr ve reâyâ arasındaki idârî ilişki ve hukukî istikrar gibi yargıya mahsus gereklere matuftur. İlave vasıfların eklendiği bu durumlar, konumuz olan ictihadın başka bir ictihadı nakzetmeyeceği meselesinin bağlamından farklıdır.⁵⁸

⁵³ Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*, 332.

⁵⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/98.

⁵⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/98.

⁵⁶ Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, 104.

⁵⁷ Serahsî, *Usûl*, 1/309.

⁵⁸ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 297.

Müctehidin ictihadının isabetli olmasının anlamı, bu ictihada binaen ortaya koyduğu amelinin sahih olmasıdır. Bu sebeple müctehid, sonradan ictihadının hatalı olduğunu anlasa bile amelini iade etmesi gerekmeyecektir. Aynı şekilde, bir başka müctehidin ictihadı alanda verdiği hükmü hatalı görse bile, onun bu ictihadını nakzetmeye çalışmayacaktır. Sonuç olarak, ictihadın nakzının iki türü vardır. Bunlardan birincisi, bir müctehidin amel edilmiş kendi ictihadını nakzedememesi, ikincisi ise bir başka müctehidin ictihadını nakzedememesidir.⁵⁹

1.2. İctihâdın Nakzı ile Bağlantılı Bazı Konular

Bu başlık altında ictihadın nakzı ile bağlantılı konulardan fakîhler arası ihtilafın sebepleri, ictihadın alanı, ictihadın tekrarı ve değişmesi ve ictihadda hata-isabet konularına yer verilecektir.

1.2.1. Fakîhler Arası İhtilafın Sebepleri

Sözlükte *geride kalmak ve biri diğerinin yerine geçmek* anlamındaki *half* kökünden türeyen *ihtilaf*, mastar ve isim olarak *bir şeyin diğer bir şeyin peşinden gelmesi, gidip gelmek, ayrı görüşe sahip olmak, çekişmek, karşı gelmek, eşit olmamak, görüş ayrılığı, anlaşmazlık* gibi manalara gelir. İstilâhta ise ihtilaf, “söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak” demektir.⁶⁰

Hayat olaylarının sınırsız, nasların ise sınırlı olduğu bir vasatta ortaya çıkan her meselenin hükmünü sarîh bir şekilde Kur’ân ve Sünnet naslarında bulmak mümkün değildir. Bu durumda fakîhe düşen, olanca gücünü sarf ederek bu olayları usûlünce hükme bağlamaktır. Fakîh bu ameliyeyi yerine getirirken bazen Kur’ân ve Sünnet naslarını kendi usûlü ve anlayışı çerçevesinde yorumlar ve hükme ulaşır. Bazen de çeşitli istinbât metotlarına müracaat eder. Kimi zaman nasın mahiyeti, kimi zaman da ilgili nasları anlama biçimi ve kullandığı istinbât kaynakları fakîhler arasında birtakım ihtilafların ortaya

⁵⁹ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 296-297.

⁶⁰ Şükrü Özen, “İhtilâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/565.

çıkmasına sebep olmuştur. İhtilafların ortaya çıkışı ile bazı problemler gündeme gelmiştir. İctihadın nakzı konusu da bu problemlerden biridir. İhtilâf ne kadar çok olursa olsun mahallinde yapılmış ictihadlar hiçbir zaman birbirlerini nakzedemezler. Aksi halde toplumda büyük bir fesâd ve kargaşa hali zuhur eder.

İhtilâfların sebeplerine yönelik çeşitli izahlar yapılmıştır. Örneğin, Endülüslü dil ve edebiyat âlimi el-Batalyevsî (öl. 521/1127) ihtilafın sebepleri hakkında yazdığı risâlesi *el-İnsâf*'ta bu sebepleri sekiz başlık altında incelemiştir:

- a- Lafızların müşterekliği ve çeşitli te'villere muhtemel olmaları sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar,
- b- Hakikat ve mecaz sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar,
- c- Lafızların ifrâd ve terkîbi (basit ve bileşik olmaları) sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar,
- d- Lafızların âm ve hâs olmaları sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar,
- e- Rivâyet cihetinden ortaya çıkan ihtilaflar,
- f- İctihad ve kıyas sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar,
- g- Nesih sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar,
- h- İbâha sebebiyle ortaya çıkan ihtilaflar.⁶¹

Batalyevsî, ihtilafların ortaya çıkmasının sebeplerinden en büyük payı -belki de iyi bir dil ve edebiyat âlimi olması hasebiyle- dilden kaynaklanan sebeplere vermiştir. Bunların yanı sıra usûl farklılıklarından kaynaklanan bazı ihtilaflara da değinmiştir.

Muhammed Ebu'l-Feth el-Beyânûnî bu sebepleri şu dört başlık altında özetlemektedir:

- a- Nassın sübût bulup bulmaması hususundaki ihtilaf,
- b- Nassın anlaşılmasındaki ihtilaf,

⁶¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, *el-İnsâf fi't-tenbîh 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâb elletî evcebeti'l-ihtilafe beyne'l-müslimîn fi ârâihim*, thk. Muhammed Rıdvân er-Râye (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1987), 33-201.

- c- Müteâriz naslara yönelik cem ve tercih metotlarındaki ihtilaf,
- d- Usûl kâideleri ve bazı istinbât kaynaklarındaki ihtilaf.⁶²

Abdülmuhsin et-Türkî'ye göre ise ihtilafların sebepleri şu üç esasa dayanır:

- a- Sünnetin sübût ve delâletindeki görüş ayrılıklarından kaynaklanan ihtilaflar,
- b- Tatbîk esnasında, anlamadaki farklılıklardan doğan ihtilaflar,
- c- Hakkında nas olmayan konulardaki ictihaddan doğan ihtilaflar.⁶³

Türkî gibi Muhammed Avvâme de ihtilaf sebeplerini üç başlık altında incelemiştir.

Bunlar:

- a- Mükelleflerin akıllarının tabiatı ve kişisel özellikleri,
- b- Teklîfî nasların tabiatı,
- c- Bu nasların bize kendisiyle geldiği Arap Dili'nin tabiatı.⁶⁴

Ali el-Hafîf de Türkî gibi *hakkında nas bulunmayan hususlardaki ihtilafı* sebepler arasında zikretmiştir.⁶⁵ Avvâme'nin ilk sebepte zikrettiği mükelleflerden kastı, ictihad faaliyetini gerçekleştiren müctehidlerdir. Hiç şüphesiz onların her biri akıl yönünden bir diğerinden farklıdır. Bu sebeple nasları ve fikhî meseleleri kavramada ve yorumlamada farklılık arz etmeleri tabi bir durumdur. Bu durum verdikleri hükümlerin farklılaşmasına da etki etmiştir.

Naslar kendi içinde sübût ve delâlet açısından çeşitli kısımlara ayrılır. Sübûtu ve delâleti kat'î naslar yapıları gereği ictihada kapalıdır. Sübût ve/veya delâletlerinde zannîlik bulunan naslar ise hükme etki edecek şekilde farklı anlamaya ve yorumlanmaya müsaittir.

⁶² Muhammed Ebu'l-Feth el-Beyânûnî, *Dirâsât fî'l-ihtilafâtî'l-'ilmiyye* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2007), 32-33.

⁶³ Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Esbâbu ihtilafî'l-fukahâ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2010), 27-38.

⁶⁴ Muhammed Avvâme, *Edebü'l-ihtilaf fî mesâilî'l-'ilm ve'd-dîn* (Medine: Dâru'l-Yusr, 2007), 21.

⁶⁵ Ali el-Hafîf, *Esbâbu ihtilafî'l-fukahâ* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 193.

Hadis rivâyetindeki farklılıklar da sebepler arasında zikredilmiştir. Söz gelimi hadisin müctehide ulaşmaması veya eksik ulaşması, müctehidin hadisi zayıf görmesi ya da âhad hadislerle amelin şartlarındaki farklılıklar ihtilaf sebeplerindendir.⁶⁶

Arap Dili'ne ait birtakım hususiyetler de ihtilaf sebebidir. Örneğin; lafızların hakikat, mecaz, müşterek, âm, hâs vb. olmaları dile ait hususiyetlerdir. Bunların ifade ettikleri manalar farklı olunca hükümler de farklı olabilmektedir.

Hakkında nas bulunmayan meselelerde müctehidler çeşitli istinbât metotlarına istinaden hükme ulaşmaya çalışmışlardır. Örneğin, Hanefiler kıyas ve istihsanla yetinirken, Mâlikiler bunların yanı sıra sedd-i zerîa, maslahat-ı mürsele gibi delilleri de itibara almışlardır. İstinbât kaynaklarındaki bu ihtilaf da hükümlerde ihtilafa sebep olan unsurlardandır.

1.2.2. İctihadın Alanı (el-Müctehed fih)

Yukarıda, ictihadın nakzedilememesinin mahallinde yani ictihada açık meselelerde söz konusu olduğu, mahalli dışında yapılan ictihadın nakzedilmesinde ise görüş ayrılığı olmadığı ifade edilmişti. O yüzden ictihad mahalli hakkında ön bilgi vermek gerekmektedir.

Şer'î hükümlerin tamamı hakkında kat'î deliller bulunmayıp, bir kısmının ictihada tâbi kılındığı Sünnî ve Mu'tezilî usûlcülerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmekte ve şer'î hükümlerde zannî delillerin muteber olması genişlik ve kolaylık gerekçesiyle açıklanmaktadır. Hakkında kesin delil bulunmadığı için ictihada açık ve hükmü ictihad yoluyla beyan edilen mesele literatürde *müctehedün fih* veya *ictihadî mesele* olarak

⁶⁶ M. Rahmi Telkenaroğlu, *İslam Düşüncesinde İctihâd-İhtilâf-Taassup Bileşeni* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2021), 59-62. Hadislerin müctehidler ihtilaflarındaki rolüne dair ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Ref'u'l-melâm 'ani'l-eimmeti'l-a'lâm*, thk. Abdurrahman b. Ahmed el-Cemîzî (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 2013); Muhammed Avvâme, *Eserü'l-hadîsi's-şerîfi'l-htilâfi'l-eimmeti'l-fukahâ* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1997).

adlandırılır.⁶⁷ Ayrıca bazı eserlerde *mahallü'l-ictihâd*⁶⁸ ve *mecâlü'l-ictihâd*⁶⁹ gibi isimlerle de anılır. Gazzâlî'ye kadar konu müstakil bir başlık altında ele alınmamışsa da bağlantılı olduğu düşünülen konular içerisinde yer verilmiştir.⁷⁰ Gazzâlî ictihad mahallini, ictihadın üçüncü rüknü olarak vasfetmiş ve onu *el-müctehed fih* kavramıyla ifade etmiştir.⁷¹

İmam Şafiî konuyu müstakil başlık altında ele almamış ancak *er-Risâle*'nin çeşitli yerlerinde konuya ilişkin açıklamalar yapmıştır. Şafiî'nin, gerek şer'î deliller gerekse ictihad hakkındaki görüşlerine temel teşkil eden hareket noktası onun *beyân* anlayışıdır. Onun *beyân* anlayışının ilk basamağını Kur'ân'da yer alan ve başka ek açıklamaya ihtiyaç olmaksızın anlaşılan hükümler teşkil eder. Şafiî bu açıklamalar hakkında *nas* ifadesini kullanır. İkinci basamakta, farziyeti Kitâb'la sabit hükümlerin detaylarının Sünnet'le açıklanması bulunur. Üçüncü basamağı, hakkında Kitâb'da hüküm bulunmayan bir konuda Allah Resûlü'nün (s.a.s.) yaptığı açıklamalar teşkil eder. Allah, Resûlü'ne (s.a.s.) uymayı farz kıldığından Rasûl'e itaat eden Allah'a itaat etmiş olur. Dördüncü basamak ise ictihaddır. Allah, Kitâb'da hükmü açıklanmayan ve Resûlü'nün (s.a.s.) sünnetinin bulunmadığı meselelerde, hükmü bilmek için ictihad etmeyi farz kılmıştır. Bu sebeple ictihad, Allah'ın kullarına yönelik imtihanı kapsamında görülür.⁷² Şafiî'nin *beyân* anlayışını oluşturan bu basamaklardan, onun ictihad mahallinin ne olduğuna ilişkin görüşü de ortaya çıkmış olmaktadır. Ayrıca o “haber varken kıyas yapmak helal olmaz” diyerek ictihadın nassın olmadığı alanlar için mümkün olacağını vurgulamıştır.⁷³

Mütekellim usûlcü Ebu'l-Hüseyin el-Basrî ictihad mahallini “hata yapanın kınanmadığı ve ictihad ehlinin üzerinde ihtilaf ettiği şer'î hükümler” olarak tanımlamıştır.⁷⁴

⁶⁷ Apaydın, “İctihad”, 21/437.

⁶⁸ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/366, 4/44.

⁶⁹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 798; Kardâvî, *el-İctihâd*, 65.

⁷⁰ Yenidoğan, *Mütekellim Usulcülere Göre İctihad*, 203.

⁷¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/522.

⁷² Duman, *Şafiî'nin Kıyas Anlayışı*, 111-112.

⁷³ Şafiî, *er-Risâle*, 516. (لا يحل القياس والخبر موجود.)

⁷⁴ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/988.

Devamında Basrî, [aklî meseleler gibi] şer'î hükümlerden sayılmayan, Müslümanların üzerinde ittifak ettiği ve ictihad ehlinden olmayan kişilerin muhâlefet ettiği meselelerin ictihadî alana girmediğini söylemektedir.⁷⁵ Râzî bu tanımı zayıf bulmuştur. Ona göre, müctehidlerin ihtilaflarının cevâzı için ictihadî mesele olması şart koşulmuşsa ve bir meselenin ictihadî meselelerden olduğunu da onların ihtilaflarıyla bilebiliyorsak, bu devri (kısır döngüyü) gerektirir.⁷⁶

Cüveynî, ictihadî alanı açıklamak üzere âlimlerin meseleleri, *kat'î meseleler* ve *kat'î* delillerden yoksun olan *ictihadî meseleler* olmak üzere ikiye ayırdığını söyler. Ona göre *kat'î* meseleler aklî ve sem'î/şer'î kısımlarına ayrılır. Aklî meseleler, müstakil bir şekilde hakkında *kat'î* delilin bulunduğu ve şer'in takdirine gerek kalmaksızın amaca ulaştıran meselelerdir. Âlemin hudûsü, Muhdis'in ve kıdeminin ispatı gibi kelâmî meselelerin çoğunluğu bu alana girer. Şer'î meseleler ise nas ve icmâ gibi *kat'î* delillerle, herhangi bir teklîfî hükmü içeren meselelerdir.⁷⁷ Cüveynî sonrasında, aklî meselelerden olsun olmasın, şer'in istikrarıyla ihtilafın haram olduğu bütün meselelerin usûle taalluk ettiğini söyler.⁷⁸ Dolayısıyla bu meselelerde ictihad caiz değildir. Bu durumda ictihadın caiz olduğu alan, hakkında *kat'î* delilin bulunmadığı şer'î meselelerdir.

Gazzâlî ictihadın alanını *el-müctehedü fih* olarak isimlendirir ve onu ictihadın üçüncü rüknü olarak görür. Ona göre *el-müctehedü fih*, "hakkında *kat'î* delilin bulunmadığı her bir şer'î hükümdür".⁷⁹ Gazzâlî şer'î kaydını getirmekle, *aklî* ve *kelâmî* konuları kapsam dışında bıraktığını, bu konularda hakkın ve isabet edenin tek olduğunu, hata edenin ise günahkâr olacağını söyler. Dolayısıyla *el-müctehedü fih* ile hata edenin günahkâr olmadığı meseleleri

(وَيُنَبِّئُ أَنْ يُقَالَ إِنَّ مَسَائِلَ الْإِجْتِهَادِ الَّتِي لَا لَوْمَ عَلَى الْمَخْطِئِ فِيهَا هِيَ مَا اُخْتَلَفَ فِيهِ أَهْلُ الْإِجْتِهَادِ مِنَ الْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَّةِ)

⁷⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/988.

⁷⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/27.

⁷⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *et-Telhîs fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Cevlem en-Neybârî - Şebbîr Ahmed el-Umerî (Beyrût - Mekke: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye - Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1996), 3/331-332.

⁷⁸ Cüveynî, *et-Telhîs*, 3/333.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/522. (المجتهد فيه: كل حكم شرعي ليس فيه دليل قطعي.)

kastettiğini belirtir. Ona göre, namaz ve zekâtın vücûbu ile ümmetin üzerinde ittifak ettiği açık şer’î hükümler (*celiyyâtü’ş-şer’*), hakkında kat’î delil bulunan ve muhalefet edenin günahkâr olacağı konular ise *ictihadın alanına* dahil değildir.⁸⁰ Râzî de Gazzâlî ile aynı tanıımı yapmıştır.⁸¹ Karâfî, Râzî’nin “hakkında kat’î delil bulunmayan kaydıyla ise namaz, zekât gibi ümmetin üzerinde ittifak ettiği açık şer’î konuları (*celiyyâtü’ş-şer’*) kapsam dışında bıraktık” ifadesinin hatalı olduğunu dile getirmiştir. Karâfî’ye göre, nefsü’l-emr’de müctehidin bilmediği kat’î bir delil bulunabilir. Dolayısıyla onun farz olması ictihadla sabit olmuş olur. “Zâhiren şeaîr-i İslâm’dan sayılan ictihada ihtiyaç duymayan konuları kapsam dışında bıraktık” ifadesi daha doğru bir ifadedir.⁸² Âmidî ise ictihadın alanını tanımlarken delilin kat’î olmadığını ifade eden usûlcülerin aksine delilin zannîliğini vurgulamıştır. Ona göre ictihadın alanı “delili zannî olan şer’î hükümlerdir.”⁸³

Kat’î delille kastedilen genel olarak nas (delâleti kat’î Kur’ân ve mütevâtir sünnet) ve icmâdır.⁸⁴ Mütakellim usûlcülerin ictihada konu alanı tespitteki *kat’î delil* tanımlarına bakıldığında, Kur’ân ve Sünnet’te yer alan herhangi bir kat’î hükmü araştırmayı ictihad faaliyeti olarak kabul etmemelerinin yanında her iki kaynakta yer alan naslar üzerinde yapılan keşf çabasını da ictihadın kapsamı dışında bırakmadıkları görülmektedir. Tanımlarındaki *kat’î* ifadesi, delâleti bakımından zannîlik ifade eden naslar hakkında yapılan araştırmaların ictihad faaliyeti olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Söz konusu faaliyet, ictihada konu alanın sınırları içinde görülmeseydi, mütakellim usûlcüler tarafından ictihad mahalli tespiti yapılırken *kat’î delil* yerine *nas* kavramı kullanılırdı.⁸⁵

Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe nas varken kıyasa başvurduğu yönünde kendisine yöneltilen suçlamayı reddederek “Vallahi yalan! Kim bizim kıyası nassa

⁸⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/522.

⁸¹ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/27. (وهو: كل حكم شرعي ليس فيه دليل قاطع.)

⁸² Karâfî, *Nefâisu’l-Usûl*, 9/3840-3841.

⁸³ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/200. (وأما ما فيه الإجتihad؛ فما كان من الأحكام الشرعية دليله ظني.)

⁸⁴ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 162.

⁸⁵ Yenidoğan, *Mütakellim Usulcülere Göre İctihad*, 208.

öncelediğimizi söylüyorsa bize iftira atıyor. Nas varken kıyasa ihtiyaç mı olur?” diye karşılık vermiştir.⁸⁶ Şeybânî de *el-Hücce ‘alâ ehli’l-Medîne* adlı eserinde Medîne ehlinin, namazda kahkaha ile gülmenin namazda konuşma mesabesinde olup abdesti iade etmenin gerekmediği görüşünde olduklarını nakleder. Cevaben, “Bu hususta haberler gelmemiş olsaydı kıyasa göre hüküm Medîne ehlinin dediği gibi olurdu. Fakat haber varken kıyas olmaz, gerekli olan haberlere teslim olmaktır” der.⁸⁷ Cessâs bunu “nassın olduğu yerde ictihadın düşeceğinde ihtilaf yoktur” şeklinde ifade eder.⁸⁸

Hanefî usûlcülerin ictihadın mahalline yönelik tanımlar yapmaları ise genelde klasik sonrası döneme ait olup mütekellim usûlcülerin tanımlarıyla benzerlik arz etmektedir. Örneğin İbnü’s-Sââtî’ye göre ictihadın konusu, “delili zannî olan şer’î hükümlerdir.” Şer’î hükümler kaydı aklî ve hissî hükümleri, *delili zannî olan* kaydı ise beş temel ibadet gibi delili kat’î olan hükümleri kapsam dışında bırakır.⁸⁹ Abdülazîz el-Buhârî de “kat’î delilin varlığıyla beraber zan talep etmenin imkansız olması hasebiyle hakkında kat’î delilin olmadığı şer’î hükümlerdir” tanımını yapmıştır.⁹⁰ Molla Fenârî’ye göre ise ictihadın mahalli, “Hakkında delil bulunan şer’î, fer’î ve zannî hükümdür.”⁹¹ Görüldüğü gibi Molla Fenârî diğer tanımlardan farklı olarak, delilden ziyade ulaşılan sonucun zannî olduğuna dikkat çekmiştir.

Bazı Hanefîler meşhur sünnetin hükmünün *mütevâtir* gibi olduğunu düşünerek onu da kat’î delilin kapsamına dahil etmişlerdir. Dolayısıyla *meşhur sünnetle* ulaşılan sonuç da *ilm-*

⁸⁶ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî (Ali el-Kârî), *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, thk. Halîl Mühyiddîn el-Meys (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985), Mukaddime/4.

(كذب والله وافترى علينا من يقول: إنما نقدم القياس على النص، وهل يحتاج بعد النص إلى قياس!)

⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Hücce ‘alâ ehli’l-Medîne*, nşr. Mehdi Hasen el-Kîlânî (Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, ts.), 1/204. (وَقَالَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ لَوْلَا مَا جَاءَ مِنَ الْأَثَارِ كَانَ الْقِيَاسُ (على مَا قَالَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ وَلَكِنْ لَا قِيَاسَ مَعَ اثَرٍ وَلَيْسَ يَنْبَغِي إِلَّا أَنْ يَنْقَادَ لِلْأَثَارِ)

⁸⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/218. (ولا خلاف في سقوط الإجتihad مع النص.)

⁸⁹ İbnü’s-Sââtî, *Bed’u’n-nizâm*, 676. (والجتهاد فيه: الأحكام الشرعية المظنونة الدليل.)

⁹⁰ Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 4/21.

((والجتهاد فيه: هو الحكم الشرعي الذي لا قاطع فيه لإستحالة أن يكون المطلوب الظن به مع وجود القاطع.)

⁹¹ Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, 2/474. (والجتهاد فيه: هو حكم شرعي فرعي ظني عليه دليل.)

i yakîndir. Hanefîlerin çoğunluğuna göre ise *meşhur sünnet* başlangıcındaki kusurdan dolayı *ilm-i yakîn* değil, *ilm-i tuma'nîne* ifade eder. Ancak bu durumun uygulamada pek bir fark doğurmadığı dile getirilmiştir.⁹²

İctihadın mahalline yönelik yapılan bu izahlar sonraki süreçte “mevrid-i nassda ictihada mesağ yoktur” şeklinde kâide haline gelmiş ve Mecelle’nin küllî kaideleri arasına girmiştir.⁹³

Yukarıda yaptığımız açıklamaları özetlersek, ictihadın alanı ikidir. Birincisi, hakkında nas bulunmayan hadiselerken ikincisi, hakkında nas bulunmakla beraber nassın kat’î olmayıp, farklı manalara muhtemel olmasıdır. *Kat’î delilin* olduğu yerde veya kesin inanca (*i’tikâd-i câzim*) taalluk eden usûl-i din bahislerinde ise ictihad caiz değildir.⁹⁴ Yani, *mevrid-i nassa* yasak olan ictihad, sabit ve manaca te’vîle ihtimali olmayacak derecede açık olan naslara aykırı yapılan ictihaddır. Ayrıca bu durum için usûl-i fıkıhta *sübûtu ve delâleti kat’î* ifadesi kullanılır.⁹⁵ Bunlar dışındaki naslar üzerinde ictihadî faaliyette bulunmak ise mümkün ve vakidir.

1.2.3. İctihadın Tekrarı ve Değişmesi

Usûlcülere göre müctehidin ictihadını değiştirmesi caiz ve vakidir.⁹⁶ Hatta hadise tekerrür ettikçe ictihadın da mutlak surette tekerrürünü savunan usûlcüler, bunu ictihadın

⁹² Serkan Demir, *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlünde Sünnet Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 65.

⁹³ Mecelle, md. 14; Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979), 20; Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/70-71; Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *Şerhu’l-Kavâidi’l-Fıkhiyye* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2. Basım, 1989/1409), 147-150; Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi Şerhi’l-Kavâidi’l-Fıkhiyye*, 31; Mustafa Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 58-61. (لا مساع للإجتihad في مورد النص).

⁹⁴ Zuhaylî, *Usûlü’l-fıkhi’l-İslâmî*, 2/341; Hallâf, *İlmu Usûli’l-fıkıh*, 206.

⁹⁵ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Medhalü’l-fıkhiyyü’l-âmm* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2012), 2/1016; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Hamd b. Hamdî es-Sâ’irî, *Kâide: “Lâ mesâğa li’l-ictihâd me’a’n-nass” ve ‘alâkatuhâ bi-mahallî’l-ictihâdî’l-fıkhi* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2007).

⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hak min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Ebû Hafs Sâmî b. el-‘Arabî el-Eserî (Riyâd: Dâru’l-Fadîle, 2000), 2/1075.

çoğu zaman değişebileceği vakası ile delillendirirler.⁹⁷ Bir müctehid daha önceki görüşüne dönebileceği gibi görüşünü tamamen de değiştirebilir. İctihadın dayanağı delil olduğuna göre müctehid yeni bir delille karşılaştığında ictihadının değişmesi tabidir. Burada önemli olan artık yeni ictihadıyla amel etmesi ve fetvâ vermesidir. Çünkü zann-ı gâlibi son görüşündedir. Bu görüş ise hakka diğerlerinden daha yakındır.

Bu meselenin ortaya çıkmasına sebep teşkil eden temel soru şudur: Âmmî, bir müftîye herhangi bir meseleye dair fetvâ sorduğunda ve müftî de bunun üzerine fetvâ verdiğinde, aynı hadisenin daha sonra tekrar vuku bulması halinde müftînin tekrar ictihad etmesi gerekir mi yoksa ilk ictihadına mı itimat eder?⁹⁸

Usûlcüler bu meselede dört görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:⁹⁹

a- Birinci görüş: Müctehidin mutlak surette yeniden ictihad etmesi gerekir. Bu görüş Mâlikîlerden Bâkîllânî'ye¹⁰⁰ ve bazı Şâfîlilere¹⁰¹ nispet edilmektedir. Ferrâ,¹⁰² İbn Akîl,¹⁰³ İbn

⁹⁷ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl (İbn Emîri'l-Hâcc'ın et-Tahrîr'inin içerisinde)*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1999), 3/423.

⁹⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/283.

⁹⁹ Üsâme b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şeybân, *Teğayyürü'l-ictihâd* (Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şerî'a, Kısmu Usûli'l-Fıkh, Doktora Tezi, 1432), 182-186.

¹⁰⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîri'l-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1999), 3/423; Abdül'alî Muhammed bin Nizâmuddîn el-Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmât bi-şerhi Müsellemi's-sübût, (Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sıyla birlikte)*, nşr. İbrâhîm Muhammed Ramazan (Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.), 2/635.

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr fî usûli'l-fıkh* (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1413), 6/302.

¹⁰² Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *el-'Udde fî usûli'l-fıkh*, thk. Ahmed b. 'Ali b. Seyr el-Mübarakî (Riyâd, 1993), 4/1228.

¹⁰³ Ebû'l-Vefâ Alî b. Akil b. Muhammed İbn Akîl, *el-Vâzih fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 5/243-244.

Müflih,¹⁰⁴ Merdâvî¹⁰⁵ ve İbnü'n-Neccâr¹⁰⁶ gibi Hanbelî usûlcüler de bu görüşü tercih etmişlerdir. İbnü'n-Neccâr bu görüşün, çoğunluğun görüşü olduğunu söylemektedir.

b- İkinci görüş: Müctehidin mutlak surette yeniden ictihad etmesi gerekmez. Hanefîlerden İbnü'l-Hümâm,¹⁰⁷ İbnü's-Sââtî,¹⁰⁸ İbn Abdüşşekûr¹⁰⁹ bu görüştedir. Bunun, meseleye yer veren Hanefîlerin ortak görüşü olduğu söylenmektedir.¹¹⁰ Mâlikîlerden İbnü'l-Hâcib,¹¹¹ bazı Şâfiîler¹¹² ve -İbn Müflih, İbnü'n-Neccâr ve Merdâvî'nin ifade ettiğine göre- bazı Hanbelîler bu görüştedir.¹¹³

c- Üçüncü görüş: Müctehid ilk ictihadını ve ictihadda izlediği yolu/metodu hatırlıyorsa yeniden ictihad etmesi gerekmez, aksi halde gerekir. Hanefîlerden Molla Fenârî,¹¹⁴ Mâlikîlerden Karâfî¹¹⁵ ve İbn Cüzey (öl. 741/1340),¹¹⁶ Şâfiîlerin cumhuru; örneğin

¹⁰⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1999), 4/1551.

¹⁰⁵ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 8/4055.

¹⁰⁶ Ebû Bekr (Ebü'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhî İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr (Muhtasaru't-Tahrîr)*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîr Hammâd (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993), 4/553.

¹⁰⁷ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/420.

¹⁰⁸ İbnü's-Sââtî, *Bed'ü'n-nizâm*, 2/692.

¹⁰⁹ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/635.

¹¹⁰ Esen, *Haneî Usûlcülerinde İctihad*, 313.

¹¹¹ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru'l-Muntehe'l-usûlî (Adudüddîn el-Îcî'nin Şerhu Muhtasaru'l-Muntehe'l-usûlî'sinin içerisinde)*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 3/638.

¹¹² Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, 6/302.

¹¹³ İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 4/1551; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/554; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 8/4056.

¹¹⁴ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/493.

¹¹⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, nşr. Sıdkî Cemîl el-'Attâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004), 347.

¹¹⁶ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cüzey, *Takrîbü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şinkîî (Medine, 2002), 425-426.

Sem'ânî,¹¹⁷ Râzî,¹¹⁸ Nevevî,¹¹⁹ Âmidî,¹²⁰ Safiyyüddîn el-Hindî,¹²¹ İsnevî,¹²² Tâcüddîn Sübkî,¹²³ Zerkeşî,¹²⁴ Hısnî,¹²⁵ Hanbelîlerden Kelvezânî,¹²⁶ Mu'tezîlî usûlcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî¹²⁷ ve Zeydî âlim Şevkânî¹²⁸ bu görüştedir.

d- Dördüncü görüş: Müctehid, ilk ictihadını gerçekleştirdiği zaman, ictihadında değişikliğe sebep olmayacak şekilde yakın bir zamandaysa yeniden ictihad etmesi gerekmez. Zaman uzarsa, meselenin tekrar incelenerek, ictihadın yeniden yapılması gerekir. Bu görüş Kadı Şureyh er-Rûyânî'ye nispet edilmiştir.¹²⁹

Yukarıda zikrettiğimiz görüşler için çeşitli deliller serdedilmiştir. Konuyu uzatmamak adına bu delillere yer vermeyeceğiz.¹³⁰

Bu görüşlerden şüphesiz ihtiyata en uygun olanı ilk görüştür. Her defasında ictihadın tekerrür etmesi gerektiğini söylemek müctehide büyük bir meşakkat yüklemektir.

¹¹⁷ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Kavâtü'ul-edille fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî (Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 1998), 5/158-159.

¹¹⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/69.

¹¹⁹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/302.

¹²⁰ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/283.

¹²¹ Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ts.), 8/3882.

¹²² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl* (Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4/606-607.

¹²³ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkh*, nşr. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 121-122.

¹²⁴ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/302.

¹²⁵ Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdilmü'min el-Hüseynî el-Hısnî, *Kitâbu'l-Kavâ'id*, thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa'lân (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1997), 3/344.

¹²⁶ Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî usûli'l-fıkh*, thk. Müfîd Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. Ali b. İbrâhîm (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1985), 4/394.

¹²⁷ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah vd. (Dimeşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyu'l-Feransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye, 1965), 2/932-933.

¹²⁸ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/1075-1076.

¹²⁹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/302-303.

¹³⁰ Deliller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şeybân, *Teğayyürü'l-ictihâd*, 186-193.

Çünkü müctehid bir konuda olanca gücünü harcayarak ictihadda bulunduğunda bu ameliyesini devam esası üzere ortaya koymuştur. Yani asıl olan ictihadın bekâsıdır. Müctehidin ictihadını değiştirmesini gerektirecek bir karîne ortaya çıkarsa yapması gereken ictihadında değişikliğe gitmesidir. Yeni ve daha kuvvetli bir delile ulaşmak veya örfe müstenit hükümlerde örfün değişmesi bunun bariz örnekleridir.

1.2.4. İctihadda Hata-İsâbet Meselesi (Tasvîbu'l-Müctehidîn)

İctihadda hata-isabet meselesi, ictihadın hükmüyle ilgili tartışmaların merkezinde yer alır. Usûlcüler bu konuda, her müctehidin hakka isabet ettiğini savunanlarla (*musavvibe*), içlerinden sadece birinin isabetli olduğunu savunanlar (*muhattie*) olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Bu itibarla *musîb*, ictihadında isabet eden, *muhtî* ise hata eden müctehid demektir.¹³¹ *Musavvibe*, “ictihadî konularda Allah nezdinde muayyen bir doğru olmayıp, doğru müctehidin zannından ibarettir ve bütün müctehidler doğruya isabet etmiştir” şeklinde bir kanaate sahipken *muhattie*, “ictihadî konularda Allah nezdinde muayyen bir doğru bulunup, müctehidin bu doğruya ulaşmak için elinden geleni yapması gerekir, müctehidler arasında doğruyu bulan sadece birisidir, diğerleri yanılmıştır” görüşünü benimsemektedir.¹³² Aynı meselede birden fazla hak/doğru bulunması ve her bir müctehidin zanna dayalı olarak ulaştığı hükmün Allah’ın hükmü sayılması, dolayısıyla Allah katında hakkın birden fazla oluşu, *teaddüdü'l-hukuk* (hakların çokluğu) kavramıyla ifade edilmektedir. Hükme götürücü delillerin birbirine eşit olup, birinin diğerini geçersiz kılamamasını ifade etmek üzere *takâfüü'l-edille* (delillerin denkliği) kavramı kullanılmaktadır.¹³³

İctihadda hata-isabet meselesinde usûlcülerin birbirine zıt iki ana çizgide bulunmalarını izah sadedinde bazı açıklamalar yapılmıştır. Usûlcüleri bu ayrışmaya sevk eden en önemli âmil, çözümü müctehidin zannına bırakılmış ictihadî meseleye dair Allah katında muayyen bir hükmün mevcut olup olmadığı, muayyen bir hüküm varsa, buna delâlet

¹³¹ Apaydın, “İctihad”, 21/440.

¹³² M. Rahmi Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata Meselesi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 13.

¹³³ Mustafa Çil, *İctihadda Hata-İsabet Tartışması* (İstanbul: Kalem Yayınları, 2016), 60.

eden bir delilin varlığı ya da yokluğu ve bu delilin kat'î mi zannî mi olduğu yönündeki tartışmalar yer almaktadır.¹³⁴

Tartışmanın tarafları *musavvibe* ve *muhattie* şeklinde ikiye ayrılrsa da konu ayrıntılı ele alındığında görüşler çeşitlenmekte ve bu görüşleri birbirinden ayıran mümeyyiz vasıfların tespiti hususunda bazı zorluklar yaşanmaktadır. Esen konuya ilişkin on farklı görüş tespit etmiş olup, bu görüşler şöyledir:¹³⁵

A- İctihadî meselede, Allah katında muayyen bir hüküm yoktur; hüküm müctehidin zannına tâbi olduğu için doğrular çoktur (*taaddüdü'l-hukûk*) diyen musavvibe:

1- Doğruların hepsi eşit seviyededir. Bütün müctehidler isabetlidir. (Birinci görüş)

2- Doğrulardan biri daha üstündür. Esasında hepsi eşit olmakla birlikte, mesele hakkında Allah Teâla hüküm verseydi böyle hüküm verirdi denebilecek bir hüküm vardır. Fakat buna isabet yükümlülüğü yoktur, bütün müctehidler isabetlidir. Bu görüş *eşbeh* görüşü olarak bilinmektedir. (İkinci görüş)

B- İctihadî meselede, Allah nezdinde muayyen bir hüküm vardır ve doğru birdir diyen *muhattie*:

1- Bu hükme delâlet eden bir delil yoktur. Define bulmak gibi tesadüfen isabet eden iki ecir, hata eden bir ecir alır. (Üçüncü görüş)

2- Bu hükme delâlet eden kat'î bir delil vardır, müctehid isabet etmekle yükümlüdür:

a- Hata eden ecir alır. (Dördüncü görüş)

b- Hata eden mâzurdur ne ecir ne de günah kazanır. (Beşinci görüş)

¹³⁴ Yenidoğan, *Mütekellim Usulcülere Göre İctihad*, 224-225.

¹³⁵ Konuyla ilgili çeşitli taksimler yapılmış olup, bizim tercih ettiğimiz taksim; İbrahim Kâfi Dönmez'in tercih ettiği, Gazzâlî ve Abdülazîz el-Buhârî tarafından geliştirilen ve Bilal Esen tarafından bazı ilaveler ve değişiklikler yapılan taksimdir. bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/551-552; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/26-27; Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 154; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 224-225.

c- Hata eden diğerkat'î konularda olduğı gibi günah kazanır. (Altıncı görüş)

3- Bu hükme delâlet eden zannî bir delil vardır:

a- Müctehid isabet etmekle yükümlü değildir. Delil kapalı olduğı için hata etse de ecir alır. (Yedinci görüş)

b- Müctehid isabet etmekle yükümlüdür:

aa- Hata eden ecir alır, günahkar olmaz. (Sekizinci görüş)

bb- Hata eden mazurdur; ne ecir ne de günah kazanır. (Dokuzuncu görüş)

cc- Hata eden günahkâr olur. (Onuncu görüş)¹³⁶

Birinci ve ikinci görüş doğruların çokluğu (*te'addüdü'l-hukûk*) anlayışında birleşmektedir. Bu anlayışa göre hak müctehidin zannına tabi olup, her bir müctehidin ulaştığı sonuç hak/doğru kabul edilmekte ve bu doğruların her biri de başlangıçta muayyen bir hüküm bulunmadığı için Allah'ın ilgili konudaki hükmü olarak görülmektedir. Bunun sonucu olarak da Allah katında birden fazla doğru olabileceğı kabul edilmiş olmaktadır.

Birinci görüşü ikinci görüşten ayırmak için salt musavvibe,¹³⁷ katışıksız musavvibe¹³⁸ gibi isimler kullanılmaktadır. Bu görüş, Basra Mu'tezilesi'nden Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50 [?]), Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) gibi Mu'tezile'nin önde gelen isimlerine, başta Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 305/935-936) olmak üzere Eş'ârî kelamcılarının geneline, Bâkılânî (öl. 403/1013),¹³⁹ Gazzâlî, Ebûbekir İbnü'l-Arabî (öl.

¹³⁶ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 224-225.

¹³⁷ Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 115.

¹³⁸ Necmiye Sevgilice, *İctihatta Hata İsabet Problemi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 12.

¹³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdülhamîd b. Ali ez-Züneyz (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1418-1998), 3/428. Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 3/428. (بل الحق عندنا في قول كل مجتهد على ما نبينه من بعد، ومن إعتقد أنه في واحد فقد إعتقد الخطأ.)

543/1148),¹⁴⁰ Necmüddîn et-Tûfî (öl. 716/1316)¹⁴¹ gibi sünnî usûlcülere ve Zeydîyye Mezhebine mensup âlimlere nispet edilmiştir.¹⁴² Bu görüşü şöyle özetleyebiliriz: Müctehid ictihad etmeden önce Allah katında muayyen bir hüküm yoktur, Allah'ın hükmü, her bir müctehidin zannına tabi olarak ulaştığı sonuçtur, her müctehid musîbdir¹⁴³ ve ulaştıkları sonuç itibariyle hepsi eşit seviyededir.¹⁴⁴ Gazzâlî, tercihe şayan görüşün bu görüş olduğunu ve bu görüşe muhalif olanların hata ettiğini söyler.¹⁴⁵ Ona göre, nazariyyât, kat'î ve zannî olmak üzere iki kısımdır. Kat'îyyâtta hata eden günahkâr olur. Zannîyyâtta hata eden ise günahkâr olmaz. "Musîb tektir" diyenler için de "Her müctehid musîbdir" diyenler için de durum böyledir. Gazzâlî'ye göre bu, usûlcülerin cumhurunun görüşüdür.¹⁴⁶ Bu meseleler hakkında kesin bir delil ve muayyen bir gerçek yoktur. Kesin bir delilin olmadığı yerde müctehidi isabetle yükümlü tutmak ise muhal bir tekliftir. Teklîfin olmadığı yerde hatadan bahsedilemez.¹⁴⁷ Bu görüşe mensup âlimler, her müctehidin varacağı sonuç farklı olabileceği ve bu sonuçlardan her biri müctehidin öznelliğini yansıtacağı için müctehidlerin çokluğu hükmün de çokluğunu gerektirecektir diyerek, bir nevi hukukî rölativizmi kabul etmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, nşr. Hüseyin Ali el-Yedrî - Sa'îd Abdüllatîf el-Fûde (Ammân/Ürdün: Dârü'l-Beyârak, 1999), 152. (والصحيح: كل مجتهد مصيب)

¹⁴¹ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Suudi Arabistan: Vizâratü'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1998), 3/614. (المختار: القول بالتصويب)

¹⁴² Şîrâzî, *el-Lüma'*, 259-260; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/1066; Zuhaylî, *Usûlu'l-fikhi'l-İslâmî*, 2/382; Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 115-129; Çil, *İctihadda Hata-İsabet Tartışması*, 74; Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 155; Apaydın, "İctihad", 21/440-441.

¹⁴³ (كل مجتهد مصيب)

¹⁴⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/550; Umerî, *el-İctihâd*, 137.

¹⁴⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/551-552. (والمختار عندنا، وهو الذي نقطع به، ونخطئ المخالف به: أن كل مجتهد في الظنيات مصيب، وأما ليس فيها حكم معين لله تعالى.)

¹⁴⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/537-538.

¹⁴⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/555.

¹⁴⁸ Adnan Koşum, "İctihatta Hata ve İsabet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usûl: İslam Araştırmaları* 5 (2006), 21.

İslam âlimleri akliyyât ve itikada ilişkin olan usûl-i dîn konularında musîbin tek ve hata edenin günahkâr olacağı konusunda ittifak halindedirler.¹⁴⁹ Ancak Ubeydullah b. Hasen el-Anberî (öl. 168/784) ve Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın (öl. 255/869) usûl-i dîn de hata edenin mazur sayılacağı görüşünde oldukları kaynaklarda nakledilmiştir.¹⁵⁰ Nitekim Gazzâlî; Câhız ve Anberî'nin usûlün, fûrûa ilhâk edileceği görüşünde olduklarını söylemektedir. Gazzâlî'nin tespitleriyle Anberî'ye göre usûl konularında herkes musîbtir ve bu konularda muayyen bir doğru yoktur. Câhız'a göre ise usûl konularında muayyen bir gerçek vardır. Ancak bu konularda hata eden müctehid tıpkı fûrû konularında olduğu gibi mazurdur, günahkâr değildir.¹⁵¹ Bazı usûlcülere göre Câhız bu görüşünden, sapkın fikirleri sırf inadından dolayı savunan (muânid) kâfirleri istisna etmektedir.¹⁵² Râzî'ye göre de onların maksatları itikadî meselede doğruya mutabakat etmek değildir. Çünkü bu zarûrî olarak bilinen bir husustur. Onların maksatları, bu konularda hata edenlerin günahlarının düşeceği (*nefyü'l-ism*) ve teklifin uhdesinden çıkacakları şeklindedir.¹⁵³

İkinci görüş mensupları da musavvibeden olmakla birlikte onların görüşleri birinci görüşten farklıdır. Bu görüş bazı Mu'tezile mensuplarına, Hanefîlerin bir kısmına ve Ebû Abdullah el-Kurtubî'ye (öl. 671/1273) nispet edilmektedir.¹⁵⁴ Onlara göre de Allah katında muayyen bir hüküm yoktur. Fakat ictihadî meseleye ilişkin *Allah hükmetmiş olsaydı ancak bununla hükmederdi* denilebilecek bir hüküm bulunmaktadır. Ne var ki hükme isabet yükümlülüğü yoktur, bütün müctehidler isabetlidir. Bu hüküm literatürde *el-kavlu bi'l-eşbeh* olarak isimlendirilmektedir. Eşbeh olan bu kavil, ilgili meselede Şari'in maksatlarına *en*

¹⁴⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 430.

¹⁵⁰ bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/539-546; Râzî, *el-Mahsûl*, 6/29.

¹⁵¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/538.

¹⁵² İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/613.

¹⁵³ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/29.

¹⁵⁴ Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 129-131; Umerî, *el-İctihâd*, 135-136.

benzer olandır.¹⁵⁵ Musavvibenin bu grubunda yer alanlar, mutlak bir öznellik yerine nisbî bir öznelliği benimsemektedirler.¹⁵⁶

İctihadda hata-isabet meselesinde Hanefî usûlcülerin musavvibe ve onun kolu olan eşbehçilerden olduğu iddia edilmişse de¹⁵⁷ Esen'in tespitlerine göre bu görüşler Hanefîler dışındaki usûlcüler tarafından onlara nispet edilmiş olup doğruluğu bulunmamaktadır. Esen'e göre, ictihadda isabet meselesinde *musavvibe* veya *muhattie* tarafında yer almak bakımından, hiçbir Hanefî usûlcü diğer Hanefîlerden farklı bir görüşü benimsememiş, mezhep içinde böyle bir ayrılıktan bahseden Hanefî bir usûlcü de olmamıştır. Ebu Hanîfe'den itibaren ictihadda isabet meselesinde Hanefî çizgi aynen korunmuştur. Semerkandî tarafından bir görüş ayrılığı dile getirilmişse de bu, *musavvibe* veya *muhattie* tarafında yer alma biçimindeki bir ayrılık değil, *muhattie* içindeki bir ayrılıktır. Bu ayrılık, bazı araştırmacıların iddia ettiği¹⁵⁸ gibi Semerkandlıların Iraklılara karşı çıktığı bir husus olmaktan ziyade, Mâtürîdî ile yine o bölgenin âlimlerinden olan Rüstüğfenî (öl. 345/956) arasındaki görüş ayrılığıdır. Esasen klasik dönem öncesi ve sonrasındaki Hanefîlerin geneli bu konuda Mâtürîdî'ye nispet edilen görüşü değil, diğer görüşü tercih etmiştir.¹⁵⁹ Bazı müelliflerce Cessâs'ın da eşbeh görüşünde olduğu iddia edilmiştir.¹⁶⁰ Esen'e göre ise ictihadda isabet meselesinde Cessâs'ın farklı yorumlanmaya müsait anlatımlara yer verdiği görülmekle birlikte onun görüşleri iyi incelendiğinde, Allah katında muayyen bir hüküm

¹⁵⁵ Apaydın, "İctihad", 21/441.

¹⁵⁶ Koşum, "Öznellik ve Nesnellik Sorunu", 21.

¹⁵⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/950; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/246; Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 129-131.

¹⁵⁸ Şükrü Özen, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, ed. Sönmez Kutlu (İstanbul: Otto Yayınları, 2018), 240.

¹⁵⁹ Bilal Esen, "İctihadda İsabet Meselesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefi Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 298.

¹⁶⁰ Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 129-131; Çil, *İctihadda Hata-İsabet Tartışması*, 144, 172.

bulunduğunu kabul bakımından diğer Hanefîlerden farklı bir görüşe sahip olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶¹

Üçüncü ve sonraki görüşler *muhattiden* sayılmaktadır. Hükme isabet edenin tek olduğunu savunan muhattie grupları, hakkında nas bulunmayan mesele hakkında Allah katında muayyen bir hüküm bulunduğu noktasında ittifak halinde olsalar da bu hükme delâlet eden bir delilin varlığı hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.

Üçüncü görüş mensupları, bu hükme delâlet eden bir delilin bulunmadığını iddia etmiş, Allah katındaki muayyen hükmün, tıpkı arayanın tesadüfen bulacağı bir define gibi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu hükmü tesadüfen bulan kişi iki ecir, bulamayan gayreti ve talebi sebebiyle bir ecir alır.¹⁶² Bu görüş usûl eserlerinde zikredilmekle beraber, görüşün mensupları hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu görüşü de bazı ifadelerinden hareketle Cessâs'a nispet eden ya da Cessâs'ın bu görüşe meylettiğini ifade eden müellifler bulunmaktadır.¹⁶³ Cessâs'a göre delil, matlûba kesin olarak ulaştıran ve ilim meydana getiren şeydir. Delil bulunan yerde ictihad olmaz. İlme ulaştırmayan fakat zann-ı gâlib meydana getiren şey mecâzen delildir. Onun bulunduğu yer ise ictihad mahallidir. Meselâ kıyasta hükme götüren delil mevcut değildir fakat emâre vardır. Kıyas, hükmü mûcib olmayıp zann-ı gâlib oluşturduğu için ictihadın bir türüdür.¹⁶⁴ Dolayısıyla Cessâs, ictihadî meselede Allah katındaki doğruya götüren delilin asla bulunmadığını savunanlar arasında değil zannî delil bulunduğunu savunanlar arasındadır. Zira ictihadî meselelerde zann-ı gâlib oluşturan mecâzi delillerin bulunduğunu söyleyen Cessâs'ın bu gruptan olduğu düşünülemez.¹⁶⁵

Dördüncü, beşinci ve altıncı görüş sahiplerine göre hükme delâlet eden kat'î bir delil vardır, müctehid isabet etmekle yükümlüdür. Hata eden müctehidin ameli geçersiz olup,

¹⁶¹ Esen, "İctihadda İsabet Meselesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefi Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirilmesi", 297.

¹⁶² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/551; Apaydın, "İctihad", 21/442.

¹⁶³ Çil, *İctihadda Hata-İsabet Tartışması*, 74; Apaydın, "İctihad", 21/442.

¹⁶⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/200-201.

¹⁶⁵ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 221.

verdiği yargı kararları nakzedilir.¹⁶⁶ Râzî'ye göre sadece Ebûbekir el-Esam (öl. 200/816) yargı kararının nakzedileceği, diğerleri ise nakzedilmeyeceği görüşündedir.¹⁶⁷ Dördüncü görüşe göre, muhtî müctehid ictihadı sebebiyle ecir kazanır. Nitekim Cessâs, hükme delâlet eden kat'î bir delil olduğunu savunan Esam, İbn Uleyye (öl. 193/809) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin (öl. 218/833) muhtî müctehidi ictihadı sebebiyle me'cûr ve hatasında mazur kabul ettiklerini belirtir.¹⁶⁸ Semerkandî de Bişr el-Merîsî'yi ayrı tutarak, bu görüşte olanların hatalarında mazur olmakla birlikte, sevâb kazandığı görüşünde olduklarını da söyler. Ona göre de Bişr el-Merîsî muhtî müctehidi günahkâr saymaktadır.¹⁶⁹ Görüldüğü üzere bu üç görüş için İbn Uleyye, Esam ve Bişr el-Merîsî'nin isimleri ön plana çıkmaktadır. Onların bu üç görüşten hangisine mensup olduğu noktasında ise fikir birliği bulunmamaktadır.¹⁷⁰ Üçünü, aralarındaki görüş ayrılıklarına göre tasnif edecek olursak; Bişr el-Merîsî hükme delâlet eden kat'î bir delil bulunduğunu kabul etmekle beraber, hata edeni günahkâr sayarken Esam ve İbn Uleyye hata edenin hatasında mazur olduğu görüşündedir. Ayrıca Esam, muhtî müctehidin yargı kararının nakzedileceği görüşünderken, diğerleri nakzedilmeyeceği görüşündedir.¹⁷¹ Nitekim Gazzâlî de Bişr el-Merîsî'nin, fûrûyu usûle ilhâk ederek, hakkın bir ve muayyen olduğunu ve hata edeni günahkâr saydığını belirtir.¹⁷²

Yedinci görüş mensuplarına göre, Allah katında muayyen bir hüküm vardır, bu hükme delâlet eden delil zannîdir ve matluba (aranılan sonuca) ulaştıracak derecede olmadığı için müctehid isabet etmekle mükellef olmayıp, hata da edebilir. Hatası sebebiyle günahkâr olmaz aksine ictihadında gösterdiği çabadan ötürü ecir kazanır. Bu görüş Ebû Hanîfe ve Hanefîlerin cumhuru, İmam Mâlik ve Mâlikîlerin cumhuru, İmam Şâfiî ve Şafiîlerin cumhuru, Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîlerin cumhuruna aittir.¹⁷³ *Sekizinci görüş* de yedinci

¹⁶⁶ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/27.

¹⁶⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/36.

¹⁶⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/377.

¹⁶⁹ Semerkandî, *Mizânu'l-usûl*, 2/1030.

¹⁷⁰ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 233.

¹⁷¹ Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 82.

¹⁷² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/538.

¹⁷³ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 233.

görüşün aynısı olmakla beraber tek farkı müctehidin isabetle mükellef tutulmasıdır. Sem'ânî ve İbnü's-Sübkî gibi usûlcüler sekizinci görüşü savunmuşlar ve Şafiî'yi de bu görüşe nispet etmişlerdir.¹⁷⁴

Ebû Hanîfe'nin *tasvîbu'l-müctehidîn* meselesine ilişkin, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye hitaben “Her müctehid musîbtir, hak Allah katında tektir” dediği nakledilmiştir.¹⁷⁵ Bu sözü Ebû Hanîfe'ye nispet ederek nakleden ilk kişi Debûsî'dir.¹⁷⁶ Daha öncesinde Cessâs mealen aynı anlama gelecek bir söz nakletmiş ama bunu Ebû Hanîfe'ye nispet etmemiş, Kerhî'den nakille “ashabımızın tamamı şöyle dedi” diyerek Hanefî fukahâyâ teşmil etmiştir.¹⁷⁷ Debûsî bu sözün, müctehidin Allah katındaki hükme ulaşamamakla hata ettiğini ancak bunun ictihada ilişkin ameli hususunda isabetli olduğu anlamına geldiğini söyler.¹⁷⁸ Sonraki Hanefîlerce de bu söz böyle anlaşılmıştır.¹⁷⁹ Cessâs'a göre, Hanefî fukahânın görüşlerinden kendi nezdinde sabit olan ve onların “Her müctehid mükellef olduğu şeyden ötürü isabetlidir ve hak Allah katında muhtelif görüşlerin birindedir” sözlerinden murâd olunan şudur: Allah katında malum bir hakikat vardır, müctehid bu hakikati araştırmak ve ona muvafakat etmeye çalışmakla mükelleftir. Bu, müctehid nezdinde hadiselerin asıllarına en çok benzeyendir (*eşbeh*). Müctehid isabetle mükellef değildir. O ancak, ictihadı sonucunda elde ettiği ile mükelleftir. Bu ise eşbeh olan görüştür.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Sem'ânî, *Kavâtî*, 5/19; Abdurrahman b. Câtullah el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-'Allâme el-Bennânî 'alâ şerhi'l-Celâl Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî 'alâ metni Cem'i'l-cevâmi'* (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1402-1982), 2/390; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 235.

¹⁷⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 422.

(بلغنا عن أبي حنيفة رضي الله عنه أنه قال ليوسف بن خالد السمقي: كل مجتهد مصيب، والحق عند الله واحد.)

¹⁷⁶ Esen, “İctihadda İsabet Meselesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefi Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirilmesi”, 273.

¹⁷⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/379.

(وكان أبو الحسن يقول: قال أصحابنا جميعاً: إن كل مجتهد مصيب لما كلف، والحق عند الله في واحد.)

¹⁷⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 422.

¹⁷⁹ Semerkandî, *Mîzânu'l-usûl*, 2/1029.

¹⁸⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/379. Cessâs'ın burada *eşbeh* kelimesiyle kastettiği musavvibenin kolu olan eşbeh değildir. O eşbehi Allah katındaki hakikat anlamında kullanmaktadır. Bu husus karıştırıldığı için bazı modern çalışmalarda Cessâs hatalı bir şekilde musavvibenin eşbeh koluna nispet edilmektedir. bk. Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 129.

Hanefîler ictihadda isabet meselesinde *muhattie* tarafında yer almakla beraber, aralarında muhattie içi bir görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu görüş ayrılığı, yukarıda zikrettiğimiz Ebû Hanîfe'ye nispet edilen sözden kaynaklanmakta olup, ictihadında hata eden muhtî müctehidin ibtidâen (başlangıçta) *musîb*, intihâen (sonuç itibariyle) *muhtî* sayılması ile hem ibtidâen hem de intihâen muhtî sayılması şeklindeki iki farklı düşüncedir. Birinci görüş, Hanefîlerin cumhuru tarafından benimsenmişken, ikinci görüşü Semerkandî ve Semerkandî'nin nispetiyle Maturîdî savunmaktadır.¹⁸¹ Bazı usûlcüler bu görüş ayrılığının, ictihadî meselede müctehidin kullandığı delilin hükme ulaştırıp ulaştırmaması bakımından yaşandığına işaret etmektedir. Delil hükme ulaştırmalıdır diyen Semerkandî gibi usûlcüler isabet yükümlülüğünü ön görmekte ve isabet olmayınca mutlak olarak hata kavramının kullanılmasında sakınca görmemektedirler. Çoğunluk Hanefîler ise isabet yükümlülüğünü ön görmemekte ve mutlak hatadan değil kısmî hatadan yani müctehidin sadece sonuç itibariyle hatalı olduğundan söz edilmesini uygun görmemektedirler.¹⁸² İbnü'l-Hümâm ise bu ayrımın lafzî olduğunu, gerçekte böyle bir ihtilafın vaki olmadığını söylemektedir. Çünkü ona göre müctehid, ictihadının başında hatalı değildir, bilakis emri yerine getirmiştir. Emri yerine getirmek de hata olarak sayılamaz. Eğer bununla ictihadın bazı sıhhat şatlarını yerine getirmeme kastediliyorsa, bu da zaten üzerinde görüş birliği edilmiş bir meseledir. Yani ittifaken hatalı sayılmaktadır.¹⁸³

Dokuzuncu görüş; herhangi birine nispet edilmeksizin bazı eserlerde zikredilmiştir.¹⁸⁴ Bu görüşe göre, hükme ulaştırılan delil zannî olup, müctehid isabet etmekle mükelleftir. Hata etmesi durumunda mazurdur ne ecir kazanır ne de günahkâr olur.

¹⁸¹ Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 86-88; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 257-264.

¹⁸² İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Tahrîr*, 3/391; Muhammed Abdülhâlîm el-Leknevî, *Kameru'l-aknâr li-Nûri'l-envâr fi Şerhi'l-Menâr*, nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 2/158-159; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 264

¹⁸³ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/391.

¹⁸⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 430-431; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/27; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/389; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 235.

Onuncu görüş de bazı eserlerde herhangi birine nispet edilmeksizin nakledilir.¹⁸⁵ Bu görüşe göre de hükme ulaştıran delil zannî olup, müctehid isabet etmekle mükelleftir, hata etmesi halinde günahkâr olur.

Meseleyi öznellik/nesnellik kavramları açısından ele alan Koşum'un şu tespitleriyle bahse son verelim:

“Musavvibe ve muhattie arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse şunlar söylenebilir: Musavvibe ekolü her müctehidin isabet ettiğini savunmakla birlikte, ulaşılan hükmün nesnel olmadığını da kabul etmektedir. Ulaşılan nesnellik, diğer müctehidlere göre öznel olmakla birlikte, müctehidin kendi kanaatine göre *doğru/hak* olduğundan, nisbî bir nesnelliktir. Zira hakikatin çokluğu teziyle öznelliği baştan itibaren kabul etmekte ve her hâlükârda ictihad sonucu ulaşılan hükmün öznel bir nitelik taşıyacağını, müctehidin tinselliğinin de bunda etkili olacağını kabul etmektedir. Muhattie ekolü de her müctehidin ulaşacağı hükmün öznelliğini kabul etmektedir. Ancak isabet eden, bu nesnel bilgiye ulaşmış olabilir. Zira onlara göre hakikat/nesnel bilgi tektir. Ne var ki, ona ulaşmak her zaman kolay olmaz. Fakat müctehidin nesnel bilgiye ulaşmak için olanca gayretini göstermek yükümlülüğü vardır. Esasen, Şâtıbî'nin dediği gibi, konumuz açısından her iki görüş de netice itibarıyla aynı kapıya çıkmakta ve ulaşılan anlamın her durumda öznel nitelik taşıyacağını ifade etmektedir.”¹⁸⁶

1.3. Usûlcülerin İctihadın Nakzına Dair Görüşleri

Bu başlık altında, ictihadın nakzına dair usûlcülerin görüşlerine yer verilecektir.

1.3.1. İctihadın Başka Bir İctihadla Nakzedilebileceğini Savunanlar

Usûlcülerin cumhuru, nassa aykırı olması gibi durumlar haricinde ictihadın başka bir ictihadla nakzedilemeyeceği görüşündedir. Ancak usûlcüler içerisinde ictihadın başka bir ictihadla nakzedilebileceği görüşünü savunanlar da bulunmaktadır.

¹⁸⁵ Bennânî, *Hâşiye*, 2/390; Esen, *Haneî Usûlcülerinde İctihad*, 235.

¹⁸⁶ Koşum, “Öznellik ve Nesnellik Sorunu”, 30.

İctihadda hata-isabet konusu içerisinde, Şâri' katında muayyen bir hükmün bulunduğu ve bu hükme delâlet eden kat'î bir delilin var olduğu görüşünde olan üç isimden bahsetmiştik. Bunlar; Ebûbekir el-Esam, Bişr el-Merîsî ve İbn Uleyye'dir. Abdülazîz el-Buhârî genel bir ifadeyle, bu üç usûlcünün hata-isabet konusundaki görüşlerinden hareketle, hâkimin yargı kararlarının başka bir ictihadla nakzedilebileceği görüşünde olduklarını söylemektedir.¹⁸⁷ Onların bu görüşe sahip olmalarının, ictihadî meseleye dair tek bir hükmün ve bu hükme götüren kat'î bir delilin mevcut olduğu anlayışının bir sonucu olduğu ifade edilmiştir. Delil kat'î olduğu için, bu delile muhalif görüşe sahip olanlar mutlak olarak hatalıdır. Böylelikle, hatalı olan görüşün nakzedilmesinin meşrûiyet zemini oluşturulmuş olmaktadır.¹⁸⁸ Ancak Râzî bunlar içerisinde sadece Esamm'ın bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁹ Karâfî, Tûfî, Subkî gibi usûlcüler tarafından da tahkik edilen bu husus sadece Esamm'ın bu görüşte olduğunu, diğerlerinin aksi kanaatte olduğunu göstermektedir.¹⁹⁰

Usûlcüler, Esamm'ın hâkimin yargı kararlarının nakzedilebileceği görüşünde olduğunu söylemekle beraber konu hakkında ayrıntılı açıklama yapmamışlardır. Bunun bir istisnası olarak Karâfî konu hakkında şu değerlendirmede bulunur:

“Bu görüş problemlidir. Çünkü nefsü'l-emr'de var olan muayyen hüküm beşer için malum değildir. Bu sebeple kat'î olan delili de malum olmaz. Şayet bununla Esam, hükmün delilinin insanlar için son derece açık olmasını kastediyorsa, o halde muayyen olan hükmün de açık olmasını söylemesi gerekir. Bu ise zaruretin hilâfıdır. Eğer insanlar için açık olmadığını söylüyorsa, o halde hâkimin hükmünün nakzedilebileceğini nasıl söyler?”¹⁹¹

Esamm'ın ictihadda hata-isabet meselesindeki görüşüne paralel olarak hâkimin hükmünün de nakzedilebileceğini söylemesi genel itibarıyla isabetsiz bulunmuştur. Çünkü

¹⁸⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/27.

¹⁸⁸ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 299.

¹⁸⁹ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/36.

¹⁹⁰ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3846, 3880; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-ravza*, 3/612; Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübkî - Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 3/259.

¹⁹¹ Karâfî, *Nefâisu'l-usûl*, 9/3881; a.mlf, *Şerhu Tenkîhi'l-füsûl*, 346.

iki mesele birbiriyle bağlantılı olmakla beraber hata-isabet meselesi soyut/teorik bir meseleyken, ictihadın nakzı amelî/pratik bir meseledir. Allah katında doğrunun tekliği ve hükme götüren delilin zannîliği/kat'îliği meselesinin pratikte anlam ifade etmesi için ictihadında musîb olanın kat'î bir şekilde bilinmesi gerekir. Aksi halde delilden hareketle ictihad eden müctehide hata nispet ederek hükmünü nakzetmek anlamsızdır. Kaldı ki delilin kat'î olduğunun ifade edilmesi de iddiadan öteye geçmemiştir. Çünkü şer'î delillerin büyük bir kısmı zannî iken kendilerinin seçtikleri delillerin kat'î olduğunu söylemeleri keyfî ve sübjektiftir. Ayrıca bu, müctehidler kat'î delile muhalefetle ilzam etmektir ki son derece hatalı bir tutum olup naslara aykırıdır.

1.3.2. İctihadın Başka Bir İctihadla Nakzedilemeyeceğini Savunanlar

Bu başlık altında, ictihadın başka bir ictihadla nakzedilemeyeceğini savunanların meseleye ilişkin görüşlerine, çeşitli ekollere ayrılmış başlıklar altında yer verilecektir.

1.3.2.1. Hanefî Usûlcüler

Hanefî usûlcüler konuya hem ictihadda hata-isabet meselesinde hem de müstakil olarak yer vermişlerdir. Müstakil olarak yer verenler daha çok ictihad bahislerini tek tek sayarak ele alan bazı müteahhir usûlcülerdir. Nitekim ictihadın nakzı meselesi de ictihad bahislerinin sekiz-on meselesinden biri sayılmaktadır. Örneğin, Molla Fenârî “İctihadla Alakalı Meseleler” başlığı altında on mesele zikretmiş olup, bunlardan altıncısı *ictihadın nakzıdır*.¹⁹² Meseleye ayrıca ehliyet arızaları bahsi içindeki *cehil (bilgisizlik)* konusunda da yer verilmiştir.¹⁹³

Hanefî usûlcülere göre bazı durumlar haricinde bir hâkimin ictihadı nakzedilemez. Molla Fenârî'nin ifadesiyle bir müctehidin bizzat kendisinin hükmettiği bir meselede ictihadı değiştiği için ya da başka bir müctehidin muhalefet etmesiyle ictihadının nakzedilmesi ittifakla caiz değildir. Çünkü başkalarının da onun ictihadını nakzetmesi

¹⁹² Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/490.

¹⁹³ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 297.

suretiyle bu teselsülen böyle devam eder. Böylece hâkim atamanın husumetlere son vermeye yönelik toplumdaki maslahatı da ortadan kalkmış olur. Ancak hâkimin, sübûtu ve delâleti kat'î Kitâb, Sünnet ve icmâya muhalefeti bundan müstesnadır.¹⁹⁴ İctihadın nakzedilememesi ilkesi hâkimin ihtilaflı meselelere dair verdiği hükümlerde de aynıdır. Çünkü hâkimin verdiği hüküm kendi nezdinde savâbdır/doğrudur. Semerkandî'ye göre bu, hâkimin yakinen musîb/doğruya isabet etmiş olması itibariyle değildir. Çünkü onun ictihadının başka bir müctehidin ictihadından farkı yoktur. Bu sebeple verdiği hüküm nakzedilemez. Aksi taktirde bu durum, fesâda ve çekişmeye yol açar. Kazâ kurumu çekişmeyi ortadan kaldırmak için teşri kılınmıştır. Bir hâkimin hükmünün diğer bir hâkimin hükmü ile nakzı, çekişmelere yol açacağından, kazâ kurumunun misyonu ve toplumdaki işleviyle bağdaşmaz.¹⁹⁵

Hanefî usûlcüler genel bir ilke olarak ictihadın, bizzat müctehidin kendi ictihadını değiştirmesiyle veya başka bir müctehidin muhalefetiyle nakzedilmesini caiz görmeseler de bazı durumları bundan istisna etmişlerdir. Örneğin İbnü'l-Hümâm'ın Şafiîler'e ait bir fer' olarak takdim ettiği nikahla ilgili şu bahis ilgili ilkenin istisnalarından sayılmaktadır: Bir müctehid, ictihadındaki cevaza binaen velisinin izni olmaksızın bir kadınla evlense ve sonra bunun caiz olmadığı şeklinde ictihadı değişse, Şâfiîlerce muhtâr olan görüş kadının kocasına mutlak olarak haram olduğudur. Çünkü müctehid haram olarak inandığı şeyi sürdürmektedir, bu ise batıldır. Buradaki mutlaklıktan kasıt başka bir hâkimin bu konuda bir hükmü bulunsun veya bulunmasın sonucun değişmemesidir.¹⁹⁶ Bir görüşe göre de bu, başka bir hâkim tarafından cevazına hükmedilmemesi kaydıyla haram olur. Hükmedilmişse haram olmaz. Aksi taktirde, yani hâkimin velisiz nikahın cevazına hükmetmesinden sonra haram olduğu sonucuna varılırsa, haramlığına hükmedilen ictihadla hâkimin hükmü nakzedilmiş

¹⁹⁴ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/490. Ayrıca bk. İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/426; İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/636.

¹⁹⁵ Semerkandî, *Mîzânu'l-usûl*, 2/1040.

¹⁹⁶ Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, 2/637.

olur. Hâkimin hükmü ise ictihadla nakzedilemez.¹⁹⁷ İbn Abdüşşekûr'a göre, hükmün bekâsının/sürekliliğinin sıhhati, akdin in'ikâdının sıhhatinden bir daldır. Müctehid, in'ikâdında akdin sahih olduğuna inandığı için akit mün'akiddir. Ona göre, bu durum nihayetinde hükmün nakzı gibidir, daha önce hükmün sahih olduğuna inansa bile durum değişmez. Çünkü o, daha önce kabul ettiği şeyin *cehl-i mürekkeb* olduğuna inanmıştır. Dolayısıyla nikah fasit olur, müctehidin aslen haram olduğuna inandığı şeyi sürdürmesi kaçınılmaz hale gelir. Bu mesele Ebû Hanîfe'ye göre kâfirin şahitsiz olarak gerçekleşen nikahının hilâfıdır. Çünkü onlar böyle bir şeyle me'mûr olmadıklarından onlara göre bu caizdir, nefsü'l-emr'de kıydıkları nikah da mün'akiddir. İman mevcut hali koruduğu için iman etmeleri durumunda nikahları feshedilmez.¹⁹⁸ İbn Abdüşşekûr yukarıdaki örnekte müctehidin değişen ictihadı sebebiyle karısının kendisine haram olmasını herhangi bir hâkimin hükmünün olmaması ile kayıtlamanın eşbeh/doğruya en yakın görüş olduğunu söylemektedir. Çünkü hâkimin hükmü ihtilafı ortadan kaldırır.¹⁹⁹ Ensârî bu açıklamayı yetersiz bulur. Ona göre hâkimin hükmü *muhtelefun fih* bir mahalle karşı karşıya gelirse nâfiz olup nakzedilemez. Bu ise hâkimin hükmünün, müctehidin haram olduğuna inandığı şeyi helale çevirdiği anlamına gelmez.²⁰⁰

İbnü'l-Hümâm'ın istisna kabilinden verdiği bir başka örnek ise müctehid Şafiî bir kocanın yine kendisi gibi müctehid olan Hanefî zevcesine *sen bâinsin* ifadesini kullanarak onu boşaması, ardından ona *ric'at* etmesidir. Hanefî zevceye göre bu ifade *kinayeli* bir lafız olup kadın kocasından *bâin talak*la boşanmış olur ve yeni bir nikah olmaksızın koca, tek taraflı iradesiyle karısına dönemez. Şafiî kocaya göre de bu ifadenin sonucunda bir *ric'î talak* vaki olur ve koca tek taraflı iradesiyle karısına tekrar dönme hakkına sahiptir. İbnü'l-Hümâm'a göre bu gibi durumlarda mesele mahkemeye intikal eder ve hâkimin vereceği hüküm iki taraf için de bağlayıcı hale gelir. Müctehid taraflar artık hâkimin hükmünü nakzedemezler.

¹⁹⁷ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/426.

¹⁹⁸ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/637.

¹⁹⁹ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/637.

²⁰⁰ Ensârî, *Fevâtihi'r-rahamût*, 2/637.

Çünkü hâkimin hükmü ihtilafı ortadan kaldırır. *Tahrîr*'e şerh yazan Emîr Pâdişâh'ın belirttiği gibi bu durumda velisinin izni olmaksızın bir kadınla evlenip daha sonra ictihadı değişen müctehid meselesinde Şafîîlerin tahrîmin mutlaklığına yönelik kavlini herhangi bir hâkimin cevaz hükmü olmaması durumuna hamletmek gerekmektedir.²⁰¹ Fakat bu konuda Ebû Yûsuf'un kavli, ilgili meselelerin *müttefekun aleyh* olmadığını göstermektedir. Çünkü Ebû Yûsuf'a göre, örneğin bir müctehid karısını *elbette* lafzıyla boşasa yani ona bir talaka niyetlenerek "sen elbette boşsun" şeklinde kesin bir ifade kullansa ve hâkim onun hakkında üç talaka hükmetse aleyhinde hüküm verilen müctehid için üç talak vaki olur. Öte yandan müctehidin lehine hükmedilmiş olsa bu durumda da daha ağır olan (*eşeddü'l-emrayn*) hükmü alır. Aynı şekilde kendisi beynûnete kail olduğu halde hakkında ric'ate hükmedilse daha ağır olan beynûneti alır. Bundan, Ebû Yûsuf'un hâkimin hükmünün mutlak bir şekilde ihtilaf hükmünü ortadan kaldırıp müctehidin şahsî görüşünü nakzedeceği görüşünde olmadığı sonucu çıkmaktadır. Ancak İmam Muhammed'e göre hâkimin hükmü mutlak bir şekilde ihtilafı ortadan kaldırır ve şahsî ictihadı nakzeder.²⁰² İbn Abdüşşekûr, hâkimin hükmünün mutlak olarak ihtilafı kaldıracağı hususunda Ebû Yûsuf'tan gelen rivâyet dışında ihtilaf olmadığını söylemektedir.²⁰³

Yukarıdaki, bir kadınla velisiz evlenen müctehidin ictihadının değişmesi örneğinde evlenen müctehid değil de mukallid olsa ve taklîd ettiği imamının ictihadının değiştiğini bilse İbnü'l-Hümâm'a göre muhtâr olan görüş yine imamında olduğu gibi hükmün tahrîm olmasıdır.²⁰⁴ İbn Abdüşşekûr'a göre de hüküm mukallidin, müctehid olan imamında olduğu gibidir. Bazılarına göre tahrîm hükmünü alır. Bazılarına göre de hâkimin cevaz hükmü yoksa tahrîm hükmünü, varsa ibahayı alır. Bu durum mukallidin, imamını taklîdi terk etmesinin caiz olup olmamasına bağlıdır. Bir görüşe göre, mukallidin, imamının önceki görüşünden

²⁰¹ Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr* (Mekke: Dâru'l-Bâz, 1350), 4/235.

²⁰² İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/426-427.

²⁰³ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/637-638.

²⁰⁴ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/427.

ayrılması mutlak olarak gerekli değildir. Çünkü mukallidin bir mu'tekadî/inancı/görüşü yoktur. Onun bilgisi imamının fetvâsına binaendir. O halde mukallidin, imamı görüşünden rücû ettiğinde imamın rücû ettiği görüşünde (*el-mercû' 'anh*) kalmaya hakkı vardır. Çünkü ona göre kendisinden dönülen (*el-mercû' 'anh*) ve kendisine dönülen (*mercû' ileyh*) yani sonraki görüş arasında bir fark yoktur. Ancak imamının rücû ettiği görüşün üzerinde icmâ oluşmuş ise bu durumda mukallidin sonraki görüşü seçmesi gerekir.²⁰⁵

Konuya istisnai örnekler getiren İbnü'l-Hümâm sonuç olarak bunların birer istisna olduğunu, asıl olanın, önceki ictihadın değişmesi durumunda da sonrakinin öncekini nakzetmemesi ve önceki ictihada binaen yapılan amelin geçerli olmasıdır. İbnü'l-Hümâm, bu duruma şu misâli vermiştir: Müctehidin ictihadı namaz esnasında değişse, namazın kalanında sonraki ictihadıyla amel eder. Konuyu *nesih* kavramıyla da ilişkilendiren İbnü'l-Hümâm'a göre ictihadın değişmesi kendisiyle gelecekte amel edilecek olan bir nâsihin ortaya çıkması gibidir. Mazi ise sıhhati üzere kalmaya devam eder.²⁰⁶

Kimi Hanefî usûlcülerin ise konuya *ehliyet arızaları* bahsi kapsamına giren *cehil* (*bilgisizlik*) konusunda değindiklerini söylemiştik. Cehâlet veya cehil sözlükte *bilmemek* anlamına gelir.²⁰⁷ Gerçekleşmesinde kulun rolü bulunduğu için *mükteseb arızalardan* sayılmıştır. Sadece bir şeyin mahiyetini bilmemekle sınırlı ise buna *cehl-i basît*, mahiyetini bilmemekle beraber zıddına itikat ediliyorsa buna da *cehl-i mürekkeb* denir.²⁰⁸ Cehil konusu ele alınırken cehlin özür sayılıp sayılmamasına yönelik bir taksim yapılmış, taksimde hâkimin ictihad sahasında veya dinî esaslara aykırı bir şekilde ictihad sahası dışında verdiği hükümlerin özür kapsamında olup olmadığına ve geçerliliğine değinilmiştir. Bir hâkimin

²⁰⁵ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübât*, 2/638.

²⁰⁶ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/427; Ayrıca bk. Mustafa Hulûsi Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik fî şerhi Mecâmî'i'l-hakâ'ik* (İstanbul: el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1915), 302.

²⁰⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, "Cehâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/219.

²⁰⁸ Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, 530; Bilmen, *Kâmûs*, 1/233; Atar, *Fıkıh Usulü*, 200; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 188.

hükümünün hangi durumlarda nakzedilebileceği de bu taksim üzerine bina edilmiştir.²⁰⁹ Bu taksim kimi eserlerde üçlü, kimi eserlerde dörtlü şekilde geçmektedir. Dörtlü hali özetle şöyledir:

a- Özür kabul edilmeyen cehil: Allah'ı inkar etmek bu kabildendir.

b- Özür kabul edilmemekle beraber, mertebesi birinci kısımdan hafif olan cehil: Bunlar da üç grupta mütalaa edilir.

ba- Ehl-i bid'atin cehli: Allah'ın sıfatlarını inkar etmek veya cehennemın ebedi olmayacağını iddia etmek gibi hususlardaki cehildir. Bu kısımdaki cehil de ahirette mazeret teşkil etmez. Ancak inat söz konusu olmayıp te'vile istinad ettiği için kâfirin cehlinden hafiftir. Ehl-i kible tekfir edilmez fehvasınca tekfir edilmezler.

bb- Meşru devlet başkanına isyan eden bâğînin cehli: Bozuk ve yanlış bir te'vile devlet başkanına isyan eden kişi ve kişilerin cehli bu kabildendir. Bunların cehâleti ehl-i bid'atinkinden hafiftir. Bu hafifliğin gerekçesi, Hz. Ali'nin kendisine isyan edenler hakkında "Kardeşlerimiz bize isyan etti" ifadesini kullanmasıdır.

bc- İctihadında Kitâb'a, maruf Sünnet'e, icmâya muhalefet eden veya bunlara aykırı garîb bir hadisle amel eden kişinin cehli: Kasten besmele çekilmeksın kesilen hayvanın etinin helal sayılması Kitâb'a, mahkemede bir şahit ve bir yeminle hüküm vermek Sünnet'e, ümmü veled cariyelerin satımını caiz görmek ise icmâya aykırıdır. Cinsel birleşmenin gerçekleşmediği *hülle*ye, *fazlalık faizine* ve miras ahkâmından *avliyeyi* terk etmeye cevaz vermek de yine bu kabildendir.

c- Özür ve şüphe olmaya elverişli olan cehil: Bu tür cehâlet ahiret sorumluluğu açısından bir mazeret ve dünya ahkâmı konusunda da hadleri ve kefaretləri düşürecek bir şüphe olmaya elverişlidir. İki durumda mütalaa edilir:

ca- Sahih ictihad mahallindeki cehil: Örneğın, veliyy-i kısas olan iki şahıstan biri katili affettiği halde, diğeri -kısas hakkı düşmüş olmasına rağmen- her ikisinin de tam bir kısas hakkının olduğunu zannederek katili kısas etse, bu veli kısas ettiği katil karşılığı kısas

²⁰⁹ Esen, *Haneî Usûlcülerinde İctihad*, 300-301.

olunmaz. Çünkü mesele ictihada açıktır. Bazılarına göre velilerden birinin affıyla kısas sakıt olmaz. Bu ictihaddan ötürü, katilin katilini kısasa mâni olan bir şüphe doğmuş olur ve ona diyet lazım gelir.

cb- Şüphe mahallindeki cehil: Fûrû konularında, hadleri ve keffâretleri etkileyen cehâlet bu kabildendir. Örneğin zevce veya babasının cariyesiyle, kendisine helal zannıyla ilişkiye giren kişi gibi. Bu cehâlet özre elverişli olmamakla birlikte şüpheyne elverişlidir, haddi düşürür. Ancak nesep ve iddet gibi hükümler sabit olmaz.

d- Özür kabul edilen cehil: Dâru'l-harb'te ihtidâ ederek Müslüman olan kimsenin namaz, oruç gibi hükümleri bilmemesi bu kabildendir. Onlar bu hükümlerden sorumlu değildirler. Ancak herhangi bir sebeple öğrenmeleri veya dâru'l-İslâm'a gelmeleri durumunda bu hükümlerden mesul hale gelirler.²¹⁰

Taksimın ikinci maddesinde yer alan ilk iki cehil türü de birinci madde gibi özür kapsamında olmamakla beraber, birinci maddeden farkı küfür olarak görülmemesidir. Bunun sebebi Pezdevî'nin de ifade ettiği gibi hatalı te'vilden kaynaklanmış olmasıdır. Bu yüzden de birinci madde gibi özür kabul edilmemesine rağmen onun altında görülmüştür. Pezdevî, hevâya dayanan bid'at görüşler Müslümanlardan sâdır olduğu ve İslâm'a mal edildiği için onlarla münâzara edilip, doğruyu kabullenmeye zorlanmaları gerektiğini ve onların fasit te'villeriyle amel edilmemesi gerektiğini vurgular.²¹¹

Taksimın ikinci maddesinde yer alan ve üçüncü cehil türü olan *Kitâb'a, maruf Sünnet'e ve icmâya muhalefet eden veya bunlara aykırı garîb bir hadisle amel eden kişinin cehli* de ehl-i bid'atın cehli gibi özür sayılmamakla beraber küfür kapsamında görülmemiştir. Ancak bazı Hanefî usûlcüler cehlin bu türünün şeriat âlimlerinden ve fıkıh imamlarından sâdır olduğunu belirtirler ve sanki onun ehl-i bid'atın cehlinden farklı olduğuna işaret ederler. Nitekim Ensârî, Kitâb'a, meşhur sünnete ve icmâya aykırı olan ictihadın dünya ahkâmında

²¹⁰ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/472; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, 443-448; Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, 530-534; Bilmen, *Kâmûs*, 1/234; Atar, *Fıkıh Usulü*, 200; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 188-190; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 302.

²¹¹ Pezdevî, *Usûl*, 4/462.

özür olmadığını, kendisiyle hükmedilemeyeceğini, hükmedilmiş olsa bile nakzedilmesi gerektiğini söylemektedir. Ancak ona göre böyle bir ictihadla ahirette sorumlu olunmaz.²¹² Görüldüğü gibi Ensârî cehlin bu türünü, ehl-i bid'tin cehlinden farklı değerlendirmektedir.

Taksimde geçen Kitâb'a ve Sünnet'e muhalif olma ifadesinden kastedilenin kat'î deliller olduğuna "İctihadın Alanı" başlığı altında değinmiştik. Kat'î deliller Hanefî usûlcülerce delâleti kat'î Kur'ân, mütevâtir sünnet, meşhur sünnet ve icmâdır. Nitekim Pezdevî'nin konuyla alakalı ifadeleri buna işaret etmektedir.²¹³ Bunlardan daha aşağıdaki haberler sebebiyle mahallinde yapılan ictihadın nakzedilemeyeceği Hanefîlerce kabul gören hususlardandır. İctihada dayalı bir hükmün bozulması için yalnızca daha kuvvetli bir delile muhalif olması değil *zannîlik* barındırmayan bir delile muhalif olması ve tamamıyla kabul edilemez durumda olması şartı aranmalıdır. Bu ise ancak haber-i vâhiden daha yukarıdaki kat'î delillere muhalefet durumunda söz konusu olur. Haber-i vahidin sıhhati ve râvîlerin cerh-ta'dîli gibi hususlar ise ictihadîdir ve haber-i vâhid de zannî olmak bakımından ictihadla aynı kategoridedir. Üzerinde icmâ oluşmadığı müddetçe re'ye de haber-i vâhide de muhalefet edilebilir.²¹⁴

Cehil taksiminde icmâya muhalefetin de ictihadın nakzı için gerekçe teşkil ettiği belirtilmektedir. İcmâ pek çok usûlcü tarafından ilm-i yakîn ifade edici, kat'î ve nas değerinde bir kaynak olarak görülmüştür.²¹⁵ Bu sebeple icmâya muhalefet de tıpkı delâleti kat'î Kur'ân ve mütevâtir habere muhalefet gibi değerlendirilerek ona muhalif hâkim kararlarının nakzedilmesinin gerektiği söylenmektedir. Örneğin, efendisinden çocuk doğuran ümmü veled câriyenin satışına cevaz vermek böyledir. Bu câriye efendisinden çocuk doğurduğu için hürriyetini garanti etmiş olur, câriye olarak kaldığı sürece diğer

²¹² Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/629.

(فإنه لا يكون عذرا في أحكام الدنيا فلا يقضى به، وينقض لو قضى به، إلا أنه لا مؤاخذه به في الآخرة أصلا.)

²¹³ Pezdevî, *Usûl*, 4/466-467; Nesefî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/529-530; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 303.

²¹⁴ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 304.

²¹⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/425.

kölelerden hukuken ve fiilen farklı bir statüde bulunur ve artık satılamaz, hibe vb. hukukî muamelelere konu olamaz. Efendisinin ölümünden sonra da başka bir işleme gerek kalmadan hürriyetini kazanır.²¹⁶ Onların satışına fetvâ vermek icmâya aykırıdır. Neseî'ye göre icmânın dayanağı Kitâb olduğu için, bu hususta icmâya muhalefet etmek Kitâb'a muhalefet etmek gibidir.²¹⁷ Ancak ümmü veled câriyelerin satışının caiz olmadığı hususunda oluşan icmâ sahabe asrından sonra vücuda gelmiştir. Bu câriyelerin satışı konusunda sahâbe ihtilaf etmiş, Ali (öl. 40/661) ve Câbir'e (öl. 78/697) göre onların satışı caiz olup, Ömer (öl. 23/644) ve bazı sahâbeye göre caiz değildir. İkinci asırda ise satışlarının caiz olmadığı konusunda icmâ oluşmuştur.²¹⁸ Bu meselenin icmâya aykırılık teşkil edip etmediği ve bunun sonucu olarak da verilen hâkim kararının nakzedilip edilmeyeceği noktasında ihtilaf bulunmaktadır. Serahsî konuyla ilgili olarak hocası Halvânî'den (öl. 452/1060 [?]) şöyle bir nakil yapmaktadır:

“Şeyhimiz İmam Halvânî diyor ki: ‘Bu, İmam Muhammed’e göre icmâdır. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a göre ise icmâ değildir. İmam Muhammed’den yapılan ümmü veledin satışına cevâz veren hâkimin hükmünün batıl olduğuna dair rivâyet *mahfûz*dur. Öyle ki bu durum sahabe arasında ihtilafli olmakla beraber onlardan sonrakiler ümmü veledin satışının caiz olmadığına dair icmâ etmişlerdir. Dolayısıyla bu İmam Muhammed’e göre icmâya aykırı bir hükümdür. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a göre ise ilk neslin bu mesele üzerinde ihtilaf ettiğine dair şüphe bulunması sebebiyle ve ilk nesildeki bu ihtilaftan ötürü de icmâ sabit olmayacağı için hâkimin bu meseledeki hükmü geçerlidir.”²¹⁹

Serahsî'ye göre evceh/gerekçesi sağlam olan görüş, her bir asrın ehlinin icmâsının muteber bir icmâ olduğuna delâlet eden delilden ötürü, bu meseleye dair oluşan icmânın da geçerli bir icmâ olduğudur. O bu görüşün, *ashâbımızın tamamı* diye nitelediği tüm Hanefî

²¹⁶ Mehmet Âkif Aydın - Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/241.

²¹⁷ Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/529.

²¹⁸ Semerkandî, *Mîzânu'l-usûl*, 2/729-730; Cessâs, *el-Fusûl*, 2/159.

²¹⁹ Serahsî, *Usûl*, 1/319-320; Ayrıca bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 2/159-160; Semerkandî, *Mîzânu'l-usûl*, 2/729-730; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/359-360; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/113-114, 411; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 305-306.

imamlara ve meşâyih'e ait olduğunu söyler. Ancak böyle bir durumda icmâ oluşur mu şeklindeki ihtilaf şüphesinden ötürü ümmü veledin satışına cevaz veren hâkimin hükmü geçerlidir. Çünkü, bu şüphe sebebiyle hâkimin hükmü ictihadî mesele kapsamındadır. Bundan ötürü Ebû Hanîfe onu geçerli görmüştür.²²⁰ Nitekim Serahsî'den önce Cessâs da Kerhî'den yaptığı nakilde Ebû Hanîfe'nin ümmü veled cariyenin satışına cevaz veren hâkimin hükmünü geçerli saymasının, onun sahabe arasındaki ihtilaftan sonra ümmü veled cariyenin satışının caiz olmadığı üzerinde oluşan icmâyı sahih bir icmâ olarak görmediği anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir. Çünkü onun, hâkimin hükmü nakzedilmese bile oluşan icmâyı sahih görmesi caiz ve mümkündür.²²¹ Ayrıca, böyle bir durumda hüküm başka bir hâkimin onayına bağlıdır. O, hükmü geçerli sayarsa geçerli, geçersiz sayarsa geçersizdir şeklinde bir görüş de bazı kitaplarda geçmektedir.²²² Burada ihtilafa konu olan mesele icmâyı aykırı olarak verilen hâkim kararının nakzedilmesi hususunda olmayıp, ihtilaftan sonra gerçekleşen ittifakın icmâ sayılıp sayılmayacağı noktasındadır. Şafiîlerden bir kısım usûlcülere göre icmânın oluşması için öncesinde ilgili meselede ihtilaf bulunmamalıdır. Ancak Hanefîlerin cumhurunun da içinde bulunduğu birçok usûlcüye göre böyle bir şart yoktur.²²³ Bu yüzden şartlarını hâiz, mün'akid bir icmâyı aykırı verilen bir hâkim kararının nakzedilmesi gerektiği noktasında ihtilaf bulunmamaktadır. Aksi taktirde Kitâb ve Sünnet gibi diğer kat'î delillere aykırı bir hükmün de nakzedilmesi mümkün olmayacaktır ki bunun ictihadda keyfiliğe sebebiyet vereceği açıktır.

Kimi Hanefî usûlcüler nakzedilmesi gerekli olan ictihadın delâleti kat'î olmayan Kur'ân, meşhur sünnet ve icmâyı muhalif olan ictihad olduğu kanaatindedirler.²²⁴ Çünkü bu usûlcülere göre delâleti kat'î olan Kitâb'a muhalefet küfürdür. İctihadın nakzı içinde küfür olmayan bir ameliye gereklidir. Molla Fenârî ve Molla Hüsrev bunu *delâleti kat'î olmayan*

²²⁰ Serahsî, *Usûl*, 1/320.

²²¹ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/160.

²²² Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/359-360; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/113.

²²³ Ali Pekcan, *Klasik Usûl Düşüncesinde İcmâ Doktrini* (Konya: Yediveren Kitap, 2009), 72.

²²⁴ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 304.

ifadesiyle açıkça belirtirken, Kemalpaşazâde ise *sünnete muhalefeti* açıklarken meseleyi soru-cevap şeklinde sunmayı tercih etmiştir. “Mütevâtir sünnete muhalefetin küfrü ilzam etmesi gerekmez mi dersin” şeklindeki soruya “Derim ki bu delâleti kat’î olduğunda böyledir. Bahsimiz ise böyle bir şarta itibardan halidir” cevabını vererek aslında nakzedilmesi gereken ictihadın delâleti kat’î olmayan nassa muhalif ictihad olduğunu düşündüğünü ima etmiştir. Çünkü verdiği cevaptan da anlaşıldığı gibi sübûtu ve delâleti kat’î nassa muhalefet küfrü ilzam eder ki nakz için gerekli olan küfrün altındaki bir ameliyedir.²²⁵

Bu konuda ayrıntılı sayılabilecek bir tasnif yapmış olan İbn Emîrî’l-Hâcc’a göre hükmün, delâleti kat’î ve mensûh olmayan Kitâb’a, mütevâtir Sünnet’e, sübûtu ve delâleti kat’î bir icmâya aykırı olması durumunda geçerli olmadığını söylemek müctehid için uygun değildir. Çünkü bu sayılanlara muhalefet küfürdür, müctehidin bunlara aykırı ictihadda bulunması düşünülemez. Ne var ki İbn Emîrî’l-Hâc nakzedilmesi gerekli olan ictihadı, delâlet-i zannî Kitâb ve Sünnet’e muhalif ictihad olarak görmeye de sıcak bakmamıştır.²²⁶ Ona göre, bazı mütekaddimîn meşayihe ait *el-Câmi’u’s-sağîr* şerhlerinde hâkimlerin kararlarının cümlesi üç kısma ayrılır:

a- Nassa ve icmâya muhalif olan hükümler: Bu hükümler batıl olup onları hiç kimse geçerli sayamaz. Her hâkim kendisine dava edildiğinde bu hükümleri nakzetme hakkına sahiptir.

b- Hâkimin *muhtelefün fih* bir meselede hükmetmesidir. Bu tür hükümler geçerli olup onları hiç kimse nakzedemez.

c- Hâkimin hükmünden sonra [öncesinde ihtilaf olmadığı halde] ihtilafın ortaya çıktığı bir meselede hükmetmek. Yani kararın kendisinde, verilen hüküm geçerli mi değil mi şeklinde bir ihtilafın ortaya çıkması: Bazıları hüküm geçerlidir derken bazılarına göre hüküm başka bir hâkimin onayına bağlıdır. O geçerli sayarsa hüküm geçerli olur. Bu

²²⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, 1/341-342; Molla Hüsrev, *Mir’ât*, 447; Kemâlpaşazâde, *Tağyîru’t-Tenkîh*, 277.

²²⁶ İbn Emîrî’l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/411-412.

durumda sanki ikinci hâkim nakzı mümkün olmayan *muhtelefün fih* bir meselede hükmetmiş gibidir. İkinci hâkim hükmü geçersiz kılsa, hüküm geçersiz olur ve artık hiç kimse onu geçerli sayamaz.²²⁷

Yaptığı üçlü taksimden sonra konuyu değerlendiren İbn Emîri'l-Hâcc'a göre cehil taksiminde verilen örneklerden cinsel birleşmenin gerçekleşmediği hülleye cevaz verme dışındakilerin ictihadî meselelerden olduğu açıktır. Çünkü bu gibi meselelerde sübûtu ve delâleti kat'î bir nassa ve icmâya aykırı olma gibi bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla bu meselelere dair verilen hüküm asla batıl sayılamaz. Buradaki asıl konu ise hükmün bir başka hâkimin onayına bağlı olup olmamasıdır. İbn Emîri'l-Hâcc'a göre ortaya çıkan sonuç, kasten besmele terk edilerek kesilen hayvanın helal sayılmasına dair verilen hükmün ve bir şahit ve müddeînin yeminiyle verilen hükmün başka bir hâkimin onayına bağlı olmaksızın geçerli olacağı, ümmü veled câriyelerin satımının cevazına dair verilen hükmün ise başka bir hâkim onay vermediği sürece geçerli olmayacağıdır. Cinsel birleşmenin gerçekleşmediği hülleye cevaz verilmesi ise asla geçerli olmayacak hükümlerdendir. Çünkü hükmün geçerli olması cinsel birleşmenin gerçekleşmesi şartına mebni olup hakkında delâleti kat'î bir nas bulunmadığı için Saîd b. Müseyyeb'den (öl. 94/713) sonra²²⁸ kat'î veya zannî olmaya muhtemel bir icmâ ile sabit olmuştur. Burada icmâ zannîdir denilirse hüküm başka bir hâkim onay verene dek geçerli olmaz. İcmâ kat'îdir denilirse -ki açık olan görüş budur- mesele artık zarûriyyât-i dîniyye'den olup böyle bir icmâya aykırı hüküm vermek kat'î surette batıldır. *Fazlalık ribâsının* cevâzı ve *avliyeyi* terk etmeye dair verilen hükümler de böyledir.

İbn Emîri'l-Hac, hükmün geçerli veya başka bir hâkimin onayına bağlı olması şeklinde yaptığı ayrıma dair söylediklerinin hâkimlerin bir mezhebi taklîd üzere atandıkları kendi zamanları için geçerli olduğunu söyler. Hâkimlerin mukallidi oldukları mezhepten başka bir görüşü taklîd etme yetkileri olmadığı için ümmü veled câriyelerin satımını, cinsel

²²⁷ İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/412.

²²⁸ Onun cinsel birleşmeyi şart görmeyip sahîh nikahı tahlîl için yeterli gördüğüne dair bir görüş nakledilmiştir. bk. İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/410.

birleşme olmaksızın yapılan hülleyi, fazlalık ribâsını ve avliyenin terkinini geçerli sayma yolu da kapanmıştır.²²⁹

İbn Nüceym seleflerinin usûl kitaplarında Kitâb, Sünnet ve icmâya muhalif olduğu için nakzını gerekli gördükleri ictihadların, kat'î delillere değil bilakis zannî delillere aykırı olduğu kanaatindedir. Bu bağlamda, cehil taksiminin ikinci maddesinin üçüncüsü olan “ictihadında Kitâb’a, maruf Sünnet’e, icmâya muhalefet eden veya bunlara aykırı garîb bir hadisle amel eden kişinin cehli” kısmında seleflerinin yaptığı açıklamaları nakledip daha sonra Hanefî seleflerinin bu cehli bid’at ehlinin cehli gibi görmelerinin, bu örneklerde zikrettikleri delilleri delâleti kat’î görmelerinden kaynakladığını söylemektedir. Ancak Kur’an’a muhalefete örnek olarak verilen ayette geçen “Çünkü bu, muhakkak ki bir fisktir.”²³⁰ kısmı hâl olmaya da muhtemeldir ve böylelikle üzerine Allah’ın isminin anılmadığı hayvanlardan yemenin nehyedilmesini kayıtlayıcı bir manaya gelmiş olur. Yine ayetteki, üzerine Allah’ın isminin anılmadıklarından murad *meyle/ölü hayvan* olmaya ya da üzerine Allah’tan başkasının isminin anıldığı hayvanlar olmaya da muhtemeldir. Çünkü buradaki *fisktan* murad Allah’tan başkası adına kesilen hayvandır. Başka örnekler vererek konuyu daha da anlaşılır kılmaya çalışan İbn Nüceym’e göre ilgili ayetin manasını delâleti kat’î görerek Şafiî’yi Kitâb’a muhalefetle itham etmek doğru olmayıp, o bundan berîdir. İbn Nüceym bunun sebebinin Şafiî ve Mâlik gibilerinin ihtilaflarının vaki olduğu meseleleri ictihadî meseleler saymamaktan kaynaklandığını vurgular. Çünkü ona göre Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şafiî birer müctehidlerse, ihtilaf ettikleri meselelerin de ictihadî olması gerekir ki onların müctehid olduklarında ve makamlarının yüceliğinde şüphe yoktur.²³¹ Bir başka *Menâr* şârihi Molla Cîven’in Kitâb’a, Sünnet’e ve icmâya muhalefet eden kişinin cehliyle alakalı misalleri naklettikten sonra şu ifadeyi kullanması dikkat çekicidir: “Tüm bunları her

²²⁹ İbn Emîrî’l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/412.

²³⁰ el-En’âm 6/121.

²³¹ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *Fethu’l-gaffâr bi-şerhi’l-Menâr* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2001), 478.

ne kadar biz cüret etmesek de seleflerimizin dediği üzere naklettik.”²³² Muhammed Abdülhalîm el-Leknevî de *Nûru'l-envâr*'a yazdığı hâşiyesinde Molla Cîven'in bu ifadesiyle, örneklerin ilgili konu ile mutabık olmadığını ima ettiğini söyler. Ona göre de *kat'î, müfesser*, te'vile kâbil olmayan nassa muhalif ictihad *kat'î* surette batıl olan cehildir. Oysa verilen örnekler böyle değildir. Çünkü kasten besmeleyi terk etmeye cevaz veren fetvâ *kat'î* ayete muhalif değildir. “Üzerine Allah'ın isminin anılmadığı hayvanları yemeyin” ayeti [delâleten] zannîdir. Unutarak besmeleyi terk etme ondan tahsîs edilmiştir.²³³

Müsellemü's-sübût şârihi Ensârî de aynı şekilde Kitâb, Sünnet ve icmâya muhalif olduğu için nakzedilmesi gerekli olan ictihadlara verilen örneklerin *kat'î* delillere değil zannî delillere muhalif olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu deliller özel manada *kat'î* mesabesinde olmayıp aksine, müşkil/manası tam belli olmayan meselelerdir. Hatta genel manasında olsa bile bu meselelere getirilen delillerin *kat'î*liği açık değildir.²³⁴

Görüldüğü üzere bazı farklı yorumlara açık istisnâ örnekler haricinde Hanefîler, mahallinde yapılan ictihadın nakzını mümkün görmeyip, müctehidin ictihadı değişse bile önceki ictihada binaen yapılan amelin sahih olacağını düşünürler. Usûlcülcülerin, nakzedilmesi gerekli ictihadlar için *kat'î* delillere aykırılığı dile getirmeleri, bazı usûlcüler tarafından problemli görülmüştür. Bu sebeple müteahhir dönem bazı Hanefî usûlcüler, hangi ictihadın nakzedileceği noktasında seleflerinin verdiği örneklerle çekingen yaklaşmışlar ve ilgili kanaatleri teyit etmekten imtina edip sadece nakletmeyi tercih etmişlerdir. Onlardan bir kısmı da problemi çözmek adına delâleti zannî naslara aykırı ictihadın nakzedilmesi gerektiği görüşüne meyletmişler, bu görüş de daha büyük problemleri beraberinde getirmiştir. Çünkü delâleti zannî delillerle elde edilen fikhî hükümler zan ifade edeceğinden zannın zan ile nakzı mümkün hale gelecektir. Bu ise zannî yapısı dikkate alındığında fikhın ilgası anlamına gelmektedir. Müteahhir Hanefî usûlcülerin

²³² Molla Cîven, *Nûru'l-envâr*, 2/186. (وقد نقلنا كل هذا على نحو ما قال اسلافنا وإن كنا لم نجترأ عليه.)

²³³ Leknevî, *Kameru'l-akmâr*, 2/236.

²³⁴ Ensârî, *Fevâtihi'r-rahâmût*, 2/630-631.

bu yaklaşımları, onların ictihad alanına ilişkin görüşleriyle da çelişki arz etmektedir. Daha önce ictihad alanını, hakkında nas bulunmayan hadiseler ve hakkında nas bulunmakla beraber bu nassın kat'î olmayıp, farklı manalara muhtemel olması şeklinde özetlemiştik. Delâleti kat'î olmayan Kitâb ictihada açık bir alandır. Dolayısıyla iki *el-müctehed fih* meseleden birinin diğerini nakzetmesi gibi bir sonuç ortaya çıkar ki bunun hukûkî istikrarsızlığa ve çekişmelere yol açacağı pek çok usûlcü tarafından vurgulanmıştır. Konuyla ilgili İbn Emîrî'l-Hacc'ın yaklaşımı en makul ve kabul edilebilir olanıdır.

1.3.2.2. Mâlikî Usûlcüler

Mâlikî usûlcüler genelde kitaplarında ictihadın nakzı konusuna değinmemiş olsalar da bazıları konuya ilişkin açıklamalar yapmışlardır. Görüşlerine yer vereceğimiz Mâlikî usûlcülerden Karâfî ictihadın nakzı konusuna dair müstakil bir başlık açmışken, İbnü'l-Hâcib ictihada ilişkin on üç mesele ele almış, bunlardan dokuzuncusunu ictihadın nakzına ayırmıştır. Şâtıbî ise ictihada ilişkin mebasler arasında başka bağlamlarda olsa da konuya değinmiştir. Mâzerî de müstakil başlık açmayarak kitabında konuya ilişkin kısa bir açıklama yapmakla yetinmiştir.

Cüveynî'nin *el-Burhân*'ının icmâ bahsine kadar yazdığı şerhte Mâzerî, konuya kâdının, şahitlerin şahitliğine binaen verdiği hükümden sonra bir başka kâdının tekrar şahitleri tezkiye etmesinin gerekli olup olmaması bağlamında değinmiştir. Neticede ikinci kâdı, birinci kâdı nezdinde şahit olan kimsenin adaletini araştırdığında ve o şahidin cerhine rastladığında daha önce o şahitlikle verilen hükmü nakzitmeye kalkışmış olur. Kâdının ise böyle bir yetkisi bulunmamaktadır. Bunun istisnası ictihadî alana girmeyen konularda kâdının hata etmesidir. Ayrıca Mâzerî şeriatte bir asıl olarak hükmün nâfiz olması ile nâfiz olmamasının sonuç itibarıyla farklılık arz ettiğini söyler. Söz gelimi iki şahit hükümden sonra şahitliklerinden rücû etseler, hüküm batıl olmaz. Ancak hükümden önce

şâhitliklerinden rücû etmiş olsalar bu durumda onların şâhitlikleriyle hüküm vermek sahih olmaz.²³⁵

İbnü'l-Hâcib de ictihadî meselelerde hükmün ittifakla nakzedilemeyeceğini söyler. Buna sebep olarak da olarak da usûlcülerin yaygın bir şekilde ifade ettiği *teselsülü* yani ilgili hükmün nakzedilmesi halinde nakzeden hükmün de başka bir hüküm tarafından nakzedileceğini, dolayısıyla bunun sonsuza kadar böyle devam edeceğini ve nakzın mümkün olması halinde hâkim atamanın toplumdaki yarar ve gayesinin ortadan kalkacağını zikreder. Nakzın istisnaları olarak; kat'î bir delile aykırı hüküm verme, müctehidin ictihadının hilâfına hükmetmesi ve başkasını taklîdini zikreder.²³⁶

Konuyu müstakil bir başlık altında işleyen Karâfî ise Râzî'nin *Mahsûl*'üne yazdığı şerhte öncelikle hükümleri kısımlara ayırmıştır. Buna göre hükümler temelde ikiye ayrılır:

- 1- Allah Teâlâ'nın şeriatının aslında tayin ettiği hükümler: Beş vakit namaz vb. gibi.
- 2- Allah Teâlâ'nın şeriatının aslında tayin etmediği hükümler: Bunlar da ikiye ayrılır:
 - a- Şâri'in mükellefe bıraktığı hükümler: Bunun tek türü tek bir yolla mendûbu vâcib kılmadır ki o yol da nezirdir. Bir mendûbu nezreden kimse için artık o, vâcib hale gelir.

b- İctihad mahallindeki hükümler ve yargı kararları: Burada deliller birbirine yakınlık ve benzerlik gösterir. Fetvâlar farklılaşır. Şâri'in hâkim için bu yerlerde çeşitli ihtimalleri incelemesiyle veya üzerinde ictihad edilmiş fetvâlar üzerinden hüküm inşa etme yetkisi vermesiyle, o hüküm halk için bağlayıcı hale gelir. Bunun sonucunda da husûmetler ortadan kalkar, münakaşa kapısı kapanır. Hâkimin kararları yerleşir ve istikrâr bulur. Artık müftî için bu kararları nakzetme ve zıttını ispat etme imkânı ortadan kalkar.²³⁷

²³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîl el-Mâzerî, *Îzâhu'l-mahsûl min Burhânî'l-usûl*, thk. Ammâr et-Tâlibî (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.), 489.

²³⁶ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru'l-Müntehâ*, 3/612.

²³⁷ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3908-3909.

Karâfî'ye göre, hukukî anlamda husûmetleri ortadan kaldırmak ancak ictihadın nakzını kabul etmemekle mümkündür. Çünkü ayrışma/kasâme kapısı açık kalmaya devam ederse, aleyhine hükmedilen hasım da diğer bir müftînin görüşüne tutunur ve husûmetin ortadan kalkması mümkün olmaz. İşte hâkimlerin hükmünün nakzedilememesinin hikmet-i mûcibesi budur.²³⁸ Karâfî bir başka eseri *el-İhkâm*'da ise hâkimin hükmünün nakzedilemesinin esas sebebinin husûmetlerin sürmesine sebep olması değil, tamamen usûlî bir mesele olan *hâs ve âmmın tearuzu* olduğunu söylemektedir. Yani hâkimin hükmünün *hâs* olduğunu ve *hâs* olan bu hükmün *âmma* takdîm edildiğini söylemektedir. Çünkü ona göre hükümlerin küllî usûl kâideleri üzerine bina edilmesi cüz'î münasebetlere izafesinden evlâdır.²³⁹

Karâfî “kâdının hükmü ancak kat'î bir delile aykırı olduğunda nakzedilebilir” kâidesini naklettikten sonra bunun dört durumda mümkün olduğunu söyler. Bunlar; *icmâ*, *kâideler*, *nas* ve *kıyas-ı celî*dir. Bir kimse Şârî' tarafından bir muâriz olması dışında bu dördünden birine muhâlif olduğunda ictihadı nakzedilir. Şârî' tarafından bir muâriz olması dışında ifadesiyle *mudârabe* vb. durumların istisnası amaçlanmıştır. Bu istisna haller icmâ veya naslar sebebiyle yerleşik kâidelerin ve diğer nasların hilâfına olsa bile durum değişmez. Çünkü *mudârabe* ve *müsâkât* akitleri *garar* ve *cehâletten* istisnadır. *Selem* de bu gruba girer. Keza av, boğazlama kâidelerinden istisnadır. Şeriatte ise istisnalar çoktur. Bu tür durumlarda muâriz delillerin muktezâsı gereğince yerleşik kâideler, naslar ve kıyas terkedilmiştir.²⁴⁰ İcmâya muhalif ictihadın nakzedilmesinin sebebi icmânın mahiyetiyle alakalıdır. Çünkü icmâ masumdur, hakkı söyler ve hakla hükmeder. Onun hilâfına verilen hüküm kat'î surette batıldır. Batılın ise şeriatte yeri yoktur. Ona muhalif olan her hüküm feshedilir. Kâidelere, *nassa* ve *kıyas-ı celî*'ye muhalif olma ise bunların üzerinde tercihe şayan/râcih bir delil

²³⁸ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3909.

²³⁹ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 90.

²⁴⁰ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3911-3912.

olmadığında böyledir. *Müdârabe*, *müsâkât*, *selem* ve *havâlenin* sahih olması ise her ne kadar kâidelere, *nassa* ve *kiyasa* aykırı olsa da haklarında mevcut olan *râcih* delil sebebiyledir.²⁴¹ Ayrıca *Karâfî*, hâkimin üzerinde ittifak olan bir hükmünün nakzı için bir mâni varken, ihtilaflı bir meselede verdiği hükmün nakzı için iki mâni olduğunu söylemektedir. Buna göre ittifak olan bir meselede nakz icmâya aykırı iken, ihtilaflı meselede hükmü nakzetme hem icmâya hem de hâssın âmma takdîmi kâidesine aykırıdır. *Karâfî* ardından “Şaşılacak şey! *el-Muhtelefu fîh* nasıl *mücm’e aleyh*’ten daha güçlü oldu?” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir.²⁴²

Karâfî, bir başka eserinde ise konuyla ilgili şu örneği vermiştir: Bir müctehid, üç talakını milke (evlenmeye) ta’lîk ettiği bir kadınla evlense, yani ona “seninle evlenirsem üç defa boşsun” dese ve talâkın milke ta’lîkinin bağlayıcı olmadığı yönündeki ictihadına binaen onunla evlense, daha sonra, milke ta’lîkin bağlayıcı olduğu şeklinde ictihadı değişse, hakkında hâkimin hükmü varsa müctehidin önceki ictihadı nakzedilmez. Ancak hâkim lehine bir hüküm vermemişse ictihadı nakzedilir ve artık kadını nikahında tutması caiz olmaz. Bunu yapan âmmî ise ve taklîd ettiği imamının ictihadı değişse ona gerekli olan imamının önceki görüşünden ayrılmasıdır. *Karâfî* ilgili örneği verdikten sonra şöyle bir kâideyle konuyu gerekçelendirmiştir: “Hâkimin hükmüne muttasıl olan her hüküm istikrâr kazanır. Ancak bu hükmün kendi içinde nakzedilebilen hususlardan olması müstesnadır.”²⁴³ Hâkimin ictihadî meselelerdeki hükmü, o hükmü muayyen hale getirir. Çünkü hâkim ihtilafa açık ictihadî meselelerde Allah Teâlâ’nın nâibidir. O, bir hüküm inşa ettiğinde, o hüküm sanki ilgili vakıa hususunda genel bir kâideden tahsîs edilerek varid olmuş bir nas gibidir. Çünkü usûl-i fıkıhta sabit olduğu üzere *delil-i hâs*, *delil-i âmma takdîm* edilir.²⁴⁴

²⁴¹ *Karâfî*, *el-İhkâm*, 135. İcmâya, kâidelere, *nassa* ve *kiyasa* muhalif ictihad örnekleri için bk. a.mlf, *el-İhkâm*, 136-141.

²⁴² *Karâfî*, *el-İhkâm*, 80-81.

²⁴³ *Karâfî*, *Şerhu Tenkîhi’l-fusûl*, 346; Hüseyin b. Ali b. Talha er-Racrâcî, *Refu’n-nikâb ‘an Tenkîhi’ş-Şihâb*, thk. Ahmed b. Muhammed es-Serâh (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, ts.), 6/140.

(كل حكم أتصل به قضاء القاضي إستقر إلا أن يكون ذلك القضاء مما ينقض في نفسه.)

²⁴⁴ *Karâfî*, *Şerhu Tenkîhi’l-fusûl*, 346-347.

Karâfî, müftî ile hâkim arasında ayırım yapmakta ve müftînin hüküm inşa etme yetkisi olmadığı için bir hükmü nakzetmeye de yetkili olmadığını söylemektedir. Çünkü nakzetme ancak nakzın söz konusu olduğu şeyde kesinleştirme/ibrâm yetkisi olan kimse için mümkündür. İhtilâflı meselelerde hüküm inşâ etmek hâkimlerin hakkı olduğu için nakz ve fesih de ancak onlara aittir. Bundan da anlaşılmaktadır ki müftîden sadır olan şey ancak fetvâdır. Nakz ve hâkimlerin uhdesine bırakılan manasıyla hüküm değildir. Müftîlerin işi şer'î delillerin araştırılması sûretiyle şer'î hükümleri tefsir olsa da o hâkimin mütercimi gibidir. Hâkim inşa edici, müftî ise mütercimdir.²⁴⁵ Görüldüğü üzere Karâfî, hâkimin hükmünü müftînin fetvâsından kuvvetli görmekte ve müftîlere, hâkimin verdiği hükmü nakzetme yetkisi vermemektedir. Ayrıca hâkimin hükmünden sonra müftînin fetvâsının bekâsına da sıcak bakmamakta, bunun icmâya aykırı olduğunu düşünmektedir.²⁴⁶

Şâtıbî de prensip olarak müctehidin ictihadının nakzını mümkün görmese de din hakkında görüş beyan eden kimsenin, bu görüşünün Kur'ân'a ve Sünnet'e muhalif olduğu açık bir şekilde belli olduğunda bunu sahih bir görüş saymanın ve üzerine hüküm bina etmenin doğru olmadığını söylemektedir. Bu nedenle kâdının hükmü nassa ve icmâya muhalif olduğunda nakzedilir. Hatta bu, kâdı zâhire göre hükmetmiş olmasına rağmen böyledir. Kaldı ki esas hüküm zâhirin hilâfına da olabilir. Şâtıbî'ye göre müctehid ictihadında hata etmişse, bu hata açığa çıksa bile hükmü nakzedilmez. Bir topluma hâkim atamanın maslahatı, onun hükmünü nakzetmekle tezat teşkil eder. Ancak kat'î delillere muhalefet durumunda hâkimin hükmü nakzedilir. Çünkü hâkim bu durumda Allah'ın indirdiği ile hükmetmiş olmaz.²⁴⁷ Şâtıbî'ye göre mahalefet bazen delillerin gizli kalması sebebiyle de olabilir. Müctehid kendisine gizli kalan delile muttali olsaydı, önceki görüşünden o delilin gereği olan görüşe dönecekti. İşte bu yüzden kâdının hükmü nakzedilir.²⁴⁸

²⁴⁵ Karâfî, *el-İhkâm*, 133-134.

²⁴⁶ Karâfî, *el-İhkâm*, 129.

²⁴⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şer'i'a* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 824.

²⁴⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 852-853.

Sonuç olarak, konuya değinen Mâlikîler, ictihadın başka bir ictihadla nakzedilmesini caiz görmemişler ve çeşitli gerekçeler zikretmişlerdir. Bu genel hükümden, hâkimin kat'î bir delile aykırı hüküm vermesini, ictihadının hilâfına hükmetmesini ve müctehid olduğu halde başkasını taklîd etmesini istisna etmişlerdir. Karâfî bunu *icmâ*, *kavâid*, *nas* ve *kıyas-ı celî* şeklinde dört duruma hasretmiştir. Karâfî'nin, nakzın caiz olmamasının esas sebebinin usûlî bir konu olan *hâs lafzın âm lafza tekaddümü* olduğunu söylemesi dikkat çekici olmakla birlikte nakzın caiz olmamasının topluma ve hukukî sisteme dönük pratik gayeler üzerinden gerekçelendirilmesi ve bunun usûlle desteklenmesi daha makul görünmektedir.

1.3.2.3. Şâfiî Usûlcüler

Şâfiî usûlcüler diğer usûlcüler gibi meseleyi ictihadda hata-isabet konusunun bir hâtimesi olarak ele aldıkları gibi müstakil olarak da ele almışlardır. Örneğin görüşlerine yer vereceğimiz Şîrâzî, Râzî, Hindî gibi usûlcüler ictihadın nakzı meselesini ictihadda hata-isabet bağlamında değerlendirirken; Gazzâlî, Âmidî, Sübkî, Zerkeşî gibi usûlcüler ictihad bahislerinden bir bahis olarak görüp müstakil olarak ele almışlardır.

Şîrâzî, daha önce görüşlerine yer verdiğimiz Ebûbekir el-Esam ve Bişr el-Merîsî'nin ictihadda hata-isabete dair görüşlerine paralel olarak, hakkın görüşlerden birinde olması halinde ona muhalif olan bütün hükümlerin nakzedilmesi gerektiği, hükmün nakzedilmeyeceğinin kabulünün bütün görüşlerin hak ve savâb olduğuna delâlet edeceği şeklindeki görüşlerine cevap mahiyetinde konuya değinmiştir. Hükmün nakzedilmemesi halinde bütün görüşlerin hak olduğunun kabul edilmesinin gerektiği görüşünü reddeden Şîrâzî'ye göre cuma günü ezan okunduğunda alış-veriş yapan kimsenin yaptığı alış-verişin nakzedilmemesi onun hak olduğu anlamına gelmiyorsa, ictihadın nakzını mümkün görmemek de bütün ictihadların hak olduğu anlamına gelmez. Çünkü hüküm başka bir ictihadın da var olmasının cevazına binaen nakzedilmiyorsa, görüşlerden birini diğerine takdîm etmek de caiz olmaz. Şîrâzî'ye göre hükümlerin nakzının mümkün olması durumunda hiç kimse için ne hak ne de mülk sabit olur. Hâkim bir kimse lehinde hak ve mülk ile hükmetse, diğer hâkim de onun hükmünü nakzetse, sonra bir diğeri gelip ikincinin

hükümünü nakzetse bu sonsuza kadar böyle devam eder ve hiç kimse bir mülkte karar kılamaz. Bu ise büyük bir fesâddır.²⁴⁹

İctihadın nakzı meselesinde müctehidin ictihadı ile hâkimin hükmünün aynı olmadığını söyleyerek aralarında ayrım yapan Gazzâlî'ye göre nakzedilmeyecek olan sadece hâkimin hükmüdür. Gazzâlî söz konusu görüşünü teselsül, hükümlerin birbiriyle çarpışması/hukukî istikrarsızlık ve hükümlere olan güvenin yitirilmesi gibi gerekçelerle izah etmiştir. O da hâkimin hükmünün nassa ve kat'î bir delile aykırı olması durumunda nakzedilebileceğini söyler. Farklı olarak hükmün menâtını *tahkîk* ve *tenkîhte* makul bir durumun farkına varıldığında da hüküm nakzedilir. Zaten hâkim bunun farkına varsa o da kendi hükmünü nakzederdi. Gazzâlî örnek olarak hul' meselesini verir. Müctehidin ictihadı, muhâleanın fesih olduğu yönündeyse ve o bir kadınla evlense, sonrasında onunla üç defa muhâlea yapsa, daha sonra muhâleanın talak olduğu şeklinde ictihadı değişse onunla ayrılması (tesrîh) gerekir. İctihadının hilâfına onu nikahı altında tutması caiz olmaz. Ancak Gazzâlî'nin yaptığı ayrıma göre hâkimde durum farklı olmaktadır. Hâkim nikahın sıhhatine hükmettikten sonra ictihadı değişse yeni ictihada binaen eşlerin arasını ayırmaz. Çünkü hâkimin hükmü nakzedilemez.²⁵⁰

Gazzâlî'nin yaklaşımı esasen ictihadda hata-isabet meselesindeki görüşü ile çelişki arz eder gibi görünse de o bunun farkında olarak iki mesele arasındaki farklılığa dikkat çeker. Çünkü ona göre nassa aykırı hüküm veren bir kimse kusurlu davranmadıysa, kendi hali uyarınca Allah'ın o konudaki hükmünü tespit ettiği için *musîbdir*, hükmü nakzedilmez. Gazzâlî bunun, müctehidin ilgili meseledeki nassı bilmemesinin devam etmesi şartına bağlı olduğunu söyler. Daha sonra bu cehaleti ortadan kalkar ve nassa muttali olursa hükmünü nakzetmesi gerekir.²⁵¹

²⁴⁹ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tebîrâ fî usûl'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403), 506-507.

²⁵⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/606-607.

²⁵¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/607.

Kıyas-ı celî'ye aykırı hükmün nakzedilmesi meselesine de değinen Gazzâlî'ye göre kıyas-ı celî ile kastedilen, kat'îliği sabit olan *asl* ise fakihlerin *kıyas-ı celîye aykırı hüküm nakzedilir* sözleri doğrudur. Ancak kastedilen *celî* olmakla birlikte *zannî* bir kıyassa bunun tutar bir tarafı bulunmamaktadır. Çünkü zan ile başka bir zan arasında fark yoktur. Bir meselede kat'îyyet yoksa zan kişiden kişiye değişir, izâfî olan ise böyle bir tetkike mahal olamaz.²⁵² Aynı gerekçeyle haber-i vâhidin de hükmün nakzı için gerekçe olamayacağını ifade eden Gazzâlî'ye göre bir mesele *zannî* ise hüküm nakzedilmez. Çünkü hâkimin haber-i vâhidi red maksadıyla ya da salt emir sîgasına dayanarak hüküm verdiğini bilmiyoruz. Belki de o kendisi için açık olan başka bir delile dayanarak hüküm vermiştir. Gazzâlî'ye göre biz hâkimin başka bir delile dayanarak değil de buna göre hüküm verdiğini bilsek ve bununla beraber de mesele *zannî*/ictihadî bir mesele olsa onu nakzetmek yine gerekli değildir. Çünkü hata-isabet meselesinde de değindiğimiz üzere Gazzâlî'ye göre Allah Teâlâ'nın *zannî* bir meselede muayyen bir hükmü yoktur. Müctehid yöntem hususunda hata yapsa bile hükmün kendisinde muhtî değildir. Özetle haber-i vâhide aykırı hüküm vermek haber-i vâhidi inkâr anlamına gelmez. Kesin olan haber-i vâhidin hüccet olmasıdır. Tek tek meselelerde ise herhangi bir hüküm kat'î değildir.²⁵³

Hâkimin kendi ictihadına aykırı hüküm vermesine de değinen Gazzâlî burada da müctehid hâkim ile mukallid hâkimin farklılığına dikkat çekmekte ve müctehid hâkimin ictihadının değişmiş olması ihtimaline binaen sonraki verdiği hükmün nakzedilemeyeceğini söylemektedir. Mukallid hâkimde ise onun dilediği bir müftîye tabi olmasının caiz olmadığına hükmediliyorsa, hatta kendi zannınca doğruya en yakın gördüğü imamının mezhebine tabi olması gerekli görülüyorsa, o halde mukallid hâkimin imamına muhalif hükmünün nakzedilmesi gereklidir. Dilediği bir müftîye tabi olmasına cevaz veriliyorsa ve mukallid hâkimin hükmü herhangi bir müctehidin mezhebine uygun düşüyorsa, hüküm

²⁵² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/608-609.

²⁵³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/609-610.

ictihad mahallinde vaki olmuştur, dolayısıyla nakzedilemez. Gazzâlî'ye göre bu durumlarda hükmün nakzedilmesi *fikhî meseleler* olup *usûlî meseleler* değildir.²⁵⁴

Meseleyi ictihadda hata-isabet bağlamında değerlendiren Râzî, ictihadın nakzına ilişkin bazı görüşler naklettikten sonra görüşünü özet bir şekilde ifade eder. Ona göre Allah Teâlâ'nın her mesele için muayyen bir hükmü ve bu hükme götüren -kat'î değil- zâhir bir delil mevcuttur. Bu sebeple muhtî ilgili meselede mazurdur ve kâdının hükmü de nakzedilemez.²⁵⁵ Ancak kâdının hükmü kat'î delillere muhalif ise nakzedilir.²⁵⁶

Teselsül, hukukî istikrarsızlık ve hâkimin hükmüne güvensizlik gibi gerekçelerle hâkimin hükmünün nakzının caiz olmadığını söyleyen Âmidî de bundan nas, icmâ ve illeti nassa dayalı kıyas-ı celiye muhalif olması durumlarını istisna etmiştir. Zannî delillere aykırılık gerekçesiyle hükümlerin nakzı ise mümkün değildir. Müctehid hâkimin başkasını taklîd etmesini caiz görmeyen ve hükmünün batıl olacağını söyleyen Âmidî, mukallid hâkimin mukallidi olduğu imamın görüşüne muhalif hüküm vermesini ise Gazzâlî gibi onun imamının mezhebinin hilâfına hüküm vermesinin caiz olup olmamasına bağlar. İmâmının mezhebine muhalefeti caiz değilse onun da hükmünün nakzedileceğini, caizse nakzedilmeyeceğini söyler. Bir başka mesele olan velisiz evlenme konusundaki ictihadın değişmesini hâkimin hükmüne muttasıl olup olmaması cihetinden el alan Âmidî, hâkimin hükmüne muttasıl olan ictihadın nakzını mümkün görmezken, muttasıl olmayanda ise zevceden ayrılmanın gerekli olduğunu, aksi taktirde haram olarak inandığı şeye devam edeceğini, bunun da icmânın hilâfına olduğunu söyler. Âmmîde de imamının fetvâsının değişmesi durumunda zevceden ayrılmanın gerekli olduğunu söyleyen Âmidî, bunu kıbleye

²⁵⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/610.

²⁵⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/36.

²⁵⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/65; Tâcüddîn Muhammed b. Hüseyin el-Urmevî, *el-Hâsil mine'l-Mahsûl*, thk. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî (Bingazi: Câmi'atu Karyunis, 1994), 2/1019; Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 2/297.

dair ictihadın değışmesi durumunda namaz esnasında dahi olsa kibleye yönelmenin gerekli olduğu örneğı ile delillendirmiştir.²⁵⁷

Sübkî, ictihadın ancak kıyas bile olsa *zâhir* ve *celî nassa* muhalif olduğunda, hâkimin ictihadına aykırı hüküm vermesi ve mukallid hâkimin imamının mezhebine muhalif hüküm ortaya koyması durumlarında nakzedileceğini söyler. Diğer usûlcülerden farklı olarak müctehidin ictihadının değışmesi halinde önceki ictihadıyla amel eden kimseler bir zarara uğrar da malları telef olursa ve müctehid kat'î delillere muhalefet etmemişse bu ictihadının sonucunda oluşan zararları müctehidin tazmin etmeyeceğini de ilave eder.²⁵⁸ Zerkeşî de ictihadın nakzının caiz olmadığını izah sadedinde kendinden önceki usûlcülerin görüşlerine yer vermiş, nassa muhalefetten maksadın Şafî'ye göre *zâhir/delâleti* kat'î nas olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹

Görüldüğü üzere Şafî usûlcüler arasında da ictihadın nakzedilemeyeceğı hususu net bir şekilde ifade edilmiş ve teselsüle yol açarak toplumda fesâda sebebiyet verme, hukukî istikrarsızlık ve hâkimin hükmüne olan güvenin kaybolması gibi hususlar gerekçe olarak zikredilmiştir. Burada Gazzâlî'nin yaptığı hâkimin hükmü ve müctehidin ictihadı ayrımı Gazzâlî'nin nakzı mümkün gördüğü anlamına gelmemelidir. Zira bu hususta söylediklerini böyle bir ayrıma gitmeyen diğer usûlcüler de söylemektedir. O sadece meselenin kazâî tarafını ayrı mütalaa etmiştir ki bu da zaten bazı fikhî meselelerde, diyânî-kazâî ayrımı üzerinden yapılagelen bir durumdur.

²⁵⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/245-247. İctihadda isabet-hata meselesinin bir hâtimesi olarak ictihadın nakzını ele alan Hindî de Âmidî ile hemen hemen aynı açıklamaları yapmıştır. bk. Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî el-Hindî, *el-Fâ'ik fî usûli'l-fikh*, thk. Mahmûd Nassâr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426-2005), 2/405; a. mlf, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ts.), 8/3879-3881.

²⁵⁸ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*, 120-121.

²⁵⁹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/266-268.

1.3.2.4. Hanbelî Usûlcüler

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya göre kat'î delile aykırı olmayan hükümler nakzedilemez. Çünkü bir görüş sahibi başka görüşe muhalefet ettiğinde muhalefet ettiği görüşün hakka isabet edip etmediğini bilemeyiz. Delil kat'î olmadığı için muhalif görüşün hata ettiği de kesin değildir. Zaten delil kat'î olsa bu da Kur'ân, mütevâtir sünnet ve icmâ menzilesinde olur ki bu delillerle hükmedenin isabet ettiğini ve muhalifinin hata ettiğini biliriz. Verdiği hükmü nakzeder, hükmü verenin günahkâr olduğuna hükmederiz ve âmmîye de bu hükmün taklîdi hususunda seçim hakkı tanımıyoruz. Delilin mûcebi zann-ı gâlip ifade ediyorsa, ona muhalefet edenin hakka isabet ettiğini ya da hata ettiğini kesin göremeyiz. Çünkü ilgili delil kat'î değildir. Bu gibi durumlarda aynen hâkimin doğru söyledikleri kesin olmadığı halde şahitlerin şahitliğine binaen hükmetmesi gibi veya kible meselesinde olduğu gibi delil kat'î olmasa da ictihad etmekle mükellefiz.²⁶⁰

Özetle Ferrâ'ya göre bir kimse ictihadiyla hükmettiğinde verdiği hüküm nakzedilemez. Bunun sebebi delilin kat'î olmamasıdır. Kat'î olmadığı için hükmün nakzı da caiz değildir.²⁶¹ Ferrâ kat'î delile aykırı olmayan ictihadın nakzının caiz olmamasıyla alakalı bazı sebepler de zikretmiştir. Bunlar; ictihadın bir başka ictihadla nakzolması durumunda hâkimlerin birbirleri üzerinde hâkimiyet kurmaya yeltenmesi, bu durumun kalplerinde birbirlerine karşı kin ve öfkeye sebebiyet vermesi, intikam duygusu ile bir hâkimin hükmünün nakzedilerek cezalandırılması, hukukî istikrarsızlık ve bunların sonucunda da toplumda fesâd ve bozulmaların baş göstermesidir. Ferrâ'ya göre mezkûr sebepler imkan dahilinde olsa da esas sebep delilin kat'î olmaması nedeniyle hükmün kat'î olduğunun bilinmemesidir.²⁶²

Meseleye sahâbe arasında cereyan eden ihtilaflar nokta-i nazarından bakan Kelvezânî'ye göre bu ihtilaflardan dolayı sahâbe birbirini zemmetmemiş ve herhangi bir

²⁶⁰ Ferrâ', *el-'Udde*, 5/1569; Ayrıca bk. a.mlf, *el-'Udde*, 5/1543.

²⁶¹ Ferrâ', *el-'Udde*, 5/1570; Ayrıca bk. a.mlf, *el-'Udde*, 5/1569, 1574-1577.

²⁶² Ferrâ', *el-'Udde*, 5/1571.

ictihada uyulması hususunda kimseyi menetmemiştir. Çünkü şeriat hata edene de sevap taktir etmiştir. Hata eden ise yakînen bilenemez. Çünkü ictihad ancak zann-ı gâliptir. Kelvezânî'ye göre bunları inkâr etmek ve hükümleri nakzetmek anlaşmazlıklara, fitneye ve halk üzerinde baskı kurmaya sebep olur. Çünkü hükümlerin nakzedilmesi durumunda nakzedenlerden her biri *bana tabi ol, falana tabi olma* der, bu durumda âmmî hangisinin doğru olduğunu ve kimi taklîd edeceğini bilemez. Aynı şekilde Kelvezânî nakzın mümkün olması durumunda hukukun ve mülkün istikrar bulamayacağını ifade eder. Çünkü her kâdı bir öncekinin hükmünü muhalif bulup nakzeder. Bunun sonucunda da istikrarsızlık ortaya çıkar. Bu da caiz değildir.²⁶³

Meseleye delillerin mahiyeti cihetinden bakan bir başka usûlcü İbn Akîl'e göre de ictihad nakzedilemez. Çünkü Allah delilleri üzerinde kapalılıklar bulunan/hafî ve birbiriyle çekişen farklı deliller şeklinde, zanları da birbirine zıt kılmıştır. Hükmün nakzı caiz görülürse şeriata dair hiçbir hüküm sabit olmaz, her hâkim bir diğerrinin verdiği hükmü nakzederdi. Konuya müsamaha ve hoşgörü tarafından da bakan İbn Akîl, İslâm'ın ehl-i kitâbın ahkâmını da nakzetmediğini sadece bu hükümlerde İslâm'a aykırı gördüğü hususları ortaya koyduğunu söyler. Ayrıca İslâm, onların sinagog, manastır, kilise vb. ibadet mekanlarını da yıkmaya yeltenmemiş, onların cuma günü nidâ vakti alış-veriş yapmaları, pazarlık üzerine pazarlık gibi hususlarda da hükümleri nakzedilmemiştir. Tüm bunlar İslâm'ın onları hak gördüğü ve ilgili meselelerin şeriatta caiz olduğu anlamına da gelmemektedir.²⁶⁴

Bir müctehidin ictihadını değiştirmesi sonucunda ilk görüşünün onun mezhebi/görüşü olarak kalmaya devam edip etmeyeceği meselesi bağlamında konuya değinen Muvaffakuddîn İbn Kudâme, ictihadın ictihadla nakzedilemeyeceği gerekçesiyle ilk görüşün de müctehidin görüşü olarak kalmaya devam edeceği ifade edilmiş olsa da bunun doğru olmadığını söyler. Ona göre bir kimse "bu görüşten döndüm, onun batıl olduğuna

²⁶³ Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî usûli'l-fıkıh*, thk. Müfîd Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. Ali b. İbrâhim (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1406/1985), 4/324-325. Ayrıca bk. a.mlf, *et-Temhîd*, 332, 348, 371.

²⁶⁴ İbn Akîl, *el-Vâzih*, 5/383.

itikat ettim” dediği halde nasıl ilk görüş mezhep olarak kalmaya devam eder? Öyleyse böyle bir durumda ictihadın ictihadla nakzı kaçınılmazdır. İbn Kudâme buna, müctehidin bir kadınla evlenip onunla üç defa muhâlea yaptıktan sonra muhâleanın fesih olduğu görüşünü değiştirip talak olduğuna itikat eden kimsenin durumunu örnek verir. İbn Kudâme’ye göre böyle bir durumda müctehidin yeni görüşüne binaen karısından derhal ayrılması gerekir. İctihadının hilâfına onu nikahında tutması caiz değildir. Ancak bir hâkim bu nikahın sıhhatine hükmetse ve daha sonra ictihadı değişse eşlerin arasını ayırmaz. İbn Kudâme de diğer usûlcülerin zikrettiği teselsül, hâkimin toplumdaki yarar ve gayesinin ortadan kalkması, hükümlere güvensizliğin oluşması ve istikrarsızlık gibi hususları gerekçe olarak sunmuştur. Aynı şekilde bir müctehidin fetvâsına binaen bir kadınla nikahlanan mukallid, müctehidin fetvâsı değiştiğinde nikahı üzere kalmaya devam eder. Çünkü mukallidin ameli hâkimin hükmü konumundadır. Hâkimin hükmü nakzedilmediğine göre o da nakzedilemez.²⁶⁵

Konuya İbnü’s-Salâh (öl. 643/1245) ve İbn Hamdân’dan (öl. 695/1295) naklettiği “müftî muayyen bir imamın mezhebi üzere fetvâ verdiğinde, daha sonra verdiği fetvâda imamının mezhebinin nassına muhalefet ettiği kat’î surette ortaya çıksa, o hükmün ictihadî alanda bile olsa nakzedilmesi gerekir. Çünkü o müftî hakkında imamının mezhebinin nassı, müstakil müctehid müftî hakkında Şârî’in nassı gibidir” görüşü bağlamında değinen İbn Kayyım’a göre gerçek onların dediği gibi değildir. İbn Kayyım’a göre mezhep imamlarından hiçbirisi böyle bir görüş beyan etmediği gibi, bu görüş şeriatın asılları ile de bağdaşmamaktadır. İmâmının nassı, Şârî’in nassı konumunda olsaydı ona da başkasına da ona muhalefet etmek haram olur, hilâfına görüş beyan etmek de fâsıklık kabul edilirdi. İbn Kayyım’a göre bir kimsenin fetvâsı falan âlimin ictihadına uygun değil diye nakzedilemez. Ne mezhep imamlarından ne de sonraki mütekaddimîn ulemâdan böyle bir görüş

²⁶⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî İbn Kudâme, *Ravzatü’n-nâzır ve cünnetü’l-münâzır fî usûli’l-fikh ‘alâ mezhebi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şa’bân Muhammed İsmâîl (Mekke - Riyâd - Beyrût: el-Mektebetü’l-Mekkiyye - el-Mektebetü’t-Tedmüriyye - Müessesetü’r-Reyyân, 1998), 2/378-379.

nakledilmemiştir. Onların söylediği ancak “hüküm Kitâb, Sünnet ve icmâya muhalif olduğunda nakzedilir” şeklindedir.²⁶⁶

Merdâvî ve İbnü'n-Neccâr, usûlcülerin yaygın olarak ifade ettiği sahabenin ameli, teselsül, hâkim atamanın toplumdaki yarar ve gayesinin gerçekleşmemesi gerekçelerine binaen ictihadın nakzedilemeyeceğini söylerler. Kat'î delillere aykırı ictihadın bundan istisna bir şekilde nakzedilmesi gerektiğini söyleyen Merdâvî ve İbnü'n-Neccâr, diğer usûlcülerden farklı olarak ahâd haberi de buna dahil ederek, ahâd haberlere aykırı olan ictihadın da nakzedilmesi gerektiğini ifade ederler. Aynı şekilde onlar, bazı usûlcülerin aksine kıyâs-ı celî'ye aykırı olan ictihadın nakzedilmeyeceğini söylemektedirler. Şer'î kâidelere aykırı olması durumunda bu usûlcülere göre ictihad nakzedilir. Hâkimin ictihadının hilâfına hükmetmesi durumunda başkasını taklîd etse bile hükmü batıldır.²⁶⁷

İbnü'n-Neccâr ictihadın nakzının iki türü bulunduğunu, bunların birincisinin müctehidin kendisiyle alakalı, ikincisinin ise başkasıyla alakalı olduğunu söyler. Birinciye örnek olarak bir müctehidin karşı tarafın velisinin izni olmaksızın bir kimseyle evlendikten sonra ictihadının değişmesi meselesini verir. İbnü'n-Neccâr, bu meseleyle alakalı üç görüş zikreder. Bunların ilki kendisinin en sahih görüp benimsediği kadının mutlak olarak haram olduğu görüşüdür. İkincisi, kadının mutlak olarak haram olmadığı görüşüdür. Bunu İbn Müflih'e nispet eder. Üçüncüsü ise hâkim hükmü varsa helal yoksa haram olduğu görüşüdür. Bu görüşü de Ebû Ya'lâ, Muvaffak, İbn Hamdân, Tûfî, Âmidî, Beyzâvî ve Hindî'ye nispet eder. İctihadın nakzının başkasıyla alakalı olan ikinci türü için de müctehidin bir âmmî için fetvâ verdikten sonra ictihadının değişmesi örneğini verir. Bir önceki velisiz nikah örneğini burada da gündeme getiren İbnü'n-Neccâr âmmî için fetvâ ile amel etmesi durumunda

²⁶⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbî'l-âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Süleymân (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423), 7/145.

²⁶⁷ Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *Tahrîrû'l-menkûl fî tehzîbi 'ilmi'l-usûl*, thk. Abdullah Hâşim - Hâşim el-Arabî (Katar: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2013-1434), 334-336; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/503-517. Ayrıca bk. İbn Müflih, *Usûlû'l-fıkḥ*, 4/1510-1515.

haramlık hükmü bulunmamasının en doğru görüş olduğunu söyler. Amel etmemişse müftînin ictihadının değiştiğini âmmîye bildirmesi gerekir.²⁶⁸

İctihadın nakzedilememesi hususu görüldüğü üzere Hanbelî usûlcüler tarafından da benimsenmiştir. Ferrâ'nın ictihadın nakzedilememesine, *delilin kat'îliğinin bilinmemesi sebebiyle hükmün de kat'îliğinin bilinmemesini* gerekçe göstermesi yerinde ve isabetlidir. Esasen nakzın mümkün olmamasının temel sebebi fıkhnın yapısındaki bu zannîliktir. Bunun sonucunda iki zannın birbirini nakzedememesi ise gayet tabiidir. Çünkü ikisi de sonuç itibariyle müsavidir. Nakzın mümkün olması için nakzedenin kat'î bir dayanağının olması gerekir ki usûlcüler zaten bu durumlarda nakzın gerekli olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca İbn Akîl'in meseleyi İslâm'ın ehl-i kitâbın ahkâmını da nakzetmediğini, sadece bu hükümlerde İslâm'a aykırı gördüğü hususları ikrâr ettiğini söylemesi dikkat çekici olmakla birlikte konuyla doğrudan alakalı değildir. Çünkü ictihadın nakzı bir kanun içindeki cüz'î hükümlerle ilgiliyken İslâm'ın ehl-i kitâbın ahkâmını dahi nakzetmediği şeklindeki görüş doğruluğu tartışmalı olması bir yana farklı zamanlarda cari olmuş hukuk sistemleriyle alakalı olup küllî bir şekilde bu sistemlerin birbirleriyle irtibatı ile ilgilidir. Merdâvî ve İbnü'n-Neccâr'ın ictihadın nakzedilebileceği hususlar arasında âhâd haberlere aykırılığı zikretmeleri ise kanaatimizce problemlili bir görüştür. Onlar bu görüşe, deliller hiyerarşisinde âhâd haberlerin kıyastan önce gelmesi sebebiyle sahip olmuşlardır. Ancak ictihadın nakzı daha kuvvetli bir delile muhalefet sebebiyle değil zannîlik barındırmayan bir delile muhalafet ile mümkündür. Âhâd hadislerin sıhhati ise ictihadî olup icmâ gibi ona kuvvet kazandıran haricî bir âmil olmadığı sürece ictihadı nakzedecek kuvveti haiz değildir. Aksi halde zan ile zannın nakzının yolu açılmış olur ki bu fıkhnın ilgası anlamına gelir.

²⁶⁸ İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/509-512.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KÜLLÎ KÂİDE OLARAK İCTİHADIN NAKZI: İCTİHAD İLE İCTİHAD

NAKZOLUNMAZ

2.1. Kavramsal Çerçeve

Bu başlık altında kâideye ilişkin ilk iki bölümde ele alınmamış bazı kavramlara kısaca değinilecektir.

2.1.1. Kâide

Sözlükte *oturmak* manasındaki *kuûd* (قعود) mastarından türeyen *kâide* (çoğulu *kavâid*) *binanın üzerine dayandığı temel, bir şeyin aslı, esası* anlamına gelir ve bu anlamıyla Kur’ân’da iki yerde geçer; el-Bakara 2/127 ve en-Nahl 16/26.²⁶⁹ Kâidenin ıstılâhî anlamını ifade etmek üzere ilk dönem eserlerden günümüze kadar pek çok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardaki ifadelerin büyük çoğunluğu kâidenin *küllî* oluşu hususunda birleşirler. Tanım yapan âlimler kâidenin küllî bir kaziyye olması ve fer’î meselelerden pek çok hükme şâmil olması sebebiyle kâideyi, Teftâzânî’nin (öl. 792/1390) “cüz’iyyâtı ile mutabık olan ve kendisinden cüz’î ahkâmın bilindiği küllî hükümdür” şeklindeki tanımında da²⁷⁰ görüldüğü üzere *küllî hüküm*, *küllî kaziyye*, *küllî emir* veya *küllî sûret* olarak tavsîf etmişlerdir. Ancak bu küllîlik vasfı ile kâidenin, şamil olduğu meselelerin bütün cüz’iyyâtına istisnasız uygulanabilir olduğu kastedilmemektedir.²⁷¹ Nitekim küllî bir durum sabit olduğunda, bazı cüz’î meselelerin onun

²⁶⁹ İbn Manzûr, “k’ad”, 3/361; Zebîdî, “k’ad”, 9/60; Mustafa Baktır, “Kaide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/205.

²⁷⁰ Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu’t-Telvîh ‘ale’t-Tavdîh li-metni’t-Tenkîh fî usuli’l-fıkh*, thk. Zekerîyyâ Umeyrât (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, ts.), 1/35. (حكم كلي ينطبق على جزئياته ايتعرف أحكامها منه.)

²⁷¹ Necmettin Kızılkaya, *Kâsânî’nin Bedâ’iyi’ İsimli Eserinde Kavâid’in Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 34.

kapsamına girmemesi onun küllîliğine zarar vermez.²⁷² Bu sebeple Hamevî gibi bazı müellifler küllîlikten kastın söz konusu kâidenin, bir başka kâide altına girmemesi olduğunu ifade etmişlerdir.²⁷³ Ancak buna rağmen onu “cüz’iyyâtının geneline muvâfık olan ağlebî hüküm” şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.²⁷⁴

2.1.2. Dâbıt

Kâide ile yakın ilişkisi bulunan bir diğer kavram da dâbıttır. Bazı âlimler kâide ile dâbıt arasında bir ayrım yapmayıp, ikisinin aynı manaya geldiğini söyleseler de genel kanaat bunun aksidir. Buna göre kâide fîrû-i fıkıhın pek çok alanına şamil iken dâbıt onun sadece bir alanına münhasırdır.²⁷⁵ Örneğin, “şek ile yakîn zâil olmaz” ifadesi bir kâidedir, fıkıhın pek çok alanına tatbîk edilebilir. “Sebebi masiyet olan her keffâret derhal yerine getirilmelidir” ifadesi ise bir dâbıt olup fıkıhın sadece keffaretler kısmına münhasırdır.²⁷⁶ Bu sebeple dâbıt “fıkıhın sadece bir bölümüne ait meseleleri kuşatan küllî kazıyye” şeklinde tanımlanmıştır.²⁷⁷

2.1.3. Usûl Kâidesi

İlk dönem eserlerde usûl-i fıkıh kâidesi bir kavram olarak ele alınıp tanımlanmamakla beraber bazı müellifler yaptığı kâide tanımlarında onun usûlden farklı olduğuna işaret etmişlerdir. Örneğin Karâfî’ye göre şeriat usûl ve fîrûyu içermektedir. Usûl ise iki kısma ayrılır. Bunlardan ilki usûl-i fıkıh olup genellikle Arapça lafızlardan neşet etmiş

²⁷² Necmettin Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 55.

²⁷³ Hamevî, *Gamzü ‘uyûni’l-besâ’ir*, 1/51; Ahmet Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ ya da İslam Hukukunun Genel İlkeleri”, *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 1/1 (2001), 50.

²⁷⁴ Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *Şerhu’l-kavâ’idi’l-fıkhiyye* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1993), 33. (حكم أغلي ينطبق على معظم جزئياته.)

²⁷⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Makkarî, *el-Kavâ’id*, thk. Ahmed b. Abdullah b. Hamîd (Mekke: Câmiatü Ümmü’l-Kurâ, ts.), 1/212; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1991), 1/11; Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 68-69.

²⁷⁶ Sübkî, *el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir*, 1/11.

²⁷⁷ Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 72.

kâidelerden ibarettir. Örneğin “emir vücûb ifade eder” bir usûl kâidesidir. Küllî kâideler ise şeriatın bir takım sırlarını ve hikmetlerini içermekte olup altına çok sayıda fer’î ahkâm girer.²⁷⁸ Zerkeşî ve İbn Nüceym gibi bazı müellifler ise küllî kâidelerin hakikatte usûl-i fıkıh olduklarını ifade etmişlerdir.²⁷⁹ Ancak onların kullandığı usûl ifadesi ile kastedilenin, fûrû meselelerin kendilerine dayandığı asıllar olduğu ifade edilmiştir.²⁸⁰ Nitekim Hamevî’nin, İbn Nüceym’in “onlar hakikatte usûl-i fıkıh’tır” ifadesine yaptığı şerhte “yani usûl-i fıkıh gibidir” demesi de bunu desteklemektedir.²⁸¹

Usûl kâideleri şer’î deliller ve bu delillerden hüküm istinbât etmenin keyfiyeti ile ilgilenirken, fıkıh kâidelerinin konusu mükelleflerin fiilleri olup fıkıhın pek çok alanına tatbik edilecek genel ilkelerdir.²⁸² Bu sebeple usûl kâideleri ile daha çok müctehidler iştigal ederken, fıkıh kâideleri ile müftîler ve fıkıh tahsîl eden öğrenciler iştigal ederler. Usûl kâideleri şer’î delillerden hüküm istinbâtı için müctehide yol gösterirken, fıkıh kâideleri direkt hükme götürür. Bunun sonucu olarak usûl kâidelerinden direkt hüküm çıkarılamaz ve vasıta olarak tafsîlî bir delile ihtiyaç duyulur. Örneğin; “emir vücûb ifade eder” kâidesinden, namazın farz olduğu sonucu çıkarılamaz. Namazın farziyeti ancak “Namazı ikâme edin.”²⁸³ ayetinin bir sonucu olarak ve ilgili usûl kâidesinin devreye girmesiyle ortaya çıkar. Yani usûl kâideleri bizi tafsîlî delillere götürür ve bu tafsîlî delillerden hüküm

²⁷⁸ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Kitâbu’l-furûk (Envârü’l-burûk fî envâ’i’l-furûk)*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cumu’a Muhammed (Kâhire: Dâru’s-Selâm, 2001), 1/70.

²⁷⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fî’l-kavâ’id*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1421-2000), 1/13; (وَهُوَ أَصُولُ الْفَقْهِ عَلَى الْحَقِيقَةِ)

Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir ‘alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu’mân*, thk. Zekerıyyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1440/2019), 14. (وَهِيَ أَصُولُ الْفَقْهِ فِي الْحَقِيقَةِ)

²⁸⁰ Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 79.

²⁸¹ Hamevî, *Gamzü ‘uyûni’l-besâ’ir*, 1/34.

²⁸² Kızılkaya, *Kâsânî’nin Bedâ’i’ İsimli Eserinde Kavâid’in Yeri*, 35; Baktır, “Kaide”, 24/207; Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ ya da İslam Hukukunun Genel İlkeleri”, 57.

²⁸³ el-Bakara 2/43.

istinbâtının keyfiyetini bize bildirir.²⁸⁴ Dolayısıyla usûl kâidesi yukarıda yaptığımız açıklamalara da paralel olarak şöyle tanımlanmıştır: “Usûl konularıyla ilgili meselelere hâkim olan küllî kazıyyedir.”²⁸⁵

2.1.3. Eşbâh ve Nezâir

Eşbâh şibh, şebah veya şebîh kelimelerinin, *nezâir* de nazîre kelimesinin çoğulu olup “birbirine benzeyen şeyler” demektir.²⁸⁶ İstılâhî olarak Hamevî eşbâh ve nezâiri “fukahânın dikkatli incelemeleri ile idrak ettikleri gizli birtakım şeylerden ötürü hükümdeki ihtilaflarına rağmen birbirine benzeyen meselelerdir” şeklinde tanımlamıştır.²⁸⁷ Eşbâh kavramının ilk kullanımına Hz. Ömer’in (r.a), Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye (r.a) (öl. 42/662/63) yazdığı mektupta rastlanmaktadır. Bu mektupta Hz. Ömer (r.a), Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye (r.a) kendisine arz olunan meseleleri nasıl çözeceği hususunda birtakım tavsiyelerde bulunmuş ve “...emsâl ve eşbâhı bil, sonra diğerlerini bunlara kıyasla...” ifadelerini kullanmıştır.²⁸⁸

2.1.4. Külliyât

Külliyât, “aynı konumdaki kişilerin hepsi için aynı hükmü belirleyen küllî kazıyyelere yani tümel önermelerdir” şeklinde tanımlanmıştır.²⁸⁹ Fıkhî kâideler mahiyetleri itibariyle küllîlik vasfını haizdirler. Bu sebeple onlara şümulluk kazandırmak için birtakım edatlar veya kelimeler eklemeye gerek yoktur. Ancak her fıkhî önermede böyle bir küllîlik vasfı bulunmadığından bazen onların başına *küllün/küllü*, *men*, *mâ* gibi edatlar/kelimeler eklenir. Bu kelimelerin eklenmesiyle ilgili fıkhî önermeler şümullük kazanır.²⁹⁰ Bu edatlar

²⁸⁴ Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 77.

²⁸⁵ Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 75.

²⁸⁶ Mustafa Baktır, “Eşbâh ve Nezâir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/456.

²⁸⁷ Hamevî, *Gamzû ‘uyûni’l-besâ’ir*, 1/38.

(المسائل التي تشبه بعضها بعضا مع اختلافها في الحكم لأمر خفية أدركها الفقهاء بدقة أنظارهم.)

²⁸⁸ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve’-nezâ’ir fî kavâ’id ve fûrû’i fîkhi’-ş-şâfi’iyye* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1983), 7.

²⁸⁹ Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ ya da İslam Hukukunun Genel İlkeleri”, 57.

²⁹⁰ Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 83.

çıkarıldığında ise birer dâbita dönüşürler.²⁹¹ Örneğin, “Bir şahit ve bir yeminle hüküm verilebilen her durumda kadınların şahitliği geçerlidir” gibi fikhî önermeler bu kapsamda yer alır.²⁹² Bu yüzden Mûsâ Cârullah (1875-1949), *Kavâid-i Fıkhiyye* ismiyle yazdığı eserinin başında neden külliyyâtı değil de kavâid kavramını tercih ettiğini şöyle ifade etmiştir:

“Biz bu kitabda beyan kılınacak külliyyât-ı fıkhiyyeyi “kavâid-i fıkhiyye” tesmiye ettik. Usûl-i fıkhiyye demedik, edille-i fıkhiyye işe iştibah olmasun için. “Kavâid” tabirini “külliyyât” tabirine tercih itdik, ahkâm-ı cüz’iyyelerin o külliyyât üzerine ibtinalarını ifade için. Zira “külliyyât” tabiri ihtatayı ifade ider ise de esaslığı ifade itmiyor.”²⁹³

2.2. Kâidenin Genel Manası

İctihadın nakzı ile kastedilen, ictihada açık bir alanda, usûlüne uygun olarak yapılmış bir ictihadın zan ifade etmesinden ötürü yine onun gibi zan ifade eden bir başka ictihadla nakzedilememesidir. Çünkü deliller farklı olabilse de o deliller neticesinde oluşan ictihadlar zan ifade etme yönünden birbirine denktir. Dolayısıyla bir ictihad dengi olan diğerini nakzetme gücüne sahip değildir. Aksi halde birbirine muhalif ictihadlar devamlı surette birbirlerini nakzedeceklerinden hukukî istikrarsızlık ortaya çıkar. Bununla birlikte, ictihad kat’î delillere muhalif olursa ve ictihadın nakzı kamu yararını gerektiriyorsa bu durumlarda ictihad nakzedilebilir.²⁹⁴

²⁹¹ Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ ya da İslam Hukukunun Genel İlkeleri”, 57.

²⁹² Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 86.

²⁹³ Musa Carullah Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 133.

²⁹⁴ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/73. Bilmen, *Kâmûs*, 1/260; Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *Şerhu’l-kavâ’idi’l-fıkhiyye* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1993-1414), 155; Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî şerhi’l-kavâ’idi’l-fıkhiyye fî-ş-şer’ati’l-İslâmiyye* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2014), 32; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Medhalü’l-fıkhiyyü’l-âmm* (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2012-1433), 2/1017; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd*, 39; Âl Süleymân, “Kâ’ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi”, 535; Mustafa Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - Tibyân Yayıncılık, 2015), 65; Abdullah Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011), 247-248; Yusuf Ciğer, *el-Kavâ’idu’l-küllîyye fî’l-fıkhi’l-İslâmî* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 127.

Bu ictihadlar iki farklı müctehidden sadır olabileceği gibi, farklı bir delile ulaşma, örf ve maslahatın değişmesi ve zarûret gibi sebeplerden ötürü aynı müctehidin ictihadını değiştirmesi şeklinde de olabilir. Ancak müctehid gelecekte zuhûr edecek hadise hakkında son ictihadıyla hükmeder.²⁹⁵ Çünkü müctehidin ictihadının değişmesi nassın Şâri‘ tarafından neshedilmesi menzilesinde olup onunla geçmişteki hüküm nakzedilmese de gelecekte amel olunur.²⁹⁶

Buna göre ictihadın nakzının temelde iki türü olduğunu, birincisinin bir müctehidin amel edilmiş önceki ictihadını nakzedememesi, ikincisinin ise bir müctehidin diğer bir müctehidin ictihadını nakzedememesi olduğunu söyleyebiliriz.²⁹⁷ Birinci türde, *amel edilmiş* kaydını koymamızın sebebi, amel edilmeden önce ictihad tam anlamıyla bir sonuç doğurmayacağı için nakzını söz konusu etmek de anlamını yitirmektedir. Aynı şekilde ictihadın nakzedilememesinden muradın, bir ictihadın mücebince bir hüküm tenfiz kılındıktan sonra ikinci bir ictihadla önceki ictihadın nakzedilememesi olduğu da söylenmiştir. Buna göre modern hukuk sistemlerinde cari olan hükmün istînâfı, İslam hukukundaki hükmün nakzedilememesi ilkesine aykırı düşmemektedir. Çünkü istînâf tenfizden önce vaki olmaktadır.²⁹⁸ Şunu söylemek mümkündür: Bir fakîh, istinbât yoluyla şer‘î-amelî hükümlere ulaşmak için tüm gayretini sarfettiğinde ve hüküm nâfiz hale geldiğinde, ondan sonraki bir başka ictihadla bu ictihad nakzedilemez.²⁹⁹ Mesela bir hâkim bir kişinin şahitliğini fasık olmasına binaen reddetmiş ise o kişinin tövbe etmesine binaen aynı hususta şahitliğini bilahare kabul edemez.³⁰⁰ Aynı şekilde bir müctehidin kendi ictihadına binaen verdiği hüküm ona muhalif bir müctehide arz edilse, o bu hükmü nakzetmeye yetkili olmayıp bilakis tenfiz etmesi gerekmektedir. Söz gelimi Şâfiî bir kâdi

²⁹⁵ Mehmet Atıf Bey Kuyucaklızâde, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Küllî Kaideler Şerhi*, ed. Mahmut Samar (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 73; Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm*, 1/73; Zeydân, *el-Vecîz fi şerhi’l-kavâ’idi’l-fıkhiyye*, 33; Cîğir, *el-Kavâ’idu’l-küllîyye*, 127.

²⁹⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm*, 1/73-74.

²⁹⁷ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 296-297.

²⁹⁸ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, 144-145; Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 67.

²⁹⁹ Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf, *el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd -dirâse te’sîliyye ve tatbîkiyye-*, 1430, 24.

³⁰⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 90; Bilmen, *Kâmûs*, 1/260.

ictihada açık bir alanda mezhebinin görüşüyle hükmetse, daha sonra bu hüküm Hanefî kâdiya arzedilse ve ilgili hükmün kendi mezhebine muhalif olduğunu müşahade etse; onun bu hükmü nakzetmesi caiz değildir. Bilakis tenfîz etmesi gerekir. Ondan başka kendisine arz edilen aynı meselede ise kendi ictihadıyla hükmeder.³⁰¹

Kâideye Hz. Ömer'in bazı uygulamaları örnek olarak verilmiştir. Mesela Hz. Ömer, Hz. Ebubekir'in hilafeti döneminde onun bazı meselelerdeki ictihadlarına binaen verdiği hükümlere muhalefet etmiş olsa da hilafet makamına geçtiğinde Hz. Ebubekir'in bu ictihadlarıyla meydana gelen hükümleri nakzetmemiştir.³⁰² Yine Hz. Ömer bir hadisede bir türlü, başka bir hadisede başka türlü hükmetmiş, sebebi sorulduğunda "O, hükmettiğimiz gibiydi, bu da hükmettiğimiz gibidir" demiştir. Yani ikisi de ilgili hadiseler binaen doğrudur demek istemiştir.³⁰³ Bir başka örnekte de rivâyet olunur ki Hz. Ömer meşguliyetinden ötürü kazâ işlerini Ebu'd-Derdâ'ya (öl. 32/652 [?]) tefvîz etmişti. Ebu'd-Derdâ bir meselede bir şahsın aleyhine hükmedince, mezkûr şahıs mesele için Hz. Ömer'e müracaat etmiş ve şikâyetini iletmişti. Meseleye vâkıf olan Hz. Ömer "Ben Ebu'd-Derdâ'nın yerinde olsaydım senin lehine hükmedirdim" buyurunca, aleyhinde hükmedilen şahıs "Lehime hükmetmene ne mâni var?" diye sual etmiş. Bunun üzerine Hz. Ömer de "Bu meselede nas yoktur, re'y ise müşterektir yani görüşlerden birinin diğerinden bir ayrıcalığı ve üstünlüğü yoktur" demiştir.³⁰⁴

³⁰¹ Kuyucaklızâde, *Küllî Kaideler Şerhi*, 73; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*, 155; Ciğer, *el-Kavâ'idü'l-küllîyye*, 128.

³⁰² İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 89; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/73; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 65.

³⁰³ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/74; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*, 155; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 65; Ciğer, *el-Kavâ'idü'l-küllîyye*, 127.

(تلك على ما قضينا وهذه على ما نقضي.)

Bu mesele kaynaklarda *mes'ele-i müştereke*, *mes'ele-i haceriyye*, *mes'ele-i humâriyye*, *mes'ele-i Ömeriyye* gibi isimlerle anılmaktadır. Meselenin ayrıntısı için bk. Zeydân, *el-Vecîz fî şerhi'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*, 33; Noel J. Coulson, *İslam Hukuk Biliminde İhtilaf ve Gerilimler*, çev. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 41-47.

³⁰⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/74.

Hâkimin önceki hükmünün nakzedilememesi hükmün üzerinde vârid olduğu anlaşmazlık konusu için geçerlidir. Asıl meselenin tabisi konumunda olan tali meselelerde ise ilk görüşle kayıtlanmak söz konusu değildir. Örneğin; Şâfiî bir hâkim bir taşınmazın satışına hükmetmişken Hanefî hâkim öncekinin hilâfına bu taşınmaz için komşuluktan doğan şuf'a hakkının var olduğuna hükmedebilir. Aynı şekilde bir hâkim vakfın sıhhatine hükmetse, bu onun şartlarına da hükmettiği anlamına gelmez. Dolayısıyla ona muhalif olan nezdinde şartlardan birinde bir anlaşmazlık vaki olsa, o kendi görüşüyle meseleyi hükme bağlayabilir. Çünkü bu, ilk hâkim nezdinde vuku bulmuş bir anlaşmazlık konusu değildir.³⁰⁵

İctihadî bir meselede, hâkimin hükmünde hata ettiği ortaya çıkarsa, hükümden rücû etmesi لازم gelse de onun hatalı olan bu hükmü *muhtelefun fîh* bir meselede bir başka hükme muvâfıkla nakzedilmeyip tenfîz olunur. Meselâ, vâkıf Ebû Hanîfe'ye göre lâzım olmayıp iptal edilerek mülkiyete iade edilebilir. İmameyne göre ise lâzım olup artık onda mülkiyet üzere tasarruf etmek caiz olmaz. Dolayısıyla bir hâkim İmâmeyn'in kavline binaen vakfın lüzûmuna hükmetse, bundan sonra Ebû Hanîfe'ye göre dahi o, lâzım olup mülkiyete iadesi mümkün olmaz.³⁰⁶ Ancak bu durum müctehid hâkim hakkındadır. Bir mezhebi taklîd eden mukallit hâkim ise mezhebi ile kayıtlanır ve verdiği hükümde mezhebinin dışına çıkarsa, mesele ictihada açık olup başka bir hükme muvâfık olsa bile hükmü nakzedilir.³⁰⁷

2.3. Kâidenin Tarihî Seyri

İctihadın nakzı meselesi ilk dönemlerden itibaren fıkıh kitaplarında rastlanılan bir meseledir. Örneğin Şeybânî, Hanefî mezhebinin *zâhiru'r-rivâye* eserleri arasında sayılan *el-Câmi'u's-sağîr*'de meseleye ilişkin şu tespitte bulunur: “Fakîhlerin ihtilaf ettiği bir meselede bir kâdî hüküm verse sonra diğer bir kâdî gelse başka görüşte olsa bile önceki kâdının hükmünü uygular/geçerli kılar.”³⁰⁸

³⁰⁵ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idil-fikhiyye*, 155-156; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 66.

³⁰⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/74.

³⁰⁷ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idil-fikhiyye*, 156.

³⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-sağîr*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011), 200.

Tespitlerimize göre ictihadın nakzedilememesine kâide formunda ilk defa yer veren 4./10. yaşamış Hanefî fakîh ve usûlcü Ebû'l-Hasen el-Kerhî'dir (öl. 340/952). Kerhî kâideye, Hanefî imamların ictihadlarında dayandıkları genel ilke ve kâideleri tespit için kaleme aldığı risalesinde³⁰⁹ yer vermiş olup, kâideyi "İctihadla karar kılınan bir hüküm benzeri bir ictihadla feshedilemez, ancak nasla feshedilir / ما أمضى بالإجتihad لا يفسخ باجتihad مثله و يفسخ بالنص." şeklinde ifade etmiştir.³¹⁰ Nesefî bu risaleye yazdığı şerhte ictihadın nakzedilememe ilkesinin *teharri*,³¹¹ *kazâ* ve *dâvâ*larda vaki olduğunu söylemektedir.³¹² Kerhî ile aynı dönemde yaşamış İbnü'l-Kâss (öl.335/946) ve Huşenî (öl. 361/971) gibi kavâid alanında eser telif etmiş alimler bulunsa da söz konusu şahsiyetler kâideye eserlerinde yer vermemişlerdir. Yine 5./11. yüzyılda yaşamış olan ve fikhî ihtilafları kâideler üzerinden açıklama gayesiyle eser telif eden Hanefî fakîh ve usûlcü Debûsî de (öl. 430/1039) eserinde kâideye yer vermemiştir.

Eserinde kâideleri toplayıp şerhetmekten ziyade *kavâid* ve *makâsıd* birleştiren, fikhın celb-i mesâlih ve def-i mefâsidden ibaret olduğunu göstermeye çalışan ve makâsıd düşüncesinin sistemleşmesinde önemli katkıları bulunan Şâfiî fakîhi İzzeddîn b. Abdüsselâm (öl. 660/1262) kavâid literatürünün ilk eserlerinden sayılan *el-Kavâ'idü'l-ahkâm fi mesâlihi'l-enâm*'ında³¹³ kâideye değinmiştir. Ona göre bir müctehid ictihad ettiğinde bazı haller ortaya çıkar. Bu hallerden *birincisi*, ictihadının kendisini, matlûbunu (aradığı sonucu), (kesin bir şekilde) bilmeye götürmesidir. Bu müctehid için rütbelerinin en yücesidir, zira o bu sonuca nas, icmâ ve celî kıyas ile ulaşır. *İkincisi*, müctehid için matlûbunu (aradığı sonucu) bilmede

(وما اختلف فيه الفقهاء فقضى به القاضي ثم جاء قاض آخر يرى غير ذلك أمضاء.)

³⁰⁹ Risale hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 147-156.

³¹⁰ Ebû'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî, *Usûlü'l-Kerhî (Nesefî'nin Şerhu Usûli'l-Kerhî'sinin içerisinde)*, thk. Semih et-Tokâdî (Beyrût: Dâru'r-Rayâhîn, 2021), 130; Ayrıca bk. Ali Pekcan, "İslâm Hukuku Literatüründe Fikhın Genel Kurallarına Dair İlk Risale (Kerhî'nin (ö. 340) 'el-Usûl' Adlı Risâlesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi)", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XVI/2 (2003), 303.

³¹¹ *Teharriye* örnek; bir kimse kibleyi bilmediği bir yerde namaz kılacak olsa, kible hakkında araştırma yapar ve araştırması neticesinde namazını tamamlar. Yanlış dahil olsa daha sonra iade etmesi gerekmez.

³¹² Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Şerhu Usûli'l-Kerhî*, thk. Semih et-Tokâdî (Beyrût: Dâru'r-Rayâhîn, 2021), 130.

³¹³ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 171-174.

hata ettiğinin ortaya çıkmasıdır. Üçüncüsü, müctehidin tereddüt etmesi ve bir sonuca ulaşamamasıdır. Dördüncüsü, ictihad ile matlûbunu (aradığı sonucu) elde etmede zann-ı gâlibe ulaşmasıdır. Kâideye, ikinci halin kapsamında değinen İzzeddîn b. Abdüsselâm'a göre bu hata da iki şekilde ortaya çıkar. Birincisi, müctehidin hata ettiğinin zannî bir ictihadla ortaya çıkmasıdır. İkincisi de müctehidin bizzat kendisinin hata ettiğini yakînen anlamasıdır.

İzzeddîn b. Abdüsselâm, müctehidin hata ettiğinin zannî bir ictihadla ortaya çıkması durumunu yargısal olan ve yargısal olmayan konular şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutmuştur. Ona göre hata, ibadetler ve muâmelat gibi yargısal olmayan alanda ortaya çıkarsa ve ikinci ictihad ihtiyâta daha uygun ise verâ' ikinci ile amel etmeyi gerektirir. Hata, yargı ile alakalı ictihadlarda ortaya çıkarsa, hükmün kendi gibi bir hükümle nakzı caiz değildir. Kâideyi “hükmün, kendisi gibi bir hükümle nakzı caiz değildir./ لا يجوز نقض الحكم بمثل ذلك.” şeklinde ifade eden İzzeddîn b. Abdüsselâm'a göre bunda ictihad türleri açısından genel bir zarar söz konusudur. Çünkü bir ictihadın diğerini nakzetmesi durumunda sonsuza kadar ictihadlar teselsülen birbirini nakzeder ki bunda toplum için fesâdın olduğu açıktır. Görüldüğü üzere İzzeddîn b. Abdüsselâm kâideyi makâsıd temelinde ele almış ve ictihadın nakzının mefsedete yol açacağını ifade etmiştir. Şeriatta amaç celb-i menâfi' ve def-i mefâsid olduğuna göre ictihadın nakzını kabul etmemek def-i mefâsid kapsamına girmektedir.³¹⁴

7./13. yüzyılda yaşamış Mâlikî fakîhi ve usûlcü Şihâbüddîn el-Karâfî (öl. 684/1285) *fürûk* literatürünün önemli eserleri arasında sayılan *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*³¹⁵ isimli eserinde kâideye değinmiş, kâideyi “hâkimin hükmü ictihadî meselelerde nakzolunmaz/ ُ

³¹⁴ İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm (el-Kavâ'idü'l-kübrâ)*, thk. Nezîh Kemâl Hammâd - Osmân Cumua' Damîriyye (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000), 2/46-51; Soner Duman, “İzzeddin B. 'Abdüsselam'ın El-Kavâ'idü'l-Kübrâ Adlı Eserinde İctihadın Anlam, Kapsam ve Sonuçları”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 168-182.

³¹⁵ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Necmettin Kızılkaya, *İslâm Hukukunda Farklar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 177-183; Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 174-177.

”حُكْمُ الْحَاكِمِ فِي مَسَائِلِ الْإِجْتِهَادِ لَا يَنْقُضُ“ şeklinde ve başka ifadelerle dile getirmiştir.³¹⁶ Karâfî’ye göre kâide bir usûl kâidesi olan *hâssın âmma takdîmi* üzerine mebnidir. Ona göre ictihadî bir meselede hüküm ancak icmâya, kavâide, naslara ve kıyas-i celî’ye muhâlif olması durumunda nakzedilir. Bunların haricinde nakzedilmez.³¹⁷

8./14. yüzyılda yazdığı ve fikhî kâideleri alfabetik sırayla kaleme aldığı *el-Mensûr* isimli eserinde Zerkeşî (ö 794/1392)³¹⁸ kâideyi “ictihad ile ictihad nakzolunmaz/ الإِجْتِهَادُ لَا يَنْقُضُ بِالْإِجْتِهَادِ” şeklinde ifade etmiştir. İctihadın nakzedilememesi ilkesini yaygın bir gerekçe olan *teselsülle* açıklayan Zerkeşî, aksi halde hukukî istikrarın sağlanamayacağını ifade etmiş ve bu yüzden âlimlerin de kâide üzerinde ittifak ettiğini söylemiştir.³¹⁹

9./15. yüzyıl kavâid eserleri arasında sayılan *el-Eşbâh ve’n-nezâir*’de³²⁰ Şâfiî fakîhi İbnü’l-Mülakkın (öl. 804/1401), kâide hakkındaki çeşitli görüşlere yer verdikten ve hükmün nakzına ve değişimine sebep olabilecek nedenler üzerinde durduktan sonra kâideyi “ictihad ile ictihad nakzolunmaz/ الإِجْتِهَادُ لَا يَنْقُضُ بِالْإِجْتِهَادِ” şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca o, kaideye dair çeşitli istisnalar ve dikkat edilecek hususlar/tenbîhât zikretmiştir.³²¹ Yine bu yüzyılda yazılmış bir başka kavâid eseri olan *Kitâbu’l-Kavâid*’de³²² Şâfiî fakîhi Takıyyuddîn el-Hısnî (öl. 829/1426), ictihadın nakzedilemeyeceğini “ictihad misliyle nakzolunmaz/ الإِجْتِهَادُ لَا يَنْقُضُ بِمِثْلِهِ” şeklinde ifade etmiştir. Aksinin teselsüle ve ictihadî alanda güvensizliğe yol açacağını söyleyen müellif, kâideye dair bazı örnekler zikretmiş, nakzın mümkün olduğu halleri, hükümde hatanın ortaya çıkması ve nassa, icmâya, küllî kâidelere, kıyas-ı celî’ye muhalif

³¹⁶ Karâfî, *el-Fürûk*, 4/1182.

³¹⁷ Karâfî, *el-Fürûk*, 1/175. Karâfî’nin konuyla ilgili görüşlerine dair ayrıntılı bilgi için tezin üçüncü bölümündeki “Mâlikî Usûlcüler” kısmına bakınız.

³¹⁸ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 205-209.

³¹⁹ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/26-29.

³²⁰ Eser hakkında bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 215-216.

³²¹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü’l-Mülakkın, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi kavâidi’l-fıkh*, thk. Mustafâ Mahmûd el-Ezherî (Riyâd-Kâhire: Dâru İbni’l-Kayyim-Dâru İbn Affân, 2010), 2/430-450.

³²² Eser hakkında bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 216-217.

olması şeklinde sıralamıştır. Ayrıca ona göre hata necasetlerde ortaya çıkarsa namaz iade edilir. Kiblede de durum aynıdır. Hısnî, kâideye ilişkin detaylı bilgi vermiştir. Biz sadece kâidenin tarihi serencamını konu edindiğimiz için bu kadarını söylemekle iktifâ ediyoruz.³²³

10./16. yüzyılda kaleme alınmış bir başka kavâid eseri olan *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'de³²⁴ Celâleddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) kâideyi “ictihad ile ictihad nakzolunmaz/ الإجتihad لا ينقض الإجتihad” formunda ifade eder. O, öncelikle kâidenin dayanağının icmâ olduğunu ve bu icmâyı nakledenin de İbnü's-Sabbâğ (öl. 477/1084) olduğunu söyler, ardından kâideye dair bazı örnekler verir. Kâidenin gerekçesini, sonraki ictihadın öncekinden güçlü olmaması şeklinde ifade eden Süyûtî, aksi halde nakzın istikrarsızlığa ve şiddetli meşakkate sebep olacağını vurgular. Sonrasında ise fûrûa yansımalarına dair örnekler verir, istisnalarına ve nakzın mümkün olduğu hususlara değinerek konuyu sonlandırır.³²⁵ 10./16. yüzyılda yazılan ve Mâlikî kavâid geleneğinin bir devamı sayılan, Mâlikî fakîhi Ahmed b. Yahyâ el-Vanşerîsî'nin (öl. 914/1508) kaleme aldığı *Îzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idî İmâm Mâlik* de³²⁶ yine kâideye yer verilen eserlerdendir. Eserde müellif, kâideyi seleflerinden farklı bir şekilde “zan, zan ile nakzolunur mu yoksa nakzolunmaz mı?/أَمْ لَا؟” şeklinde ifade etmiştir. Kâideye dair İbnü'l-Hâcib'den nakille bazı bilgiler vermiş ve ictihadın nakzından dört durumda söz edilebileceğini, bunların; icmâyâ, kâidelere, kıyas-ı celî'ye ve sarîh nassa muhalefet olduğunu belirtmiştir.³²⁷ Yine 10./16. yüzyılın önemli kavâid eserlerinden olan Hanefî fakîh ve usûlcü Zeynüddîn İbn Nüceym'in (öl. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'inde de³²⁸ kâide yer almaktadır. İbn Nüceym kâidenin “ictihad ile ictihad nakzolunmaz/ الإجتihad لا ينقض الإجتihad” şeklindeki yaygın formunu tercih etmiştir. İbn Nüceym'in kâideye yaptığı şerh

³²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Hısnî, *Kitâbu'l-Kavâ'id*, 3/338-343.

³²⁴ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 222-232.

³²⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 101-105.

³²⁶ Eser hakkında bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 235-236.

³²⁷ Ahmed b. Yahyâ el-Vanşerîsî, *Îzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idî İmâm Mâlik*, thk. Sâdık b. Abdurrahman el-Ğiryânî (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006), 60-61.

³²⁸ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 238-264.

Süyûtî'ninki ile benzerlik arz etmektedir. O da şerhine kâidenin dayanağının icmâ olduğunu söyleyerek başlamış ve Hz. Ömer'in bazı uygulamalarını örnek göstermiştir. Gerekçe olarak da Süyûtî gibi son ictihadın ilkinden kuvvetli sayılamayacağını, aksi halde istikrarsızlık ve şiddetli meşakkate yol açacağını ifade etmiştir. İbn Nüceym'e göre bunu söylemek yeterlidir. Bazı müelliflerin buna ilave olarak, ilki, bir kâdının hükmüne muttasıl olması hasebiyle ikincisine ağır basar demelerine ihtiyaç yoktur. İbn Nüceym daha sonra çeşitli örnekler vermiş, kâidenin bazı istisnalarına değinmiş, konu hakkında uyarılarda/tenbîhâta bulunup konuyu sonlandırmıştır.³²⁹ 10./16. yüzyılda yaşamış bir başka Hanefî fakihî, aynı zamanda İbn Nüceym'in de öğrencisi olan Timurtâşî de (öl. 1006/1598) esasen *tahrîcu'l-fürû' 'ale'l-usûl* literatürü kapsamında görülen *el-Vusûl ilâ kavâ'di'l-usûl* isimli eserinde³³⁰ kâideyi, "Zikredilen hususlara muhalif olmadığı müddetçe sahih bir ictihadın hükmü nakz olunmaz/ لا ينقض حكم" şeklinde ifade etmiş ve meseleye dair otuz iki fikhî mesele zikretmiştir.³³¹

11./17. yüzyılda Nâzırzâde (öl. 1061/1651 civarı) tarafından kaleme alınmış olan *Tertîbu'l-leâlî*'de³³² de kâide yer almaktadır. "İctihad misliyle nakz olunmaz/ الإجتihad لا ينقض مثله" şeklinde yer verilen kâidenin şerhinde önceki eserlerde bulunan bilgiler muhtasar bir şekilde nakledilmiş olup farklı bir hususa değinilmemiştir.³³³

Osmanlı Devleti'nde 1868-1876 yılları arasında Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823-1895) başkanlığını yürüttüğü heyet tarafından, devletin kanun metni olarak hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin³³⁴ başında yer verilen ve ilgili kanuna esas teşkil eden yüz küllî kâidenin

³²⁹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 89-93.

³³⁰ Eser hakkında bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 127-128.

³³¹ Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî et-Timurtâşî, *el-Vusûl ilâ kavâ'di'l-usûl*, thk. Muhammed Şerîf Mustafa Ahmed Süleymân (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420-2000), 288-290.

³³² Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 266-274.

³³³ Mehmed b. Süleymân Nâzırzâde, *Tertîbu'l-leâlî fî silki'l-emâlî*, thk. Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âli Süleymân (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 1/247-251.

³³⁴ Mecelle hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003); Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 280-301;

on altıncısı “ictihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesidir. Mecelle üzerine yapılan çalışmalarda kâide şerh edilmiştir.³³⁵

Mecelle’ye kadarki süreçte ve son olarak da Mecelle’nin bağlayıcı bir kanun metni olmasının de etkisiyle kâide artık yerleşik hale gelmiş, küllî kâideler/fıkhî kâideler adı altında yapılan çalışmalarda kâideye yer verilmiş ve hakkında çeşitli izahlar yapılmıştır.³³⁶

2.4. Kâidenin Şart ve Rükunları

Kâide için âlimler bazı şartlar öne sürmüşlerdir. Bu şartlar şunlardır:

a- İlk ictihad şartlarını havi ve ehlinden sadır olmalıdır. Ayrıca ictihadın tenfiz edilmiş ve kendisiyle amel edilmiş olması da gereklidir.³³⁷

b- İctihad kat’î delillere muhalif olmamalıdır.³³⁸ Karâfî’ye göre bu kat’î deliller icmâ, kâideler, nas ve kıyas-ı celî’dir. Bir kimse Şârî’ tarafından bir muâriz olması dışında bu dördünden birine muhâlif olduğunda ictihadı nakzedilir. Şârî’ tarafından bir muâriz olması dışında ifadesiyle *mudârabe* vb. durumların istisnası amaçlanmıştır. Bu istisna haller icmâ

Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle’den Düsturlar* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2021), 45-76.

³³⁵ bk. Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm*, 1/73-75; Kuyucaklızâde, *Küllî Kaideler Şerhi*, 72-73; Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 65-67.

³³⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm*, 1/73-75; Kuyucaklızâde, *Küllî Kaideler Şerhi*, 72-73; Bigiyef, *Kavâid-i Fikhiyye*, 144-145; Muhammed Hâlid el-Atâsî - Muhammed Tâhir el-Atâsî, *Şerhu’l-Mecelle* (Mektebe-i Reşîdiyye - Mektebe-i Hakâniye, ts.), 1/45-48; Zerkâ, *Şerhu’l-kavâ’idi’l-fikhiyye*, 155-156; Zerkâ, *el-Medhalü’l-fikhiyyü’l-âmm*, 2/1017; Ahmed el-Haccî el-Kürdî, *el-Kavâ’idü’l-külliyetü’l-fikhiyye* (Kuveyt: Merkezü’r-Râsihûn - Dâru’z-Zâhiriyye, 2017), 79-80; Muhammed Sâlih Mûsâ Huseyn, *Şerhu’l-ferâidi’l-behiyye fî nazmi’l-kavâ’idi’l-fikhiyye* (Dimeşk: Müessetü’r-Risâle Nâşirûn, ts.), 44-46; Muhammed Mustafâ ez-Zuhaylî, *el-Kavâ’idü’l-fikhiyye ve tatbîkâtuhâ fî’l-mezâhibi’l-erbea’* (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 2009), 389-394; Zeydân, *el-Vecîz fî şerhi’l-kavâ’idi’l-fikhiyye*, 32-34; Muhammed Sıddîk b. Ahmed el-Burnû - Ebu’l-Hâris el-Gazzî, *Mevsû’atu’l-kavâ’idi’l-fikhiyye* (Beyrût: Müessetü’r-Risâle Nâşirûn, 2003), 1/175-176, 430-431; Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 65-67; Ciğer, *el-Kavâ’idu’l-külliyeye*, 127-128.

³³⁷ Âl Süleymân, “Kâ’ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi”, 539.

³³⁸ Ferrâ’, *el-Udde*, 5/1569; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/606-607; Râzî, *el-Mahsûl*, 6/65; İbnü’l-Hâcib, *Muhtasarü’l-Müntehâ*, 3/612; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 824; İbn Emîrî’l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/412; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd*, 40.

veya naslar sebebiyle yerleşik kâidelerin ve diğer nasların hilâfına olsa bile durum değişmez.³³⁹

b- Müctehidin gelecekte ikinci ictihadıyla hükmetmesi gereklidir. Kible örneğinde olduğu gibi bir kimsenin ilk ictihadına binaen kıldığı namaz geçerli olsa da ikinci ictihadının gereği ile amel etmesi gerekir.³⁴⁰

c- İlk ictihad genel maslahata aykırı olmamalıdır. İctihadî mesele maslahat üzerine kaimse ve sonra bu maslahat değişse, hâkimin maslahata aykırı olan ilk ictihadı nakzetme yetkisi vardır.³⁴¹

d- İlk ictihad yalancı şahitlik, açık hata, zulüm, haksızlık vb. şeyler üzerine kurulmuş olmamalıdır. Bu durumlarda hüküm nakzedilir.³⁴²

e- Hâkimin vereceği hüküm kendi ihtisâs alanı ve yetkisi kapsamında olmalıdır.³⁴³

f- Hâkimin davaya taraf olan hasımlardan birine karşı kayırma, düşmanlık vb. durumlar için töhmet altında bulunmaması gerekir. Söz gelimi hâkimin hasımlardan birinin akrabası, vârisi olması ya da biriyle şahsî bir ilişkisinin veya düşmanlığının bulunması onu taraflar ve üçüncü şahıslar nezdinde töhmet altında bırakır. Hâkim işinde adaletli olsa da durum değişmez.³⁴⁴

Kâidenin beş tane de rüknü bulunmaktadır:³⁴⁵

³³⁹ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3911-3912; Karâfî, *el-İhkâm*, 135-141.

³⁴⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 103; Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/26; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/73; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 40.

³⁴¹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 91; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/75; Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, 144; Bilmen, *Kâmûs*, 1/260; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 41.

³⁴² Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 41.

³⁴³ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 540.

³⁴⁴ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 540.

³⁴⁵ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 535-536.

a- Muayyen bir vakia: Bu vakia hâkime intikal etmiş bir dava veya fetvâ ile ilgili bir mesele veya kıblenin belirlenmesi meselesinde olduğu gibi hükmü belli olsa da tatbîkinde ictihadın gerekli olduğu bir konu olmalıdır.

b- Vakianın öznesi olan şahıs: Bu vakia müctehidin kendisinde, fetvâ soran kimsede, hâkime müracaat eden hasımlarda ve kıblenin belirlenmesi gibi belli bir hükmün tatbîkinde vuku bulmuş olabilir.

c- Müctehid: Bu müctehid müftî, hâkim ya da şer'î hükmün menâtını tahkîh için ictihad eden bir mükellef olabilir. Müctehid iki veya daha fazla olsa fakat vakia tek olsa, onlar tek bir müctehid mesabesinde dirler.

d- Sâbık(önceden mevcut olan) bir ictihad: Bu ictihad, ictihad şartlarını haiz ve tenfiz edilmiş ya da amel edilmiş olmalıdır.

e- Aynı vakıada sonradan meydana gelen ictihad: Bu ictihad ilkin ortadan kaldıracak şekilde ona bitişik olur. İkinci ictihad bizzat ilk ictihadını ilan eden müctehidin kendisinin olabileceği gibi başkasının da olabilir.

2.5. Kâidenin Diğer Kaidelerle İlişkisi

İctihad ile ictihad nakzolunmaz kâidesinin alakalı olduğu bazı kâideler bulunmaktadır. Biz bunlardan, kâideyle en çok alakası bulunan ikisine yer vereceğiz. Bunlardan ilki; *mevrid-i nassda ictihada mesâğ yoktur* kâidesi, diğeri ise *ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz* kâidesidir.

2.5.1. “Mevrid-i Nassda İctihada Mesağ Yoktur” Kâidesi

“Mevrid-i nassda ictihada mesağ yoktur” kâidesi, nassın doğrudan hükmünü belirlediği meselelerin ictihada kapalı alanı oluşturduğunu ifade etmektedir. Nasla sabit şer'î hükümler Şâri' tarafından doğrudan tayin edildiği için yakîn bilgi ifade ederler. İctihad ise zannî olup onunla hâsıl olan hüküm de zannîdir. Dolayısıyla zannî olanla kat'î olan terk ve

tağyîr edilemez.³⁴⁶ Bu, dinin ortaya koyduğu kat'î hükümler varken zanna ve hevaya sığınmak anlamına gelir. Kur'ân'daki zannı zemmeden ayetler de ictihadla oluşan zandan ziyade böylesine kat'î bilgi varken hevâya dayanan zanna işaret eder.³⁴⁷

Kâide, “ictihad nassın olmadığı yerdedir”,³⁴⁸ “nasla birlikte te'vîle mesağ yoktur”,³⁴⁹ “nass-ı celî'ye muhalif ictihada mesağ yoktur”,³⁵⁰ “re'y, ancak nistan sonra meşrû bir hüccettir”,³⁵¹ “nas varken kıyas yapılmaz”,³⁵² “nas varken ictihad düşer”³⁵³ gibi farklı şekillerde de ifade edilmiştir.³⁵⁴ Kâidenin yerleşik halinde ve farklı şekillerinde, nassın bulunduğu yerde ictihadın olamayacağı vurgulanmış, bu ifadelerin de ortak noktasını *nas* kavramı belirlemiştir. Kaide mutlak olarak Kur'ân ve Sünnet anlamında kullanılırsa vakıaya aykırı bir durum ortaya çıkmaktadır. Çünkü fıkhnın pek çok dalında, ayet ve hadisler üzerinden farklı ictihadlar yapılmış ve ihtilaflı meseleler ortaya çıkmıştır. Bu kaidedeki *nas* kavramını mutlak olarak Kur'an ve Sünnet olarak anlamak hatalı bir sonuca götürecektir. Nitekim Cessâs bu duruma değinir ve *hafî nas* ifadesinin çelişkili olduğunu söyler. Çünkü *nas* sözlükte, mananın açıklığı hususunda mübalağa ifade eder. Hal böyle olunca *hafî nas* ifadesi, bir kimsenin *hafî zâhir* demesi gibi olup çelişkili bir ifadedir.³⁵⁵ Cessâs'ın dilinde *hafî*, sonraki usûlcülerin taksimindeki kapalı lafızların tamamını kapsayacak durumdadır. Dolayısıyla bu

³⁴⁶ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*, 147.

³⁴⁷ el-Bakara 2/78; el-En'âm 6/116; Yûnus 10/36; el-Hucurât 49/12.

³⁴⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, 1/446. (الْإِجْتِهَادُ عِنْدَ عَدَمِ النَّصِّ.)

³⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/136. (لَا مَسَاقَ لِلتَّأْوِيلِ مَعَ النَّصِّ.)

³⁵⁰ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/102. (إِذَا عَلِمَ أَنَّ صَارَ إِلَى ذَلِكَ التَّأْوِيلِ لِنَصِّ جَلِيِّ لَا مَسَاقَ لِلْإِجْتِهَادِ فِي خِلَافِهِ وَتَأْوِيلِهِ.)

³⁵¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 295. (الرَّأْيُ مَشْرُوعٌ حُجَّةٌ بَعْدَ النَّصِّ.)

³⁵² Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1992), 6/579. (لَا قِيَاسَ مَعَ النَّصِّ.)

³⁵³ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/218; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî - Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Garâzî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* (Demmâm/Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1996), 1/504.

³⁵⁴ Esen, *Haneftî Usûlcülerinde İctihad*, 136; Ali Pekcan, “Mevrid-i Nassta İctihâda Mesağ Yok (mu?)dur, 74.

³⁵⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/246-247. (أَنْ قَوْلَكَ بِالنَّصِّ الْخَفِيِّ مُتَنَاقِضٌ فَاسِدٌ.)

mevzuda adı geçen nas, lafız taksiminde delâleti kapalı lafızlar olarak sayılan *hafî*, *müşkil*, *mücmel* ve *müteşâbihi* kapsamamaktadır.³⁵⁶

Usûlcüler yanlış anlamının önüne geçmek için bu hususu *kat'î deliller* şeklinde açıklama yoluna gitmişler ancak kat'îden maksadın ne olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.³⁵⁷ Kitâb ve Sünnet'in tümünden elde edilen sonuçlara göre bağlayıcılığı sabit olan naslar, *sarîh* ve *kat'î* nitelikte olanlardır. Bu nedenle sözünü ettiğimiz kâidedeki nassın *sarîh* ve *kat'î* olma şeklindeki vasıflarla kayıtlanması gerekir. *Sarîh* kavramı, *muhkem* ve *müfesser* lafızları içine alacak şekilde hükmü doğrudan ve te'vîle ihtimal olmayacak açıklıkta ifade eden Kur'ân ve Sünnet lafızlarını, *kat'î* kavramı ise bize kadar gelişi ve nakledilişi *mütevâtir* ya da *meşhur* olan lafızları kapsamaktadır. Bu vasıftaki naslar ictihad alanının dışında kalmakta, böylece geniş bir alan, ictihadî alanın kapsamına girmektedir.³⁵⁸ Delâleti açık lafızlardan zâhir ve nas ise, te'vîl ihtimalinden tamamen hâli olmadıkları için ictihada kapalı alanda sayılmamışlardır.³⁵⁹ Ancak, Hanefîlerin çoğunluğunun görüşüne göre bu lafızlar bir delil bulunmadığı sürece te'vîle kapalı olup kat'îlik ifade eder.³⁶⁰

Özetle ifade edecek olursak nassın vârid olduğu yerde yasak ve caiz olmayan ictihad; te'vîle ihtimali olmayacak şekilde manaca açık (delâleti kat'î) ve sübûtu kat'î bir nassa aykırı olarak yapılan ictihaddır.³⁶¹ Nitekim bu kabil naslar sınırlı olup, ictihada açık alan ise oldukça geniştir.³⁶²

“Mevrid-i nassda ictihada mesağ yoktur” kâidesinin “ictihad ile ictihad nakz olunmaz” kâidesiyle yakın ve kuvvetli bir ilişkisi vardır. Hatta bir anlamda kâidenin

³⁵⁶ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 141.

³⁵⁷ Pekcan, “Mevrid-i Nassta İctihâda Mesağ Yok (mu?)dur”, 74, 78.

³⁵⁸ Pekcan, “Mevrid-i Nassta İctihâda Mesağ Yok (mu?)dur”, 80-81.

³⁵⁹ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idil-fıkhiyye*, 147.

³⁶⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 124-125.

³⁶¹ Sâ'irî, *Kâide*: “Lâ mesâğa li'l-ictihâd me'a'n-nass”, 112.

³⁶² Sâ'irî, *Kâide*: “Lâ mesâğa li'l-ictihâd me'a'n-nass”, 111; Pekcan, “Mevrîd-i Nass'ta İctihâd'a Mesağ Yok (mu?)dur”, 80-81; Ali Pekcan, *İslam Hukuk Teorisine Usûlî Yaklaşımlar* (Konya: Yediveren Kitap, 2009), 299; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idil-fıkhiyye*, 147.

mütemmim cüzü mesabesindedir. Çünkü bu kâide, müctehidi ictihadın alanı hususunda sınırlar. Bu sebeple sarîh ve kat'î bir nassın bulunduğu yerde bir ictihad vaki olmuşsa bu ictihad batıl olup, nakzedilmesi icap eder. Ancak nas, sübûtu veya delâleti bakımından zannî ise nassı doğru şekilde anlamak ve hükmü bu sahih anlam üzerine bina etmek için ictihada ihtiyaç vardır, hatta ictihad elzemdir.³⁶³

2.5.2. “Ezmânın Tegayyürü ile Ahkâmın Tegayyürü İnkâr Olunamaz” Kâidesi

Kâide mevcut küllî kâide formuyla ilk kez Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-hakâ'ik*'inin sonunda, küllî kâideleri sıraladığı kısımda geçmektedir.³⁶⁴ Ancak biraz sonra değineceğimiz üzere *ahkâmın değişmesi* önceki dönemlerde, bazı fakîh ve usûlcüler tarafından başka vesilelerle gündeme getirilmiştir.

Kâidenin doğru bir şekilde anlaşılması için hükümlerdeki ihtilafın *ihtilaf-ı zemânî* (zamana mebnî ihtilaf) ve *ihtilaf-ı burhânî* (delile ve hüccete mebnî ihtilaf) şeklinde iki kısma ayrıldığını bilmek büyük bir önem arz eder. Kâidede bahsedilen ahkâmın değişiminden murâdın *ihtilaf-ı zemânî* yani zamana bağlı ihtilaf olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁵

Kâidenin genel manasını vermeden önce *ahkâmın değişmesinden* maksadın ne olduğu üzerinde de durmak gerekmektedir. Konuya âdetlerin değişmesine binaen ahkâmın değişmesi bağlamında değinen Şâtıbî'ye göre buradaki değişmeden maksat hakikatte hitâbın aslındaki bir değişim değildir. Çünkü şeriat ebedî ve daim olmak üzere vazedilmiştir. O halde âdetlerin değişmesiyle ahkâmın da değişmesinden maksat, âdetler değiştiğinde değişen her bir âdetin hükmünü aldığı başka bir şer'î asla dönmesidir.³⁶⁶ Ahkâmın değişmesinin nesihten farklı olduğunu vurgulayan Devâlibî'ye göre nesih, önceki şer'î hükmün sonra gelen şer'î hükümle kaldırılmasıdır. Bir nas tarafından feshedilmeyen hükmün değişmesi ise sabit olan önceki nassın bizzat kendisiyle amelden ibarettir. Ancak bu amel zamansal bir maslahata

³⁶³ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 47.

³⁶⁴ Hâdimî, *Mecâmi'*, 180; Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2017), 8.

³⁶⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/102.

³⁶⁶ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 390.

tabi olarak nassın ortamından/ahvâlinden çıkarılan bir delile istinaden gerçekleşir. Yani nassın muhtevasında, kendisiyle amel edilen kâim bir nas ile sabit hükmün daimî olmayan zamana bağlı bir maslahata mebni olduğuna dair bir delil vardır. Buna göre ilgili nasla amel, zamana bağlı maslahata tabidir. Maslahat değiştiğinde hüküm de değişir. Bunun için nassın değişmesine ihtiyaç yoktur.³⁶⁷ Konuyla ilgili yaptığı çalışmasında Erdoğan *ahkâmın değişmesi* tabirinden kastettiği manayı şöyle açıklamıştır: “Hakkında nas bulunsun bulunmasın, herhangi bir konu ilgili hüküm ya da uygulamada, zaman süreci içerisinde gözlenen değişiklikler, farklılıklardır.”³⁶⁸ Sifil ise fıkıhta değişimin imkanı sadedinde, illetin ortadan kalkmasıyla hükmün de ortadan kalkması, zaruret hali ve insanların durum ve gidişatının değişmesi gibi sebeplere binaen ahkâmın değişime açık olduğunu “ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkar olunamaz” kâidesinin ise üçüncü sebebin kapsamında olduğunu ifade eder. Sifil’e göre, kâidede bahsi geçen değişimden murad hükümlerin bizzat kendisi olmayıp bu hükümlerin tatbikiindeki bir tafsildir. Bir başka ifadeyle, değişim aslî (maksad) hükümde değil, ona götüren vesile hükümde (vesâil) cereyan etmektedir.³⁶⁹

Değişimin kapsamı sadedinde hükümler *mâkasıd* ve *vesâil* ayırımına tabi tutulmuş, bu itibarla değişimden muradın asıllarda ve maksatlarda bir değişim olmayıp asıllara ve şer‘in tayin ettiği maksatlara ulaştıran vesilelerdeki değişim olduğu ifade edilmiştir. Bu vesileler nassın tayin ettiği ahkâmı, içinde bulunulan zaman ve zemine göre uygulanma imkânına kavuşturan ve ona işlerlik kazandıran tali unsurlardır.³⁷⁰ Şâri‘ bu vesile ve yolları tek tek belirlememiş, aksine her zaman en uygun olanın seçilmesine imkân tanımıştır.³⁷¹

Kâide bilhassa küllî kâideler üzerine şerhler kaleme alan müellifler tarafından örf ve adete mebni ahkâm-ı cüz’iyye ile sınırlandırılmış, hamrın haram olması gibi nasla sabit

³⁶⁷ Devâlibî, *el-Medhal*, 299-300.

³⁶⁸ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 88. *Değişme* tabirini daha geniş manada kullandığını ifade eden Erdoğan, değişimin kapsadığı durumları maddeler halinde özetlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 88-89.

³⁶⁹ Ebubekir Sifil, *İhyâ ve İnşâ* (İstanbul: Rihle Kitap, 2015), 30-33.

³⁷⁰ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Makâsıdü’ş-şerî’ati’l-İslâmiyye*, thk. Muhammed et-Tâhir el-Meysâvî (Ürdün: Dâru’n-Nefâis, 2001), 413-420; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 100-107.

³⁷¹ Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 112.

hükümlerin ve zulmün haram olması gibi ahkâm-ı külliyyenin her durumda baki olup değişime kapalı olduğu vurgulanmıştır.³⁷² Konuyla ilgili yapılan müstakil bir çalışmada da kâidenin örf ve maslahata mebni ictihadî hükümlerle sınırlı olduğu görüşünün zâhir/en doğru görüş olduğu dile getirilmiştir.³⁷³ Bu bağlamda Karâfî, *el-İhkâm*'da kaynağı âdetler olan ahkâmı, âdetler değişmesine rağmen olduğu gibi icra etmenin hem icmâya muhalefet hem de dinde cehalet olduğunu ifade eder. Çünkü Karâfî'nin ifadesiyle şeriatla âdetlere tabi olan her şey, âdetler değiştikçe yeni âdetin iktiza ettiği hükme doğru değişim gösterir.³⁷⁴

Hâdimî'nin *Mecâmi'u'l-hakâik*'ine şerh yazan Güzelhisârî konuyla ilgili mescitlerin kapılarının namaz vakti dışında kapalı tutulmasının caiz olmaması hükmünün hırsızlıktan korunmak maksadıyla kendi zamanında caiz hale gelmesi örneğini vermiştir. Aynı şekilde mekan ve örfün değişmesi ile hükmün değişeceğini ifade eden Güzelhisârî, devamında şu misali getirir: Bir kimse Ramazan ayında mescide bir mum gönderse ve mum yakıldıktan sonra geriye üçte biri kalsa, imam ve müezzinin mumun kalanını izinsiz kullanma hakkı yoktur. Ancak o belde izinsiz kullanabileceklerine dair örf varsa o halde imam ve diğer görevliler bu mumu sarıh bir izin olmaksızın kullanabilirler. Aksi halde kullanmaları haram olur.³⁷⁵ Aynı şekilde devirler değiştikçe insanların örflerinde de değişiklikler gözlenmektedir. Örneğin; İslâm'ın ilk zamanlarında evler tek bir tarz üzere ve odalar birbirine eşit büyüklükte inşa edilmekteydi. Buna istinaden mütekaddim dönem fakîhleri evin tek bir odasını görmenin görme muhayyerliğini iskât edeceği görüşündeydiler. Daha sonra evler farklı farklı inşa edilince müteahhir dönem fakîhleri bütün bir evi görmedikçe görme muhayyerliğinin düşmeyeceği görüşünde karar kılmışlardır.³⁷⁶ Erdoğan kâideyi şerh

³⁷² Ayrıntılı bilgi için bk. Kuyucaklızâde, *Küllî Kaideler Şerhi*, 121; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/102; Bilmen, *Kâmûs*, 1/267-268; Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, 154; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'id-i-fıkhiyye*, 227; Zeydân, *el-Vecîz fî şerhi'l-kavâ'id-i-fıkhiyye*, 104.

³⁷³ Şeybân, *Teğayyürü'l-ictihâd*, 219.

³⁷⁴ Karâfî, *el-İhkâm*, 218.

³⁷⁵ Güzelhisârî, *Menâfi'u'd-dekâ'ik*, 328.

³⁷⁶ Kuyucaklızâde, *Küllî Kaideler Şerhi*, 121; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/102; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'id-i-fıkhiyye*, 227; Zeydân, *el-Vecîz fî şerhi'l-kavâ'id-i-fıkhiyye*, 104; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kaideleri*, 112-113.

edenlerin yaptığı bu yorumları *tefrit görüş* şeklinde tavsif etmektedir. Kanaatimizce Erdoğan, onların yaptığı bu “daraltıcı” yorumların kâidenin maksadını ifade etme sadedinde olduğunu göz ardı etmektedir. Çünkü kâide, ahkâmın değişiminin bir parçası olan *örfün değişimiyle hükmün de değişeceğini* ifade etmek üzere formüle edilmiştir. Onun, Mecelle’de örfle ilgili kâideler arasında zikredilmesi de bunu göstermektedir. Aynı şekilde Erdoğan’a göre Zâhid el-Kevserî de bu tefrit görüşü savunmaktadır. Ancak Kevserî’nin ifadelerine bakıldığında³⁷⁷ o, örf ve maslahatın hükümlerin değişiminde mutlak bir etkisi olmadığını ifade etmekte, örf ve maslahatı her hâlükârda ahkâma etki eden, nasların üstündeki otoriteler olarak görme fikrini reddetmektedir. Tûfî gibi istisnalar hariç tutulursa ulemâ da bunda ittifak halindedir. Kevserî’nin bunu ifade ederken sert bir tavır takınması, yaşadığı dönem itibariyle modernist görüşlerin İslâm dünyasında revaç bulması ve böyle bir ortamda onun bu görüşlere bazen sert refleksler göstermesiyle açıklanabilir.

İslam hukukunda ahkâmın değişmesindeki en önemli âmillerden biri de genel ahlâkın bozulmasıdır. Bu durum *fesâdü’z-zemân* kavramı ile ifade edilmektedir. Zamanın kendisinde bir bozulma (fesâd) söz konusu olamayacağı için buradaki bozulmadan maksad, zamana bağlı olarak değişiklik gösteren şu hususlardır:

- a- İnsanların sahip oldukları ahlakın bozulması,
- b- Takvanın ve başkalarının hukukuna saygının zayıflaması veya yok olması,
- c- Dinî duygu ve aksiyonların yok olması,
- d- Değerlerin fesâda uğrayıp sorumluluk bilincinin kalmaması, zulmün yayılması, yöneticilerin hak ve adaletten ayrılması.³⁷⁸

³⁷⁷ Kevserî’nin bu husustaki ifadeleri için bk. Muhammed Zâhid b. Hasan b. Ali el-Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî* (Kâhire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.), 239-243; Ebubekir Sifil, “Zâhid Kevserî (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/80.

³⁷⁸ Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 153; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2018), 202-219; Yunus Keleş, *Fesâdü’z-Zamanın (Dinî Hassasiyetin Azalmasının) Ahkâmın Değişmesine Etkisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 20-29.

Güzelhisârî'nin kâideye, mescitlerin kapılarının namaz vakti dışında kapalı tutulmasının caiz olmaması hükmünün hırsızlıktan korunmak maksadıyla kendi zamanında caiz hale gelmesini örnek olarak vermesi açıkça zikretmese de *fesâdü'z-zemân* olgusuna binaen bazı hükümlerin değişiklik göstermesi cümlesindendir. İlk dönem Hanefî kaynaklarda imamlik, müezzinlik gibi tâat ifade eden işler karşılığında ücret almanın caiz olmaması hükmü sonraki dönemlerde, dinî işlerde gevşeklik ortaya çıkıp bu işleri gönüllü olarak yapan kimselerin azalmaya, hatta yok olmaya yüz tutması sebebiyle insanların ihtiyacına binaen değiştirilmiş, bu tür tâat ifade eden işlerin ücret karşılığı yapılabileceğinin cevâzı neticesine varılmıştır.³⁷⁹

“Ezmânın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz” kâidesinin “ictihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesi ile yakın ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü hükümlerin değişmesiyle önceki hükümlerin nakzedilmesi birbirinin mütemmimi olan bahislerdir. Söz gelimi nasıl ki hükümlerin her hâlükârda değişime kapalı olması insanlar için sıkıntı ve meşakkate yol açacaksa, hükümlerin birbirlerini nakzetmesi de toplumda hukukun istikrarsızlaşması, hâkim atamanın toplumdaki yarar ve gayesinin gerçekleşmemesi gibi mefsedetlerin zuhur etmesine sebep olacaktır.³⁸⁰

2.6. Kâidenin Delilleri

Bu başlık altında kâidenin Kur'ân, Sünnet, icmâ ve aklî delillerine yer verilecektir.

2.6.1. Kur'ân

a- “Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı)

³⁷⁹ Keleş, *Fesadü'z-Zaman*, 155-157. Çeşitli alanlardaki ayrıntılı örnekler için bk. Keleş, *Fesadü'z-Zaman*, 155-307.

³⁸⁰ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 49.

istiyor. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Allah'ın daha önce verilmiş bir hükmü olmasaydı, aldığınız şey (fidye)den dolayı size büyük bir azap dokunurdu.”³⁸¹

Müfessirler ve İslam tarihçilerinin naklettiklerine göre Allah Resûlü (s.a.s.), Bedir Savaşı sonrasında savaşta sağ ele geçirilenlerin âkıbeti hususunda âdeti üzere ashâbı ile istişare etti. Hz. Ebûbekir onların Allah Resûlü'nün (s.a.s.) akrabaları olmalarını ve ileride tevbe edip İslâm'a güç kazandırabileceklerini gerekçe göstererek esir alınmalarını ve fidye karşılığında serbest bırakılmalarını teklif etti. Hz. Ömer ise onların geçmişte yaptıkları düşmanlıkları, Allah Resûlü'nü (s.a.s.) yurdundan çıkarmalarını ve onunla harp etmelerini vs. gerekçe göstererek hepsinin boyunlarının vurulmasını teklif etti. Diğer sahâbîler de bu iki görüş üzere ihtilaf ettiler. Bir kısmı Hz. Ebûbekir'in, diğer kısmı Hz. Ömer'in görüşünü desteklediler. Nihayetinde Allah Resûlü de (s.a.s.) ictihadı neticesinde Hz. Ebubekir'in görüşüne meyledince sağ ele geçirilen bu kimselerin esir alınıp fidye karşılığında serbest bırakılmaları görüşü kararlaştırılmış oldu.³⁸² Daha sonra ise Allah Resûlü (s.a.s.) ve ashâbını itâb eden bu ayetler nâzil oldu. Bu iki ayet açık bir şekilde ortaya koydu ki hiçbir peygambere, yeryüzünde iyice güçlenip düşmanlarına karşı otorite tesis etmedikçe esir almak yakışmaz. Velhasıl Allah onların esir alınmasının ve fidye karşılığında serbest bırakılmasının hatalı bir ictihad olduğunu beyan etmiştir. Doğru olan ise Hz. Ömer'in ısrarla savunduğu onların öldürülmesi ictihadıdır. Öyle ki ayetler indikten sonra Allah Resûlü (s.a.s.) ağlamış ve “Gökten bir azap inse, sadece Ömer kurtulurdu” demiştir.³⁸³ Tüm bunlara rağmen Allah, Nebî'sinin bu ictihadını nakzetmemiş ve doğrusunu beyan ederek olduğu gibi

³⁸¹ el-Enfâl 8/67-68.

³⁸² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Heyet, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005-2007), 6/265; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 4/204; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), 192; Ali Himmet Berki - Osman Kesioğlu, *Hâtemü'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayâtı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 258.

³⁸³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 6/263.

bırakmıştır. Sonuç olarak bu ayetler “ictihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesinin en kuvvetli delilleridir.³⁸⁴

b- “Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”³⁸⁵

Bu âyetin sebab-i nüzûlü hakkında tefsirlerde çeşitli rivâyetler aktarılmıştır. Kâideyle alakalı olarak rivâyet edilen sebab-i nüzûlü ise Âmir b. Rebî’a’nın aşağıda “Sünnet” bölümünde yer verdiğimiz rivâyetidir. Orada kâideyle ilişkisine değinilecektir.³⁸⁶

2.6.2. Sünnet

“İctihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesinin Allah Resûlü (s.a.s.) hakkında bir örneğine rastlamak esasen mümkün değildir. Çünkü onun döneminde ictihadın yegane kaynağı kendisi olup, onun izni olmaksızın şer’î bir meselede kimsenin ictihad etme yetkisi yoktu. Bu sebeple o bir meselede ictihad ettiğinde ictihadına muhalif bir başka ictihadın zuhur etmesi imkân dahilinde değildi. Onun isabetli olmayan ictihadlarının düzeltilmesi ise ancak vahiy ile mümkündü. Allah Resûlü’nün (s.a.s.) ahirete irtihali ile durum değişmiş ve sahâbe yeni ortaya çıkan meselelerde ictihada başvurmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda farklı ictihadlar zuhur etmiş, ictihadın bir başka ictihadla nakzedilememesi anlam kazanır hale gelmiştir. Durum böyle gözüксе de Allah Resûlü (s.a.s.) döneminde gerçekleşmiş bazı hadiseler, kaidenin sünnetten delilleri olarak serdedilmiştir.³⁸⁷ Bu delillerden bazıları şunlardır:

a- Âmir b. Rebî’a babasından rivâyetle dedi ki: “Bir seferde Allah Resûlü (s.a.s.) ile beraberdik. O esnada gökyüzü birden değişti ve kıblenin ne taraf olduğunu bilemez olduk. (Araştırmamız neticesinde) Bir yöne doğru namazımızı kıldık ve orayı daha sonra, doğru

³⁸⁴ Yûsuf, *el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd*, 24-27; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd*, 42.

³⁸⁵ el-Bakara 2/115.

³⁸⁶ Abdullah Tuzcu, *Kur’an-ı Kerim Açısından Mecelle’nin Külli Kaideleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 51-53.

³⁸⁷ Serkan Çelikan, *Mecelle’nin Külli Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 172.

yöne mi yanlış yöne mi kıldığımızı anlayalım diye işaretledik. Güneş doğduğunda ise kibleden farklı bir yöne doğru namaza durduğumuzu farkettilik. Bu durumu Allah Resûlü'ne (s.a.s.) bildirdik. Bunun üzerine “nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır”³⁸⁸ ayeti nâzil oldu.”³⁸⁹

b- “Allah Resûlü (s.a.s.) Beytülmağdis yönüne doğru namaz kılıyordu. Bunun üzerine ‘Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir..’ ayeti³⁹⁰ nâzil oldu. Selemeoğulları'ndan bir adam, cemaat sabah namazının bir rekatını kılmışken ve rükûda oldukları sırada onların yanına vardı ve ‘Dikkat edin! Kible Kâbe cihetine döndürüldü. Dikkat edin! Kible Kâbe cihetine döndürüldü.’ diye nida etti. Onlar da namazları esnasında hemen Kâbe tarafına meylettiler.”³⁹¹

İki hadisin de kâideye delil olma ciheti aynıdır. Buna göre bir kimse kiblenin yönünü bilmediği bir yerde ictihadı neticesinde bir yöne doğru dönüp namaz kılsa ve daha sonra ictihadı değişse, namazdaysa hemen doğru yöne döner ve namazını tamamlar. Namazdan sonra fark etmişse ilk kıldığı namazı tekrar iade etmez.³⁹² Bu da ictihadın bir başka ictihadla nakzedilemeyeceğini göstermektedir.

c- Ahmed b. Hanbel'in Amr b. Âs (r.a)'dan naklettiği merfû bir rivâyet de kâidenin delili olarak zikredilmiştir.³⁹³ Rivâyete göre Amr b. Âs (r.a), Allah Resûlü'nün (s.a.s.) şöyle

³⁸⁸ el-Bakara 2/115.

³⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1432), "Kitâbu ikâmeti's-salâti ve's-sünneti fihâ", 60 (No. 1020); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Ebvâbu's-salât", 141 (No. 345).

³⁹⁰ el-Bakara 2/144.

³⁹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421-2001), 21/429 (No. 14034); Müslim, "Mesâcid", 15 (No. 527).

³⁹² Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2017), 10/194.

³⁹³ Ya'kûb b. Abdülvehhâb el-Bâhuseyn, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd-Şeriketü'r-Riyâd, 1998), 209.

dediğini işitti: “Hâkim bir hüküm üzerine ictihad ettiğinde, isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir vardır.”³⁹⁴

Rivâyetin kâide için delil olma yönü Allah Resûlü’nün (s.a.s.) ictihadı teşrî kılması ve üzerine hem hata hem de isabet halinde sevâb tertip etmesidir. Çünkü müctehidlerden veya diğer insanlardan hiç kimse ictihadın isabetli mi hatalı mı olduğunu bilemez. Bu sebeple ictihadlar eşit seviyede olup hiçbiri bir diğer ictihadla nakzedilemez. Zira, nakzedilen ictihad nakzedenden daha kuvvetli ve isabetli olabilir.³⁹⁵

d- Konuyla ilgili bir diğer rivâyet de şöyledir: “Hz. Ömer’den nakledildiğine göre kendisi bir adamla karşılaştı ve ona (adamın başından geçen ve kendisinin daha önce vâkıf olduğu bir mesele için) ‘Ne yaptın?’ diye sordu. Adam cevaben ‘Ali ve Zeyd konu hakkında şöyle hüküm verdiler’ dedi. Hz. Ömer ‘Ben olsaydım (öyle değil) şöyle hükmederdim’ deyince adam Hz. Ömer’e ‘yönetim sende olduğu halde böyle hükmetmende sana mâni olan nedir?’ dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer ‘Şayet seni Allah’ın kitabına veya Nebîsi’nin (s.a.s.) sünnetine döndürebilecek olsaydım bunu yapardım. Fakat ben seni sadece kendi re’yime döndürebilirim. Re’ylere ise müşterektir (re’y olmaları hasebiyle birinin diğerine üstünlüğü yoktur)’ dedi.”³⁹⁶

Hz. Ömer’in başından geçen bu olay farklı ictihadların birbirini nakzetmeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır. İbn Abdülber (öl. 463/1071) rivâyeti naklettikten sonra Hz. Ömer’in kendisi farklı bir görüşte olduğu halde, Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit’in görüşünü nakzetmediğini ve bu örneklerin sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁷

³⁹⁴ Buhârî, “İ’tisâm”, 21 (No: 7352); Müslim, “Akziye”, 15 (No. 1716).

³⁹⁵ Bâhuseyn, *el-Kavâ'idü'l-fıkhiyye*, 209-210.

³⁹⁶ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-’ilmi ve fadlihî*, thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyrî (Demmâm/Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994), 2/854.

³⁹⁷ İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-’ilmi ve fadlihî*, 2/854; Çelikan, *Mecelle’nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 176.

2.6.3. İcmâ

Âlimler kâideyle amelin dayanağının sahâbe icmâsı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim Süyûtî *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'de bunu belirtmiş ve icmâyı nakledenin İbnü's-Sabbâğ olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁸ İbn Nüceym de kâideye şerhe başlamadan önce kâidenin delilinin icmâ olduğunu özellikle vurgulamıştır.³⁹⁹ Bu hususta sahâbeden pek çok hâdis nakledilmiştir. Sahâbe arasında birbirine muhâlif icthadlar ortaya çıkmış, hiçbir bir diğerini nakzetmemiştir. Bu da icthadın bir başka icthadla nakzedilemeyeceği hususunda icmâ oluştuğunu göstermektedir.

2.6.4. Akıl

İctihadın başka bir icthadla nakzedilemeyeceğini akıl da ikrâr etmektedir. Bu husustaki aklî delilleri üç madde halinde özetleyebiliriz:⁴⁰⁰

a- İctihadın nakzının mümkün olması halinde, ilk icthadı nakzeden ikinci icthad da bir başka icthad tarafından nakzedilecek ve bu teselsüle yol açıp sonsuza kadar devam edecektir. Teselsülün batıl olduğu hususunda âlimler ittifak etmişlerdir.⁴⁰¹ Ayrıca bu durum toplumdaki husumetleri çözmek için hâkim atamadaki maslahatı ortadan kaldıracığı gibi hukukî istikrarsızlığa da sebebiyet verecektir. Nihayetinde de toplumda büyük bir fesâda ve sonu gelmez husûmetlere yol açacaktır.⁴⁰²

b- Hâkim icthadî bir meselede hükmettiğinde onun bu hükmü âmdan tahsîs edilmiş hâs menzilesindedir. Usûl-i fıkıhta sabit olduğu üzere delil-i hâs, delil-i âmma takdîm edilir. Tespitlerimize göre meseleyi sadece Karâfî bu şekilde ele almaktadır. Karâfî'ye göre hâkimin

³⁹⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 101.

³⁹⁹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 89.

⁴⁰⁰ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 44.

⁴⁰¹ Osman Demir, "Kelâm'da Teselsülü İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 128.

⁴⁰² Şîrâzî, *et-Tebîr*, 507; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/606; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/246; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru'l-Müntehâ*, 3/612; İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm*, 2/47; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi'*, 2/490; Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/26; Hısnî, *Kitâbu'l-Kavâ'id*, 3/338; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 101; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 89.

ictihadî meselelerdeki hükmü, o hükmü muayyen hale getirir. Çünkü hâkim ihtilafa açık ictihadî meselelerde Allah Teâlâ'nın nâibidir. O, bir hüküm inşa ettiğinde, o hüküm sanki o vakia hususunda genel bir kâideden tahsîs edilerek varid olmuş bir nas gibidir.⁴⁰³

c- İctihadlar her ne kadar farklı delillere istinad etseler de sonuç itibariyle zan ifade ederler. Hataya ve savâba muhtemeldirler. Bu sebeple zanna müstenid bir ictihad kendisi gibi zanna müstenid bir başka ictihadı nakzetme kuvvetini haiz değildir. Bunu ifade etmek üzere Mâlikî fakîhi Ahmed b. Yahyâ el-Vaşerîsî (öl. 914/1508) kaleme aldığı *Îzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idî İmâm Mâlik*'de kâideyi “zan, zan ile nakzolunur mu yoksa nakzolunmaz mı?/الظنّ؟ لا” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁰⁴ Gazzâlî de ictihadın celî kıyasa aykırı olması durumunda nakzedileceği görüşünde olan fakîhlere değinirken celî kıyasla kastedilen açık/celî olsa da zannî bir kıyassa bu görüşün gerekçesiz/tutarsız olduğunu söyler. Çünkü iki zan arasında bir fark yoktur.⁴⁰⁵

2.7. Kâidenin Fürû-i Fıkıhtaki Örnekleri

Bu kısma kadar bazı örneklerle yer versek de daha çok kâidenin teorik tarafını ele almaya çalıştık. Şimdi kâidenin fürû-i fıkha yansımalarını her bir alan için birer örnek vererek göstermeye çalışacağız.

2.7.1. İbâdetler

2.7.1.1. Temiz ve Necis Kapların veya Elbiselerin Karışması

Bazılarında temiz bazılarında necis su bulunan kapların birbirine karışması ve başka da su bulunmaması durumunda mükellefin ictihadı devreye girmektedir. Mükellefin bu ictihadı literatürde teharrî (تحرّي) kavramıyla ifade edilmektedir.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, 346-347.

⁴⁰⁴ Vaşerîsî, *Îzâhu'l-mesâlik*, 60.

⁴⁰⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/608-609.

⁴⁰⁶ Teharrî kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Savaş Kocabaş, “İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Teharrî) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 298-300.

Hanefîlere göre çoğu temiz olan kapların içine necis olanlar karışmışsa abdest almak ve içmek için temiz olan kap araştırılır. Kapların çoğunun necis olduğu biliniyorsa sadece içmek için araştırılır, abdest için araştırılmaz ve teyemmüm yapılır. Eşit olması durumunda da böyledir. Çünkü itibar *gâlib*edir. Elbisede ise temiz olan az olsun çok olsun mutlaka araştırma yapılır. Serahsî aralarındaki farkın zorunluluktan kaynaklandığını söylemektedir. Çünkü kaplarda zorunluluk yoktur. Su necisse onun alternatifi olarak teyemmüm yapılır. Elbisede alternatifi olmaması sebebiyle zorunluluk vardır. O yüzden necis olan fazla da olsa mutlaka teharrî gerekli olmuştur.⁴⁰⁷ Mâlikîler bu durumda teharrîyi caiz görmezler. Onlara göre yapılması gereken necis kapların adedinden bir fazla olacak şekilde her bir kaptan abdest alınır ve namaz kılınır. Böylelikle birinde de olsa temiz olan suya isabet edilmiş olur.⁴⁰⁸ Elbise meselesinde de vakit varsa teharrî yapılır, zann-ı gâlibe göre temiz olanla namaz eda edilir. Vakit darsa herhangi biri ile teharrî yapılmaksızın namaz kılınabilir.⁴⁰⁹ Şafiîlere göre ise bu durumda, temiz ve necis kapların sayısı eşit veya birbirinden az ya da çok olsun her halükârda teharrîye başvurulur. Elbiselerde de durum aynıdır.⁴¹⁰ Ahmed b. Hanbel'in zâhir görüşü ve Hanbelîlerin çoğunluğuna göre kaplar hususunda teharrî yapılmaz, teyemmüm alınır.⁴¹¹ Suları döküp mü yoksa dökmeden mi teyemmüm alınacağı hususunda Ahmed b. Hanbel'den nakledilen iki rivâyet vardır. En sahih görüşe göre suları dökmeden almakta bir sakınca yoktur.⁴¹² Hanbelîlere göre elbiseler hususunda da teharrî

⁴⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/223-224; Serahsî, *el-Mebsût*, 10/207.

⁴⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İliş, *Minehu'l-celîl 'alâ Muhtasari's-Şeyh Halîl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984), 1/75.

⁴⁰⁹ Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Bulğatü's-sâlik li-akrebi'l-mesâlik ale's-Şerhi's-sağîr*, nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 1/48.

⁴¹⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 1/345.

⁴¹¹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed El-Hulv (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417-1997), 1/82.

⁴¹² İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/84.

caiz olmayıp necis olan elbise sayısına bir eklenerek her bir elbise ile ayrı ayrı namaz kılınır. Mâlikîlerden İbnü'l-Mâcişûn da (öl. 212/827) bu görüştedir.⁴¹³

Meselenin kâideyle bağlantısına gelinecek olursa temel soru şudur: ilgili meselelerde teharri yapıldıktan sonra ictihadın değişmesi durumunda önceki hüküm nakzedilir mi? Bu hususta fakîhler iki görüş üzere ihtilaf etmiştir.⁴¹⁴

a- İkinci ictihadla amel edilir. Abdest alınıp, namaz kılınır. Önceki namazın iadesi gerekmez. Şâfiî ve İbn Süreyc gibi fakîhler bu görüştedir.⁴¹⁵

b- İkinci ictihadla amel edilmeyip teyemmüm yapılır. Hanefîler,⁴¹⁶ Mâlikîler, Ahmed b. Hanbel, Ebû Sevr ve Müzenî gibi fakîhler bu görüştedir.⁴¹⁷ Bir kişi araştırması neticesinde iki giysiden birinin temiz olduğu kanısına varıp öğle namazını kılrsa, daha sonra ictihadını değiştirip diğer elbisenin temiz olduğuna karar verip onunla da ikindi namazını kılrsa caiz olmaz. Çünkü öğle namazının caiz olduğuna hükmedilince bu namazı kıldığı elbisenin de temiz olduğuna hükmedilmiş olur ve bu da diğer elbisenin pis olmasını gerektirir. Hilâfına hüküm cari olduktan sonra sonraki görüşe itibar edilmez.⁴¹⁸

Bu ihtilafın fûrûdaki semeresi şudur: İkinci ictihadın sahih olduğu görüşünde olanlar, “ictihad ile ictihad nakz olunmaz” kâidesiyle amel ederek abdest ve namazın iade gerektirmeyecek şekilde cevâzına kâil oldular. Necaset ihtimalinden ötürü ikinci ictihadın sahih olmadığı görüşünde olanlar ise suyu bırakıp teyemmüme gitmeye kâil oldular.⁴¹⁹

⁴¹³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/85; Ayrıca bk. Kocabaş, “İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması”, 304-306.

⁴¹⁴ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 76.

⁴¹⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, thk. Muhammed Necîb el-Mutî (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 1/241; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/82-83.

⁴¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed vd. (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 1431), 1/292.

⁴¹⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/82; Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/27; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 102; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 90; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 391.

⁴¹⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/206.

⁴¹⁹ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 76.

2.7.1.2. Kiblenin Tayini

Namazda Kâbe'ye yönelmek, namazdan önce yerine getirilmesi gerekli şartlardan olup, farzdır. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *“Her nereden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Nerede bulunursanız yüzünüzü yine o tarafa döndürün ki, -haksızlığa saplanmış olanları dışında- insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın. Onlardan korkmayın, benden korkun. Ve bir de size nimetimi tamamlayayım, siz de hidayete eresiniz.”*⁴²⁰

Kible tayini, Kâbe'nin yakınında ve uzağında olmak bakımından farklılık ihtiva eder. Söz gelimi namaz kılan bir kişi Kâbe'nin yakınında ise Kâbe'nin aynına, Kâbe'den uzakta ise onun mevcut bulunduğu cihete yönelir. Çünkü acziyet anında Kâbe'nin cihetine yönelmek, aynına yönelmenin yerini tutar. Nitekim *“Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”*⁴²¹ âyeti gereğince bir şeyden korkan namazını güç yetirdiği cihete doğru yönelerek kılar.⁴²² Kâbe'nin aynına yönelecek kişi onu bizzat görerek müşahede ettiği için bir araştırma yapmaksızın ona yönelir. Kâbe'den uzakta olan kimse ise onu bizzat görmediği için kibleyi tayin etme zarûreti hâsıl olacaktır. Kible ya ona delâlet eden bir alâmetle ya da araştırma yolu tespit edilir. Bu husustaki âmetlere câmi minare/mihrapları, gün doğumu, şafak, güneş, kutup yıldızı ve diğer yıldızlar, doğu rüzgârı, batı rüzgârı, güney rüzgârı vb. örnekler verilmiştir. Bunların içinde en zayıfı rüzgâr, en kuvvetlisi gece görülen kutup yıldızıdır.⁴²³ Yine bir bilene sorma da bir alâmet olarak görülmüştür. Bu alâmetlerin bulunmadığı durumlarda ise araştırma yaparak kibleyi tayin etmek gerekmektedir.⁴²⁴ İşte yapılan bu araştırma da mükellefin

⁴²⁰ el-Bakara 2/150.

⁴²¹ el-Bakara 2/115.

⁴²² Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, nşr. Muhammed Adnân Dervîş (Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.), 1/70; Sâvî, *Bulğatü's-sâlik*, 1/197; Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/202; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/100.

⁴²³ Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhû* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 1/599.

⁴²⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/197; Sâvî, *Bulğatü's-sâlik*, 1/196-197; Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/202; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/101.

ictihadı (teharri) kapsamında görülmektedir.⁴²⁵ Zaten Mâtürîdî'nin de ifade ettiği üzere kible konusunda farz olan onun aynına birebir isabet değil, zann-ı gâlip ve kuvvetli bir kanâattir. Çünkü Kâbe'nin tam kendisine yönelme imkânımız bulunmamaktadır. Bu hususta bize düşen ictihad ile kuvvetli bir zan oluşturmaktır.⁴²⁶

Kâbe'den uzakta olup herhangi bir alâmet, muhbir vs. bulamayan kimse kiblenin tayini hususunda ictihad eder ve sonra ictihadı değişirse bu iki hal üzere vaki olur.⁴²⁷

a- İctihadın namazı tamamladıktan sonra değişmesi: Bir kimse ictihadının gereğince bir cihete yönelip namaza başlasa ve namazını tamamladıktan sonra ictihadı değişse ilk ictihadına binaen kıldığı namazını iâde etmez.⁴²⁸ Ancak Şâfiîlere göre bir ictihada binaen namaz kılan kimse başka bir namaz kılmak istese ictihadını iâde etmesi gerekir.⁴²⁹

b- İctihadın namaz esnasında değişmesi: Bir kimse ictihadının gereğince bir cihete yönelip namaza başladıktan sonra, namaz esnasında ictihadı değişse ikinci ictihadına uygun olarak yeni tespit ettiği cihete mi yönelir yoksa ilk ictihadına göre mi namazını tamamlar? Bu hususta iki görüş mevcuttur:

ba- Namaz kılan kimse ikinci ictihadının gereğince yeni cihete yönelir ve namazının kalanını daha önceki kıldıklarının üzerine bina eder. Hatta dört rek'atın dördünde de farklı bir cihete yönelse namazı yine sahihtir. Bu Hanefîlerin,⁴³⁰ bir rivâyete göre İmâm Mâlik'in,⁴³¹ Şâfiîlerin⁴³² ve Ahmed b. Hanbel'in⁴³³ görüşüdür.⁴³⁴ Bu görüşte olanlar Kuba ehlinin kiblenin

⁴²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Kocabaş, "İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması", 308-313.

⁴²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/216.

⁴²⁷ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 78-79.

⁴²⁸ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 1/552; Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/205; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/107.

⁴²⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/205; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/107.

⁴³⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/201; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 1/551.

⁴³¹ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Câmi'u'l-ümmehât*, thk. Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî (Dimeşk - Beyrût: el-Yemâme, 2000), 1/42.

⁴³² Nevevî, *el-Mecmû'*, 3/206.

⁴³³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/107.

⁴³⁴ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/27; Hisnî, *Kitâbu'l-Kavâ'id*, 3/339; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 101; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 90; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 391.

Kudüs'ten Mescid-i Harâm cihetine tahvîl edildiğini bildiren ayeti duyduklarında namazda olmalarına rağmen hemen Mescid-i Harâm tarafına dönmelerini ve bu manadaki hadisleri delil olarak almışlardır.⁴³⁵

bb- Namaz kılan kimsenin namaz esnasında ictihadı değişse de ilk kıldığı cihet üzere namazını tamamlar. Bu görüş bir rivâyete göre İmâm Mâlik, İbn Ebû Mûsâ el-Hanbelî (öl. 470) ve Âmidî'ye nispet edilmiştir.⁴³⁶

Meselenin konumuzu ilgilendiren kısmına gelecek olursak şöyle bir soru akla gelmektedir: Namaz esnasında ikinci ictihadın gereği olan cihete yönelmek ilk ictihadın nakzedilmesi anlamına gelir mi? Bu soruya olumlu cevap verenler çıkış yolu olarak namaz esnasında ictihadı değişen kişinin ilk kıldığı cihet üzere namazını tamamlayacağı görüşüne meyletmişlerdir. Ancak bu hatalı bir çıkarımdır. İbn Kudâme'nin de isabetle vurguladığı gibi burada ictihadı nakzetme söz konusu değildir. İlk ictihadına binaen kıldığı namazın iâdesi gerekseydi o zaman ictihadın nakzından söz edilebilirdi.⁴³⁷

2.7.2. Aile Hukuku

2.7.2.1. Velîsiz Nikah

Hukuk dilinde velâyet başkaları adına rızaları aranmaksızın hukukî işlemde bulunma yetkisini ifade eder. Bu yetkiyi elinde tutan kişiye de velî denir.⁴³⁸ Velînin tam ehliyetli (âkil, bâliğ, hür) ve Müslüman olması hususunda fâkihler ittifak halindedirler. Hanefîlerin dışındaki fukahâyâ göre velî ayrıca erkek ve dinî vecbelerine bağlı olmalı, fâsık olmamalıdır. Hanbelîler bu şartlara ilaveten velînin reşîd olmasını da şart koşmuşlardır.⁴³⁹ Burada velî tarafından evlendirilmeleri söz konusu edilen kişiler ehliyetsizler veya eksik ehliyetli kişilerdir. Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezhepleri buluğa ermiş yetişkin kızların ancak

⁴³⁵ Müslim, "Mesâcid", 13 (No. 526).

⁴³⁶ İbnü'l-Hâcib, *Câmi'u'l-ümmehât*, 1/42; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/107.

⁴³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/107.

⁴³⁸ Abdullah Çolak, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 55.

⁴³⁹ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 3/340; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9/366-368; Saffet Köse, "İslam Hukukuna Göre Evlenmede Velâyet", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 102.

velîleri vasıtasıyla evlenebileceğini söylerken, Hanefîler buluğa ermiş yetişkin kızların da velî izni olmaksızın kendi başlarına evlenebileceğini kabul ederler. İmam Muhammed’e göre velî izni, nikahın lüzûm şartıdır. Yani velî izni olmaksızın nikah bağlayıcılık kazanmaz.⁴⁴⁰

Meselenin konumuzla alakalı kısmında iki vecih bulunmaktadır; Birincisi, bir hâkim ilk görüşünde velisiz nikahın sıhhatine kâil iken sonra ictihadı değişse verdiği ilk hükmü nakzedebilir mi? İkincisi ise bir hâkim velisiz yapılan nikahın sıhhatine hükmetse, kendisinden sonra gelen diğer bir hâkim bu hükmü nakzedebilir mi?

Bazı usûl-i fıkıh kitaplarında meselenin, kâideye dair bir istisna olarak telakki edildiğinden bahsetmiştik. Bazı usûlcüler ise bu meseleyi istisna olarak görmemiş ve kâideye muvâfık bir görüş ortaya koymaya çalışmışlardır. Sonuç itibariyle ictihadın nakzedilememesi kâidesine rağmen farklı görüşler ortaya koyulmuş ve ihtilaflı bir mesele haline gelmiştir.

Birinci vecih: Bir müctehid velisiz nikahın caiz olduğu şeklindeki kendi ictihadına binaen velisinin izni olmaksızın bir kadınla evlense ve daha sonra ictihadı değişip caiz olmadığı görüşünü benimsese, tercih edilen görüşe göre kadın mutlak olarak haram olur. Çünkü müctehid haram olarak inandığı durumu sürdürmektedir. Bu ise batıldır. Bir başka görüşe göre, hâkim tarafından cevazına hükmedilmişse helal aksi halde yine haram olur.⁴⁴¹ Âmidî ve Hindî bu görüşü savunur.⁴⁴² Bu görüş başka usûlcülere de nispet edilmiştir.⁴⁴³ Görüşün temelinde “ictihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesi bulunmaktadır. Çünkü hakkında hâkim kararı varken haramlığın devam ettiği sonucuna varılırsa, hâkimin ictihadı nakzedilmiş olur ki bu da kâideye aykırıdır. İbn Abdüşşekûr da bu meseledeki tahrîm hükmünü, cevâzına hükmetmiş bir hâkim kararının bulunmamasıyla kayıtlamanın doğruya

⁴⁴⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9/345; Ahmet Yaman, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2015), 41.

⁴⁴¹ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/426.

⁴⁴² Âmidî, *el-İhkâm*, 4/245-247; Hindî, *el-Fâ'ik*, 2/405.

⁴⁴³ İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/509-512.

en yakın görüş olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁴ Ensârî bu açıklamayı yetersiz bulur. Çünkü kazâ ihtilafı ortadan kaldırır. Bu sebeple hâkim kararı ihtilafı bir mahalde ise nâfiz olup nakzedilemez.⁴⁴⁵

İkinci vecih: Velîsiz evlenen kişi müctehid değil de mukallid ise imamının görüşünün değiştiğini biliyorsa İbnü'l-Hümâm'a göre muhtâr olan görüş yine birinci vecihte olduğu gibi mutlak haramlıktır.⁴⁴⁶ İbn Abdüşşekûr bu vecihte de aynen birinci vecihte olduğu gibi mukallidin, ilgili meselede velîsiz nikahın caiz olduğuna dair hâkim hükmü varsa nikahın devam edebileceğini söyler.⁴⁴⁷ Âmmîde de imamının fetvâsının değişmesi durumunda zevceden ayrılmanın gerekli olduğunu söyleyen Âmidî ise bunu aynen kıbleye dair icihadın değişmesi durumunda namaz esnasında dahi olsa kıbleye yönelmenin gerekli olduğu meselesi ile irtibatlandırmıştır.⁴⁴⁸ İbnü'n-Neccâr ise âmmînin fetvâ ile amel etmesi durumunda haramlık hükmü bulunmamasının en doğru görüş olduğunu söyler. Amel etmemişse müftînin icihadının değiştiğini âmmîye bildirmesi gerekir.⁴⁴⁹

Görüldüğü üzere icihadın değişmesi durumunun bir hâkim kararına muttasıl olmasını esas alarak nikahın devam edebileceğini düşünen usûlcülerin temel dayanağı “icihad ile icihad nakz olunmaz” kâidesidir.

2.7.3. Borçlar Hukuku

2.7.3.1. Arâyâ Satışı

Arâyânın tekili olan *ariyye* sözlükte, *meyvesi yenmiş veya hediye edilmiş hurma ağacı* demektir. Aynı şekilde satıştan istisna edilen veya satış için ayrılan hurma ağacına da *ariyye*

⁴⁴⁴ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/637. *Tahrîr* şârihi Emîr Pâdişah da aynı görüştedir. bk. Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr*, 4/235.

⁴⁴⁵ Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmât*, 2/637.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/427.

⁴⁴⁷ İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, 2/638.

⁴⁴⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/245-247.

⁴⁴⁹ İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/509-512.

denir. Arâyâ yerine *bey'u'l-arâyâ* terkibi de kullanılır.⁴⁵⁰ Arâyâ istilahta; bir kimsenin yoksul birisine hurma ağacını bir yıl süre ile vermesi ve böylece onun, ağacın hurmalarından istifade etmesini sağlamasıdır. Bir başka tanıma göre de taze hurmanın henüz ağacın dalında iken ölçü-tartı kullanmaksızın tahmin yoluyla kuru hurma karşılığında alınıp satılmasıdır.⁴⁵¹

Konuyla alakalı diğer satış türleri ise *müzâbene* ve *mühâka*ledir. Müzâbene henüz dalında bulunan taze hurma veya üzümün toplanmış, elde mevcut kuru hurma veya kuru üzümle ölçüleri miktarınca tahminen satılmasıdır. Mühâka ise başağında bulunan buğdayın tahmini olarak ölçüsü miktarındaki buğdaya satılmasıdır.⁴⁵²

Bey'u'l-arâyâ'nın hükmü hususunda fakîhler ihtilaf etmişlerdir:

a- Bey'u'l-arâyâ Hanefîler dışındaki diğer üç mezhebe göre belli şartlar dahilinde caizdir.⁴⁵³

b- Hanefîler ise bey'u'l-arâyâ'yı bir bey' olarak caiz görmemişlerdir. Serahsî'nin ifade ettiğine göre ariyyenin anlamı şudur: Bir kimse birisine bahçesindeki bir hurma ağacının meyvesini bağışlar. Sonra da o kişinin bahçesine her gün girmesinin kendisi ve ailesine rahatsızlık vereceğini düşündüğü için bağışladığı ağacın meyvesini tahmin ederek, karşıdaki kişiye aynı miktarda hazır hurma verir. Böylece hem kendisini ve ailesini zarardan korumuş hem de vadinden dönmemiş olur.⁴⁵⁴ Görüldüğü üzere bey'u'l-arâyâ Hanefîler nezdinde bir nevi hibedir. Hadislerde her ne kadar bey' olarak geçse de Hanefîler bunu hibe şeklinde

⁴⁵⁰ Halit Ünal, "Arâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/337.

⁴⁵¹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), "Arâyâ", 28.

⁴⁵² Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 4/439; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "Müzâbene", 441.

⁴⁵³ İlîş, *Minehu'l-celîl*, 5/297; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mehâmîlî ed-Dabbî İbnü'l-Mehâmîlî, *el-Lübâb fi'l-fikhi's-Şâfiî*, thk. Abdülkerîm b. Suneytân el-Amrî (Medine: Dâru'l-Buhârî, 1416), 237; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *et-Ta'likatü'l-kebîra fi'l-mesâ'il-l-hilâf 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Heyet, ed. Nureddin Tâlib (Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2010), 3/373; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 4/439; Heyet, "Bey'u'l-arâyâ", *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveytiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1987), 9/91; Mehmet Gayretli - Zeynelabidin Hayat, "Arâyâ Satışının Faizin (Ribanın) İletiyile Alakasına Farklı Bir Bakış", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* 6/2 (2020), 748-753.

⁴⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/232-233; Gayretli - Hayat, "Arâyâ Satışının Faizin (Ribanın) İletiyile Alakasına Farklı Bir Bakış", 748.

anlamışlar ve bey' şeklinde yapılmasını müzâbeneyi yasaklayan hadislere istinaden caiz görmemişlerdir.⁴⁵⁵

Bir hâkim bey'u'l-arâyâ'nın batıllığına hükmederse bu hüküm nâfiz olup kendisi ve kendisinden sonra bir başkası bu hükmü nakzedemez. Çünkü mesele ictihâdîdir. İctihad da ictihad ile nakzedilemez.⁴⁵⁶

2.7.4. Ceza Hukuku

2.7.4.1. Zimmîyi Öldüren Müslümana Kisas Uygulanması

Sözlükte “ardından gitmek, iz sürmek, yaptığı işte birinin yolunu takip etmek; kesmek, eşitlemek ve misilleme yapmak” manalarında mastar olan kisas isim olarak “mutlak eşitlik, bir şeyin iki tarafının birbirine denk olması; işlenen fiile ona denk bir fiille mukabele edilmesi” anlamlarına gelir.⁴⁵⁷ Fıkhi istılahta ise kisas, adam öldürme gibi hayata son verme ile yaralama, koparma veya da kesme gibi müessir fiiller karşılığında öngörülen suça denk cezaya verilen isimdir.⁴⁵⁸ Konuyla ilgili bir başka kavram da zimmîdir. Sözlükte “bir kimsenin yüklendiği, ödemeye mecbur olduğu borç, alacak; himaye, sahip çıkma; antlaşma, ahid” anlamlarındaki zimmet kökünden gelen zimmî “kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi” demektir. İstılahta ise İslâm yurdunda emân altında yaşayan gayr-i müslimleri ifade eder. İslâm ülkesinde (dârü'l-İslâm) vatandaş olarak Müslümanlarla beraber yaşayan başka din mensuplarına zimmî yanında ehl-i zimmet de (ehlü'z-zimme) denilir.⁴⁵⁹

Müslüman birinin, İslâm devleti vatandaşı sayılan bir zimmîyi öldürmesi durumunda kisasın gerekip gerekmeyeceği hususunda dört mezhep fakihleri ihtilaf etmişlerdir:⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Heyet, “Bey'u'l-arâyâ”, 9/92.

⁴⁵⁶ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 92.

⁴⁵⁷ Şamil Dağcı, “Kisas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/488.

⁴⁵⁸ Sabri Erturhan, *İslam Ceza Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 66-67.

⁴⁵⁹ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Zimmî”, 621.

⁴⁶⁰ Abdülkerîm Zeydân, *Ahkâmü'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn fî dâri'l-İslâm* (Bağdat-Beyrût: Mektebetü'l-Kudüs-Müessesetü'r-Risâle, 1982), 254-255; Menderes Gürkan, “Zimmîyi Öldüren

a- Cumhuru oluşturan Mâlikî⁴⁶¹, Şâfiî⁴⁶² ve Hanbelîler⁴⁶³ “Kâfire karşılık Müslüman öldürülmez” hadîsini⁴⁶⁴ ve diğer birtakım delilleri⁴⁶⁵ esas alarak din farkının kısasa mani olacağı görüşüne kail olmuşlar ve bu sebeple bir zimmîyi öldüren veya yaralayan Müslümana kısas uygulanmayacağını söylemişlerdir.

b- Hanefîler “Zimmeti altındaki insanların haklarını korumaya en lâayık olan benim” hadîsini⁴⁶⁶ ve diğer bazı delilleri esas alarak⁴⁶⁷ hem öldürmede hem de müessir fiillerde Müslümanlarla zimmîlerin karşılıklı kısas edilebileceğini, din farkının kısasa mani olmayacağını kabul etmişler, cumhurun esas aldığı hadisteki *kâfir* ifadesini Müslümanlarla sürekli savaş halinde bulunan başka ülkenin Müslüman olmayan vatandaşları (harbî) olarak tevil etmişlerdir.⁴⁶⁸

Bir hâkim, zimmîyi öldüren Müslümanın öldürülmeyeceğine hükmetse onun bu hükmü nâfiz olup başka bir ictihada binaen nakzedilemez.

2.7.5. Yargılama Hukuku

2.7.5.1. Tövbe Eden Fâsığın Şahitliği

İslâm muhâkeme usûlünde ispat vasıtaları şahitlik, ikrar, yemin, yeminden nükûl, kasâme, hâkimin bilgisi, yazılı belgeler ve kârîne-i kâtîadan oluşmaktadır.⁴⁶⁹ Bu vasıtalar

Müslümana Kısas Uygulanması”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (1999), 321-324.

⁴⁶¹ Ahmed b. Guneym b. Sâlim en-Nefrâvî, *el-Fevâkihu'd-Devvânî 'alâ risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, nşr. Abdülvâris Muhammed Ali (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/318-319.

⁴⁶² Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 12/11.

⁴⁶³ Mansûr b. Yûnus b. İdrîs el-Buhûtî, *Şerhu Münthe'l-irâdât Dekâ'iku üli'n-nühâ li-Şerhi'l-Müntehâ*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2000), 6/30.

⁴⁶⁴ Buhârî, “Diyât”, 31 (No. 6915).

⁴⁶⁵ Bu deliller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Ahkâmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn*, 257-260.

⁴⁶⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde-Beyrût: Dâru'l-Kible-Müessesetü'r-Reyyân-el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1997), 4/336.

⁴⁶⁷ Bu deliller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Ahkâmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn*, 260-266.

⁴⁶⁸ Muhammed b. Ferâmûz b. Ali Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gururi'l-ahkâm* (Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 2/376; Dağcı, “Kısas”, 25/491.

⁴⁶⁹ Sabri Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 193.

konumuzla ilgili olan şahitlik, şer‘an “bir kimsenin diğer bir kimsede olan hakkını ispat için hâkim huzurunda ve hasımların müvâcehelerinde, şehâdet lafzıyla yani şuna şehâdet ederim diye doğru bir şekilde, müşâhede ve muâyeneye dayalı olarak haber vermesidir.” Haber verene şâhit, lehine şâhitlik yapılan *meşhûdun leh*, aleyhine şâhitlik yapılan *meşhûdun aleyh*, şahitlik yapılan hususa da *meşhûdun bih* denilir.⁴⁷⁰ Bir kimsenin bir olayı gördüğü veya duyduğu (yani tahammül ettiği) vakitte âkil (mümeyyiz) ve görür olması; hâkim huzurunda şahitlik yaptığı (eda ettiği) vakitte de âkil, bâliğ, âdil ve hür olması; kör, dilsiz ve kazif cezasına çarptırılmış olmaması gerekir. Şahidin âdil olması şarttır. Âdil şahit “hasenâtı seyyiatına gâlip olan kimse” şeklinde tanımlanmıştır. Bu da büyük günahlardan sakınmakla, küçük günahlara ise ısrar etmemekle mümkündür.⁴⁷¹

Meselenin konumuza taalluk eden tarafına gelince temel soru şudur: Bir fâsık bir davada şehadette bulunsa ve hâkim şehadetini reddetse, fâsığın tövbesinden sonra aynı davadaki şahitliği muteber midir? Fakîhler şahitlikte adalet vasfını şart koşsalar da tövbe eden fâsığın şahitliği hususunda ihtilaf etmişlerdir.⁴⁷² Cumhur fukahâya göre fâsığın tövbeden sonra şehadetini iade etmek istemesi durumunda şehadeti yine kabul edilmez.⁴⁷³ Bazı âlimler fukahânın cumhurunun bu görüşe sahip olmasını *ictihad ile ictihad nakz olunmaz* kâidesi ile ta‘lîl etmişlerdir. Çünkü fâsığın tövbeden sonraki şahitliğini kabul etmek ictihadın ictihad ile nakzedilmesini gerektirir. İbn Nüceym de kâideye bu örneği vermiştir. Ancak ona göre meselenin aslı şudur: “Bir illetten ötürü şahitliği reddedilen kimse, o illet zail olsa ve ilgili hadisedeki şahitliğini iade etmek istese şu dördü hariç şahitliği kabul edilmez: Çocuk, köle, kafir ve âmâ.”⁴⁷⁴ Şu hususun altını çizmek gerekir ki buradaki, fâsığın tövbeden sonraki şahitliğinin kabul edilmemesi onun aynı hadisedeki şahitliğidir. Hadiseler farklıysa

⁴⁷⁰ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm*, 4/2988.

⁴⁷¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm*, 4/3053.

⁴⁷² Sezai Bekdemir, “İslâm Hukukunda Fâsığın Haber ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/19 (2021), 210.

⁴⁷³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 14/195.

⁴⁷⁴ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/29; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 90; Hamevî, *Gamzü ‘uyûni’l-besâ’ir*, 1/326.

tövbeden sonraki ictihadı -yine bazı görüş ayrılıkları mevcut olsa da- kabul edilir. Çünkü bu ictihadın ictihad ile nakzı kapsamına girmemektedir.⁴⁷⁵

2.8. Kâidenin Bazı İstisnaları

Kâidelerin en önemli vasıflarından biri de küllî olmalarıdır. Fürûdan birçok meseleyi içine alan kâidelerin küllî oluşu, mantıktaki küllî kavramından farklı olarak ilgili oldukları mevzuların tamamına birden tatbîk edilebileceği anlamına gelmez.⁴⁷⁶ Bu sebeple her kâide için mutlaka bazı istisnalar da zikredilmiştir. Bu istisnaların sebebi olarak; kâidenin şartlarından birinin veya birkaçının eksik olması ve meselelerin kâidenin kapsamına dahil edilmesini engelleyen bir maninin bulunması gibi gerekçeler zikredilmiştir.⁴⁷⁷ Ayrıca istisnalar bu genel gerekçelerden başka, meselenin kapsamına giren bazı özel sebeplerden de kaynaklanmış olabilir.

“İctihad ile ictihad nakzolunmaz” kâidesi için de bazı istisnalar zikredilmiştir. Bunları maddeler halinde özetlemeye çalışacağız:

a- Hâkimin hükmü *kat’î delillere* aykırı ise nakzedilir. Kat’îlikden maksat sübûtu ve delâleti kat’î olan Kur’ân ve Sünnet nasları ve icmâdır.⁴⁷⁸

b- Kendisinde gabn-i fâhişin ortaya çıktığı kismetin (malların taksimi) nakzedilmesi gerekir. Bu kismet teknik olarak ictihadla vaki olsa da başlangıçta adalet vasfı bulunmadığı için kismetin de en baştan sahîh olmadığı ortaya çıkmış olmaktadır.⁴⁷⁹

c- Devlet başkanın şahsî ictihadı, o öldüğünde veya azledildiğinde umûr-i âmmeye taalluk ediyorsa kendisinden sonra gelen tarafından nakzedilebilir. Bu hüküm maslahata menût olduğu için sonraki gelen nakzı gerekli gördüğünde ona tabi olmak gerekir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi’l-ictihâd*, 85; Ayrıntılı bilgi için bk. Bekdemir, “İslâm Hukukunda Fâsiğın Haber ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi”, 210-211.

⁴⁷⁶ Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, 322.

⁴⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Mohamad Nedeem Alhaj Rabie, *Fıkıh Kaidelerinden İstisna Sebepleri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 31-50.

⁴⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Pekcan, “Mevrîd-i Nass’ta İctihâd’a Mesâğ Yok (mu?)dur”, 78-81.

⁴⁷⁹ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Nâzırzâde, *Tertîbu’l-leâlî*, 1/250-251; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 90-91.

⁴⁸⁰ Nâzırzâde, *Tertîbu’l-leâlî*, 1/251; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 91.

d- Devlet başkanının raiyyeyi girmekten men ettiği özel bir bölge/koruluk edinme hakkı vardır. Dilerse kendisinden sonra bunun nakzını talep edebilir. Çünkü bunda maslahat görülebilir. Müteahhir ulema bunun istisna olmayıp maslahata binaen verilmiş bir hüküm olduğunu ve meselede nakzın cari olmadığını söylemektedir.⁴⁸¹

e- Mallara değer biçildikten sonra malda bir eksiklik veya fazlalık olduğu ortaya çıksa, örneğin hayvanın hamile olduğu anlaşılrsa veya cam diye değer biçilen cam değil de mücevher çıksa ilk işlem nakzedilip yeniden değer biçilir. Süyûtî bunun ictihad ile ictihadın değil de nasla ictihadın nakzedilmesine benzediğini söylemektedir.⁴⁸²

f- İki kişi bir ev üzerinde nizâa düşseler ve onlardan birisi evin dışında diğeri içinde olsa, hâric evin kendisinin olduğuna dair bir delil ikame etse onunla lehine hükmedilerek evi alsa, daha sonra dâhil bir delil ikame etse ve lehine hükmedilerek evi alsa ilk hüküm nakzedilir. Çünkü hâkim ev sahibinin delili olmadığı için hâricin lehine hükmetmişti. En doğrusu budur. İbn Hacer'e göre burada ictihadın ictihad ile nakzı söz konusu değildir. Hüküm, muarızı olmamasına binaen vaki olmuştur. Muarız vaki olduğunda ise onunla amel edilmiştir. Bu ise sanki hükmün istisnası gibidir.⁴⁸³

g- Hâkimin geçmişteki hükmü nakzetmemesi ve gelecekte yeni ictihadla amel etmesi müctehid hâkim için geçerlidir. Muayyen bir mezheple kayıtlı olan mukallid hâkim ise taklîd ettiği mezheple kayıtlı olup gelecekte o mezhebin hilâfına hüküm vermesi durumunda verdiği hüküm aslen ictihada açık bir meseledeki bir hükme muvâfık olsa bile nakzedilir. Bu sebeple hâdisenin şer'î hükme tatbîkinde hata etse ve daha sonra şer'î naklin, onun hilâfına olduğu ortaya çıksa verdiği hüküm nakzedilir.⁴⁸⁴

h- Hâkim bir meselede adaletsiz bir hüküm verse ve daha sonra hak ortaya çıksa, hatâen bu hükmü vermişse burada iki ihtimal söz konusudur: Verdiği bu hükmün telafisi mümkündür ya da değildir. Telafisi mümkünse, örneğin, hâkim, bir malın tazmini ile veya

⁴⁸¹ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

⁴⁸² Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

⁴⁸³ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

⁴⁸⁴ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fikhiyye*, 156; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

talakla hükmetmişse ve daha sonra kazif haddi cezasına çarptırılmış şahitlerle hükmettiği ortaya çıkmışsa hüküm batıl olur, kadın kocasına geri döner ve mal da kendisinden alınan kimseye iade edilir. Telafi mümkün değilse, örneğin kısasla hükmedilmiş ve hüküm de infaz edilmişse lehine hükmedilen öldürülmez, malından diyet ödemesi icap eder. Bunlar hatanın delille veya lehine hükmedilenin ikrârı ile ortaya çıkması durumunda böyledir. Hatanın hâkimin ikrârı ile ortaya çıkması durumunda ise hatanın lehine hükmedilene bir etkisi olmaz. Hatta hakkında verilen hüküm dahi batıl olmaz. Tüm bunlar kul haklarında böyledir. Zina, hırsızlık, içki içme hadleri gibi Allah haklarında ise hüküm infaz edilse ve daha sonra hata ortaya çıksa; zarar beytûlmalden tazmin edilir. Hâkim kasten adaletsiz bir hüküm verse ve bunu ikrar etse; zarar tüm vecihleriyle hâkimin malından tazmin edilir. Ayrıca tazir cezasına çarptırılır ve görevinden de azledilir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fıkhiyye*, 392-393; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fıkhiyye*, 156; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 67.

SONUÇ

İctihadın ilk örneklerini bizzat Allah Resûlü (s.a.s.) vermiş ve ashâbını da kendisinden uzak beldelerde ictihad etmeleri için görevlendirmiştir. İctihadın usûlcüler tarafından pek çok tanımı yapılmıştır. Bu tanımların ortak noktasını “fakîhin herhangi bir şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması” fikri teşkil eder. Özetle, *ictihad*; konuyla ilgili nassın bulunması halinde, nassın *lafız* ve *mana* ekseninde anlaşılması ve yorumlanması iken nassın bulunmaması halinde ise *kıyas*, *istihsan*, *istislah* gibi *istinbât metodları* ile şer’î bir hüküm hakkında *zan* oluşturma faaliyetidir.

İctihadın nakzı, ictihadla ulaşılan eski hükmün nâfiz ve kesinleşmiş olmasından sonra bozulması ve iptal edilmesi anlamına gelmektedir. İctihadın nakzının iki türü vardır. Bunlardan ilki, bir müctehidin amel edilmiş olan kendi ictihadını nakzetmesi iken ikincisi müctehidin bir başka müctehidin ictihadını nakzetmesidir. İctihadın başka bir ictihadla nakzedilememesi, ictihada açık meseleler üzerinde yapılan ictihadlarla ilgilidir. Mahalli dışında yapılan ictihadların nakzedilmesi konusunda ise görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Ayrıca ictihadın başka bir ictihadı nakzetmesi, ictihadın sırf ictihad olarak ele alınmasına bağlıdır. İctihada kuvvet kazandıran ilave faktörlerin eklenmesi ise durumu değiştirmektedir.

Görüşlerine değindiğimiz Esam, Bîşr el-Merîsî ve İbn Uleyye hariç tutulursa usûlcülerin cumhuru ictihadın başka bir ictihadla nakzedilemeyeceği konusunda ittifak halinde olup sadece meseleyi gerekçelendirmede ve nakzın gerekli olduğu bazı istisnâî durumlarda ihtilaf etmişlerdir. Bahsi geçen bu üç usûlcüden sadece Esamm’ın yargı kararlarının nakzedilebileceği görüşünde olduğu sabit olup, diğer iki usûlcünün bu görüşte olmadığı özellikle Râzî ve sonrası usûlcüler tarafından dile getirilen bir husustur. Ulaştığımız sonuç itibariyle Esamm’ın ilgili meseledeki görüşünün sağlam bir delili bulunmamaktadır. O mevzubahis görüşüne tamamen ictihadda hata-isabet meselesinde vardığı neticenin bir semeresi olarak ulaşmış ve meseleyi ictihadda isabet edenin tek olup, hükme götüren delilin

de kat'î olduğu varsayımı üzerinden kurgulamıştır. Bu ise fıkhn ve usûlün temel kabullerine uymayan mevhum bir görüş olmaktan öteye geçememiştir.

İctihadın başka bir ictihad ile nakzedilemeyeceğini savunan usûlcülerden konuya ictihad bahsi içerisindeki müstakil bir başlık altında değinenler olduğu gibi ictihadda hata-isabet meselesi bağlamında ya da ictihada müteallik meseleler altında da değinenler olmuştur. Hanefî usûlcülerin bir kısmı ise meseleye *ehliyet arızaları* bahsi içindeki *cehâlet* konusu bağlamında değinmişlerdir.

Hanefî usûlcüler bazı durumlar haricinde ictihadın nakzedilemeyeceği hususunda ittifak halindedirler. Aksi halde nakzeden hükmün de başka bir hüküm tarafından nakzedilmesi ve bu durumun sonsuza kadar devam etmesi anlamına gelen *teselsüle* yol açıp hukukî istikrarsızlığa sebebiyet vereceği, hâkim atamanın toplumda gerçekleştirdiği yarar ve gayenin ortadan kalkacağı ve toplumda ciddi bozulmalara sebep olacağı dile getirilmiştir. Hanefî usûlcüler genel bir kâide olarak ictihadın başka bir ictihadla nakzedilemeyeceği hususunda ittifak halinde olsalar da nakzın gerekli olduğu istisnaî durumlarda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı nakzedilmesi gerekli ictihadın, kat'î delillere aykırı olan ictihad olduğunu söylerken bazı Hanefî usûlcüler ise bunun küfür olduğunu ve bir müctehidden sadır olmasının uzak bir ihtimal olduğunu düşünerek nakzedilmesi gerekli ictihadın delâleti kat'î olmayan Kur'ân, meşhur sünnet ve icmâya muhalif ictihad olduğu kanaatindedirler. Kanaatimizce bu görüş ilk görüşten daha problemlidir. Çünkü sübûtu ve delâleti zannî deliller ictihada açık olduğu için bu alanda gerçekleşecek olan ictihad da zan ifade eder. Bu durumda zannın zanla nakzı söz konusu olur. Bu ise bir problemi düzeltmek adına fikhî tamamen ilga etmek anlamına gelir. Bu işkâli gidermek adına İbn Emîrî'l-Hacc'ın yaptığı taksim ise yerinde olup hem fıkhn yapısına hem de usûle uygundur.

Mâlikî usûlcüler ittifakla ictihadî meselelerde müctehidin bizzat kendisinin veya başka bir müctehidin verdiği hükmün nakzedilemeyeceğini söylerler. Bunun sebepleri olarak teselsülü ve nakzın mümkün olması halinde hâkim atamanın toplumdaki yarar ve gayesinin ortadan kalkacağını zikrederler. Karâfî'nin ifadesiyle yeryüzünde husûmetleri

ortadan kaldırmak ancak nakzı kabul etmekle mümkündür. Karâfî meseleyi usûlî bir temele oturtmaya çalışmış ve hâkimin hükmünün nakzedilemesinin esas sebebinin usûlî bir mesele olan *hâs ve âmmın tearuzu* olduğunu söylemiştir. Yani hâkimin hükmünün *hâs* olduğunu ve *hâs* olan bu hükmün *âmma* takdîm edildiğini söylemektedir. Çünkü ona göre hükümlerin küllî usûl kâideleri üzerine bina edilmesi cüz'î münasebetlere izafesinden evlâdır. İctihadın nakzı kanaatimizce ilgili lafızlarla birebir alakalı değildir. Çünkü bu lafızlar dile ait hususiyetlerken ictihadın nakzı amelî/pratiğe dönük bir meseledir. Karâfî aslında bir benzetme yapmıştır. Dolayısıyla, meselenin bu usûl kâidesi ile gerekçelendirilmesi çok da isabetli görünmemektedir. Mâlikî usûlcüler ictihadın nakzedilememesinden; hâkimin kat'î bir delile aykırı hüküm vermesi, ictihadının hilâfına hükmetmesi ve kendisi müctehid olduğu halde başka bir müctehidi taklîd etmesi gibi durumları istisna etmişlerdir. Karâfî bu durumları *icmâ*, *kavâid*, *nas* ve *kıyas-ı celîye* aykırı olma şeklinde dört maddede özetlemiştir.

Şâfiî usûlcüler ictihadın başka bir ictihad ile nakzedilemeyeceği konusunda ittifak halindedirler. Gerekçe olarak zikredilen hususlar ise hemen hemen diğer usûlcüler ile aynıdır. Onlar da meseleyi teselsül, hükümlerin birbiriyle çarpışması/hukukî istikrarsızlık ve hükümlere olan güvenin yitirilmesi gibi gerekçelere dayandırmışlardır. Şîrâzî'ye göre hükümlerin nakzının mümkün olması durumunda hiç kimse için ne hak ne de mülk sabit olur. Çünkü bir hâkim bir kimse lehine bir hak ve mülke hükmetse, diğer hâkim onun hükmünü nakzetse, sonra bir diğeri gelip ikincinin hükmünü nakzetse bu sonsuza kadar böyle devam eder ve hiç kimse bir mülkte karar kılamaz. Bu ise birey ve toplum için büyük bir fesâddır. Gazzâlî ictihadın nakzı meselesinde müctehidin ictihadı ile hâkimin hükmü arasında ayrım yapar. Ona göre nakzedilmeyecek olan sadece hâkimin hükmüdür. Gazzâlî'nin yaptığı bu ayrım onun nakzı mümkün gördüğü anlamına gelmez. Zira bu hususta söylediklerini böyle bir ayrıma gitmeyen diğer usûlcüler de söylemektedir. Gazzâlî sadece meselenin kazâî tarafını ayrı mütalaa etmiştir. Bu da zaten bazı fikhî meselelerde, diyânî-kazâî ayrımı üzerinden yapılagelen bir durumdur.

Hanbelî usûlcülere göre de ictihad başka bir ictihadla nakzedilemez. Onlar gerekçe olarak; ictihadın bir başka ictihadla nakzedilmesi durumunda hâkimlerin birbirleri üzerinde hâkimiyet kurmaya yeltenmesi, bu durumun kalplerinde birbirlerine karşı kin ve öfkeye sebebiyet verme, intikam duygusu ile bir hâkimin hükmünün nakzedilerek cezalandırılması, hukukî istikrarsızlık ve bunların sonucunda da toplumda fesâd ve bozulmaların baş göstermesi gibi hususları zikretmişlerdir. Ferrâ'ya göre bunlar imkan dahilinde olsa da esas sebep delilin kat'î olmaması sebebiyle hükmün kat'î olduğunun bilinmemesidir. Ferrâ'nın bu yaklaşımı son derece isabetlidir. Zira o kanaatimizce meselenin dayandığı usûlî zemini iyi tespit etmiştir. O halde sayılan tüm gerekçeleri bu aslın pratik sonuçları olarak görebiliriz. Meseleyi sahâbe uygulaması açısından değerlendiren Kelvezânî'nin yaklaşımı da keza delillendirme açısından isabetlidir. Sahâbe nesli arasında böyle bir şeyin vuku bulmaması meselenin en kuvvetli delilleri arasındadır. Bu sebeple çalışmamızda değindiğimiz üzere mesele hakkında sahâbe icmâsının bulunduğunu söylemek pek tabi mümkündür. İbn Akîl'in meselenin gerekçesi olarak İslâm'ın ehl-i kitâbın ahkâmını da nakzetmediğini, sadece bu hükümlerde İslâm'a aykırı gördüğü hususları ortaya koyduğunu söylemesi dikkat çekici olmakla birlikte konuyla doğrudan alakalı değildir. Çünkü ictihadın nakzı bir kanun içindeki cüz'î hükümlerle ilgiliyken İslâm'ın ehl-i kitâbın ahkâmını dahi nakzetmediği şeklindeki görüş doğruluğu tartışmalı olması bir yana farklı zamanlarda cari olmuş hukuk sistemleriyle alakalı olup, küllî bir şekilde bu sistemlerin birbirleriyle olan irtibatı ile ilgilidir. Hanbelî usûlcüler de ictihadın nakzedilememesinin istisnası olarak kat'î delillere aykırı olmayı zikretmişlerdir. Merdâvî ve İbnü'n-Neccâr bu hususa ictihadın âhâd habere aykırı olmasını da eklemişlerdir. Ancak bu yaklaşım problemlidir. Onlar bu görüşe, deliller hiyerarşinde âhâd haberlerin kıyastan önce gelmesi sebebiyle sahip olmuşlardır. Ancak ictihadın nakzı kuvvetli bir delile muhalefet sebebiyle değil zannîlik içermeyen bir delile muhalefet ile mümkündür. Dolayısıyla âhâd haber ile ictihadın nakzına imkân tanımak zannın zanla nakzını gerektirir. Bu da ikisinin kuvvetçe eşit olması sebebiyle mümkün değildir.

İctihadın nakzı ilk dönemlerden itibaren kâideleşmeye başlamış ve İslâm hukukunun küllî kâideleri arasında yerini almıştır. Kâide yerleşik haliyle “ictihad ile ictihad nakzolunmaz” şeklinde ifade edilmiştir. Kâide genel manasıyla ictihada açık bir alanda, usûlüne uygun olarak yapılmış bir ictihadın zan ifade etmesinden ötürü yine onun gibi zan ifade eden bir başka ictihadla nakzedilememesi anlamına gelir. Çünkü her ne kadar deliller farklı olabilse de o deliller neticesinde oluşan ictihadlar zan ifade etme yönünden birbirine denktir. Dolayısıyla bir ictihad, dengi olan diğerini nakzetme gücüne sahip değildir.

İctihadın nakzı meselesi ilk dönemlerden itibaren fıkıh kitaplarında kendisine yer bulmuştur. Sözelimi Hanefî mezhebinin üç büyük imamından Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî *el-Câmi’u’s-sağîr* isimli eserinde konuya değinmiştir. Kâide daha sonraki süreçte kavâid eserlerinde görülmeye başlanmıştır. Tespitlerimize göre kâideye, kâide formunda ilk defa kitabında yer veren 4./10. yüzyılda yaşamış Hanefî fakîh ve usûlcü Ebü’l-Hasen el-Kerhî’dir. Kerhî, kâideye, Hanefî imamların ictihadlarında dayandıkları genel ilke ve kâideleri tespit için kaleme aldığı risalesinde yer vermiş olup kâideyi “İctihadla karar kılınan bir hüküm benzeri bir ictihadla feshedilemez, ancak nasla feshedilir” şeklinde ifade etmiştir. Bundan sonra pek çok kâvâid kitabında rastladığımız kâideyi Mecelle’nin küllî kâideleri arasında da görmekteyiz.

Kâidenin beş tane rüknü bulunmaktadır. Bunlar; muayyen bir vakıa, vakıanın kendisinde meydana geldiği şahıs, müctehid, sâbık (önceden mevcut) bir ictihad ve aynı vakıadan sonra gelen ictihaddır. Aynı şekilde kâidenin birtakım şartları da bulunmaktadır. Bunlar; ilk ictihad şartlarını havi ve ehinden sadır olmalıdır, ayrıca onun tenfîz edilmiş ve kendisiyle amel edilmiş olması da gereklidir; ictihad kat’î delillere muhalif olmamalıdır; müctehidin gelecekte sonraki ictihadiyle hükmetmesi gereklidir; ilk ictihad genel bir maslahata aykırı olmamalıdır; ilk ictihad yalancı şahitlik, açık hata, zulüm, haksızlık vb. şeyler üzerine kurulmuş olmamalıdır; hâkimin vereceği hüküm kendi ihtisâsı ve yetkisi kapsamında olmalıdır; hâkimin davaya taraf olan hasımlardan herhangi birine karşı kayırma, düşmanlık vb. durumlar için töhmet altında bulunmaması gerekir.

Son olarak şunun altını çizmek gerekir ki İslam hukuku, içinde bulunduğu çağın bütün hukukî sorunlarını çözme potansiyeli taşıyan sistemli bir yapıya sahiptir. Bir hukuk sisteminde bulunması gerekli olan en önemli hususiyetlerin başında hukukî istikrar gelir. Bu istikrarı temin edemeyen bir sistemin, zamanının problemlerini çözmesi şöyle dursun hayatiyetini sürdürmesi dahi mümkün değildir. İslam hukuku, vücuda geldiği ilk günden beri dinamik ve istikrarlı yapısını her zaman muhafaza etmeyi başarmış olan yegâne hukuk sistemidir. Bunun en büyük kanıtlarından biri İslam hukukundaki ictihadın nakzedilememesi ilkesidir. Çok erken zamanlardan itibaren böyle bir ilkenin kâideleştirilmiş olması onun ne denli büyük ve sistemli bir hukukî yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Usûlcülerin, İslam hukukunun asıllarını ve delillerini tespitte ortaya koydukları üstün gayret taktire şayandır. İctihadın nakzı meselesinde de son derece ilmî ve entelektüel seviyesi yüksek çıkarımlar yapılmış, meselenin teorik çerçevesi çizilerek İslam hukukunun sistemli ve istikrarlı yapısı ortaya konulmuştur. Çalışma boyunca, elden geldiğince mesele, usûl ve kâide cihetleriyle ele alınmış, İslam hukukçularının mesele hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca, meselenin, diğer hukuk sistemleriyle mukayesesini yapacak olan yeni bir çalışmaya da ihtiyaç duyulmaktadır.

Ve âhiru da'vânâ enilhamdü lillahi rabbi'l-'âlemîn.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Âl Süleymân, Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân. "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yungadu bi-mislihi". *Mecelletu Külliyyeti Dâri'l-'Ulûm* 75/1 (Ocak 2014), 527-591.
- Alhaj Rabie, Mohamad Nedeem. *Fıkıh Kaidelerinden İstisna Sebepleri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*. thk. Halîl Mühyiddîn el-Meys. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Âmidî, Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru's-Samî'î, 2003.
- Apaydın, H. Yunus. *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)*. Ankara: Ay Yayıncılık, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara : Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/529-539. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Atâsî, Muhammed Hâlid el- - Atâsî, Muhammed Tâhir el-. *Şerhu'l-Mecelle*. 2 Cilt. Mektebe-i Reşîdiyye - Mektebe-i Hakâniye, ts.
- Avvâme, Muhammed. *Edebü'l-ihtilâf fî mesâili'l-'ilm ve'd-dîn*. Medine: Dâru'l-Yusr, 3. Basım, 2007.
- Avvâme, Muhammed. *Eserü'l-hadîsî's-şerif fî ihtilâfi'l-eimmeti'l-fukahâ*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 4. Basım, 1997.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/231-235. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Aydın, Mehmet Âkif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/237-246. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bâhuseyn, Ya'kûb b. Abdülvehhâb el-. *el-Kavâ'idü'l-fıkhiyye*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd-Şeriketü'r-Riyâd, 1998.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdülhamîd b. Ali ez-Züneyz. 3 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1418-1998.
- Baktır, Mustafa. "Eşbâh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Baktır, Mustafa. "Kaide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/205-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hamidullah vd. 2 Cilt. Dimeşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyu'l-Feransî li'd-Dirâsâtî'l-'Arabiyye, 1965.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd el-. *el-İnsâf fî't-tenbîh 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâb elletî evcebeti'l-ihtilâfe beyne'l-müslimîn fî ârâihim*. thk. Muhammed Rıdvân er-Râye. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Bekdemir, Sezai. "İslâm Hukukunda Fâsığın Haber ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/19 (2021), 195-224.
- Bennânî, Abdurrahman b. Câdullah el-. *Hâşiyetü'l-'Allâme el-Bennânî 'alâ şerhi'l-Celâl Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî 'alâ metni Cem'î'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Berki, Ali Himmet - Keskiöğlü, Osman. *Hâtemü'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayâtı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 30. Basım, 2015.
- Beyânûnî, Muhammed Ebu'l-Feth el-. *Dirâsât fî'l-ihtilâfâtî'l-'ilmiyye*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 2007.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kavâid-i Fıkhiyye*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-. *Keşfu'l-esrâr 'an usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Nâcî es-Süveyd. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. İdrîs el-. *Şerhu Müntehe'l-irâdât Dekâ'iku üli'n-nühâ li-Şerhi'l-Müntehâ*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 7 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2000.
- Burnû, Muhammed Sıddîk b. Ahmed el- - Gazzî, Ebu'l-Hâris el-. *Mevsû'atu'l-kavâ'id-i-fıkhiyye*. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2003.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed vd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 1431.
- Ciğer, Yusuf. *el-Kavâ'idü'l-küllîyye fi'l-fıkhi'l-İslâmî*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Coulson, Noel J. *İslam Hukuk Biliminde İhtilaf ve Gerilimler*. çev. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *el-Varakât fi usûli'l-fikh (Celâlüddîn el-Mahallî'nin Şerhu metni'l-Varakât'ı ile beraber)*. nşr. Suheyb Molla Muhammed Nûrî Ali. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *et-Telhîs fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cevlem en-Neybârî - Şebbîr Ahmed el-Umerî. 3 Cilt. Beyrût - Mekke: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye - Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1996.
- Çelikan, Serkan. *Mecelle'nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Çil, Mustafa. *İctihadda Hata-İsabet Tartışması*. İstanbul: Kalem Yayınları, 2016.
- Çolak, Abdullah. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 15. Basım, 2012.
- Dağcı, Şamil. “Kıyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/488-495. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*. thk. Adnân el-'Alî. Sayda-Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Demir, Abdullah. *Mecelle ve Küllî Kâideler*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Demir, Osman. “Kelâm'da Teselsülü İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risalesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 117-142.
- Demir, Serkan. *Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlünde Sünnet Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Devâlibî, Muhammed Ma'rûf ed-. *el-Medhal ilâ 'ilmi usûli'l-fıkh*. Dimeşk: Matba'atü Câmi'atü Dimeşk, 3. Basım, 1959.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Cehâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “İcmâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Duman, Soner. *İmam Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. Ankara: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Duman, Soner. “İzzeddin B. 'Abdüsselam'ın El-Kavâidü'l-Kübrâ Adlı Eserinde İctihadın Anlam, Kapsam ve Sonuçları”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 157-184.
- Duman, Soner. “Şâfiî'nin Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlam ve Kapsamı”. *EKEV Akademi Dergisi* XIV/42 (2010), 149-162.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'den Düsturlar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 9. Basım, 2021.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukukunda Değişmenin Sınırı*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî. *Teysîru't-Tahrîr*. 4 Cilt. Mekke: Dâru'l-Bâz, 1350.

- Ensârî, Abdül'alî Muhammed bin Nizâmuddîn el-. *Fevâtihu'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*, (Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sıyla birlikte). nşr. İbrâhim Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 6. Basım, 2016.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 10. Basım, 2017.
- Erturhan, Sabri. *İslam Ceza Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Erturhan, Sabri. *Temel Fıkıh Bilgileri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Esen, Bilal. *Hanefî Usûlcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Esen, Bilal. "İctihadda İsabet Meselesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefi Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 269-298.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-. *el-'Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. 'Ali b. Seyr el-Mübarakî. Riyâd, 3. Basım, 1993.
- Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-. *et-Ta'likatü'l-kebîra fi'l-mesâ'il-i'l-hilâf 'alâ mezhebi'l-îmâm Ahmed b. Hanbel*. ed. Nureddin Tâlib. thk. Heyet. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- Galbân, Âyât İbrâhîm el-. *Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd ve eserühâ fi'l-ahkâmî's-şer'iyye*. Gazze: Câmi'atu'l-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şerî'a ve'l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Gayretli, Mehmet - Hayat, Zeynelabidin. "Arâyâ Satışının Faizin (Ribanın) İletiyale Alakasına Farklı Bir Bakış". *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* 6/2 (2020), 734-764.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. nşr. İbrâhim Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.
- Gürkan, Menderes. "Zimmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (1999), 315-324.

- Güzelhisârî, Mustafa Hulûsî. *Menâfi‘u’d-dekâ‘ik fî şerhi Mecâmi‘i’l-hakâ‘ik*. İstanbul: el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1915.
- Hâdimî, Ebû Sa‘îd el-. *Mecâmi‘u’l-hakâ‘ik fî usûli’l-fıkh*. thk. İlyas Kaplan. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 2016.
- Hafîf, Ali el-. *Esbâbu ihtilâfi’l-fukahâ*. Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *‘İlmu usûli’l-fıkh*. Kâhire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 2. Basım, 2010.
- Hamevî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-. *Gamzû ‘uyûni’l-besâ‘ir şerhu Kitâbi’l-Eşbâh ve’n-nezâ‘ir*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit - Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Garâzî. *el-Fakîh ve’l-mütefakkih*. 2 Cilt. Demmâm/Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1996.
- Heyet. “Bey‘u’l-arâyâ”. *el-Mevsû‘atü’l-fıkhiyye el-Kuveytiyye*. C. 9. Kuveyt: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1987.
- Hısnî, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdilmü’min el-Hüseynî el-. *Kitâbu’l-kavâ‘id*. thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa‘lân. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1997.
- Hindî, Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî el-. *el-Fâ‘ik fî usûli’l-fıkh*. thk. Mahmûd Nassâr. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2005.
- Hindî, Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî el-. *Nihâyetü’l-vüsûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*. thk. Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa‘d b. Sâlim. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü’t-Ticâriyye, ts.
- Huseyn, Muhammed Sâlih Mûsâ. *Şerhu’l-ferâidi’l-behiyye fî nazmi’l-kavâ‘idi’l-fıkhiyye*. Dımeşk: Müessetü’r-Risâle Nâşirûn, ts.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *Câmi‘u beyâni’l-‘ilmi ve fadlihî*. thk. Ebu’l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Demmâm/Suudi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1994.

- İbn Abdüşşekûr, Muhibbullah. *Müsellemü's-sübût fî usûli'l-fıkh (Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sıyla birlikte basılan Ensârî'nin Fevâtihu'r-rahamût'u ile birlikte)*. nşr. İbrâhim Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1992.
- İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed. *el-Vâzih fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî. 5 Cilt. Beyrût: Müessetü'r-Risâle, 1999.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Makâsıdü's-şer'ati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed et-Tâhir el-Meysâvî. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 2001.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî. *Takrîbü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şinkîtî. Medine, 2. Basım, 2002.
- İbn Emîri'l-Hâc, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü Mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2015.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Süleymân. 7 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî - Abdülfettâh Muhammed El-Hulv. 15 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil. Mekke - Riyâd -

- Beyrût: el-Mektebetü'l-Mekkiyye - el-Mektebetü't-Tedmüriyye - Müessesetü'r-Reyyân, 1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1432.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâder, ts.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî. *Usûlü'l-fıkh*. thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Zekerıyyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *Fethu'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Ref'u'l-melâm 'anî'l-eimmeti'l-a'lâm*. thk. Abdurrahman b. Ahmed el-Cemîzî. Riyâd: Dâru'l-Âsime, 2013.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Mahsûl fî usûli'l-fıkh*. nşr. Hüseyin Ali el-Yedrî - Sa'îd Abdüllatîf el-Fûde. Ammân/Ürdün: Dârü'l-Beyârak, 1999.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Câmi'u'l-ümmehât*. thk. Ebû Abdurrahman el-Ahdar el-Ahdarî. Dimeşk - Beyrût: el-Yemâme, 2. Basım, 2000.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Muhtasaru'l-Muntehe'l-usûlî (Adudüddîn el-İcî'nin Şerhu Muhtasaru'l-Muntehe'l-usûlî'sinin içerisinde)*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl (İbn Emîrî'l-Hâcc'ın et-Tahrîr'inin içerisinde)*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Mehâmilî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mehâmilî ed-Dabbî. *el-Lübâb fî'l-fikhi's-Şâfiî*. thk. Abdülkerîm b. Suneytân el-Amrî. Medine: Dâru'l-Buhârî, 1416.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'idî'l-fikh*. thk. Mustafâ Mahmûd el-Ezherî. 2 Cilt. Riyâd-Kâhire: Dâru İbni'l-Kayyım-Dâru İbn Affân, 2010.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr (Ebü'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr (Muhtasaru't-Tahrîr)*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîr Hammâd. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 1993.
- İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî. *Bedî'u'n-nizâmi'l-câmi' beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm (Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl)*. thk. Sa'd b. Ğarîr b. Mehdî es-Sülemî. Mekke: Vizâretu't-Ta'lîmî'l-Âlî Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1418.
- İlîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Minehu'l-celîl 'alâ Muhtasari's-Şeyh Halîl*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-. *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl*. 4 Cilt. Âlemü'l-Kütüb, ts.
- İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm. *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm (el-Kavâ'idü'l-kübrâ)*. thk. Nezîh Kemâl Hammâd - Osmân Cumua' Damîriyye. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *Kitâbu'l-furûk (Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk)*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cumu'a Muhammed. 4 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2001.

- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1995.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. nşr. Sıdkî Cemîl el-'Attâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım., 2015.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i'ü's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2010.
- Keleş, Yunus. *Fesadü'z-Zamanın (Dinî Hassasiyetin Azalmasının) Ahkâmın Değişmesine Etkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-. *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. thk. Müfîd Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. Ali b. İbrâhim. 4 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1985.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tağyîru't-Tenkîh fî'l-usûl*. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1308.
- Kerhî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-. *Usûlü'l-Kerhî (Neseî'nin Şerhu Usûli'l-Kerhî'sinin içerisinde)*. thk. Semih et-Tokâdî. Beyrût: Dâru'r-Rayâhîn, 2021.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasan b. Ali el-. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfîkiyye, ts.
- Kızılkaya, Necmettin. *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2018.
- Kızılkaya, Necmettin. *İslâm Hukukunda Farklar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Kızılkaya, Necmettin. *Kâsânî'nin Bedâyi' İsimli Eserinde Kavâid'in Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

- Kocabaş, Savaş. “İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 297-328.
- Koşum, Adnan. “İctihatta Hata ve İsabet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu”. *Usûl: İslam Araştırmaları* 5 (2006), 5-32.
- Köse, Saffet. “İslam Hukukuna Göre Evlenmede Velâyet”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 101-116.
- Kuyucaklızâde, Mehmet Atıf Bey. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Küllî Kaideler Şerhi*. ed. Mahmut Samar. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Kürdî, Ahmed el-Haccî el-. *el-Kavâ'idü'l-külliyetü'l-fıkhiyye*. Kuveyt: Merkezü'r-Râsîhûn - Dâru'z-Zâhiriyye, 2017.
- Lâmişî, Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd el-. *Kitâb fî usûli'l-fikh*. thk. Abdülmecîd Turkî. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.
- Leknevî, Muhammed Abdülhâlîm el-. *Kameru'l-akmâr li-Nûri'l-envâr fî Şerhi'l-Menâr*. nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Makkarî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Kavâ'id*. thk. Ahmed b. Abdullah b. Hamîd. 2 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. ed. Bekir Topaloğlu. thk. Heyet. 18 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005-2007.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Hâvi'l-kebîr fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 18 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkî el-. *İzâhu'l-mahsûl min Burhâni'l-usûl*. thk. Ammâr et-Tâlibî. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, ts.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr*. thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn. 8 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-. *Tahrîrü'l-menkûl fî tehzîbi 'ilmi'l-usûl*. thk. Abdullah Hâşim - Hâşim el-Arabî. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2013.

- Mevsîlî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. nşr. Muhammed Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.
- Molla Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî. *Nûru'l-envâr fî Şerhi'l-Menâr*. 2 Cilt. Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2007.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*. thk. Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz b. Ali. *Dürrü'l-hükkâm fî şerhi Gururî'l-ahkâm*. 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz b. Ali. *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vüsûl*. thk. İlyas Kaplan. Beyrût: Dâru Sâder, 2011.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nâzırzâde, Mehmed b. Süleymân. *Tertîbu'l-leâlî fî silki'l-emâlî*. thk. Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âli Süleymân. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- Nefrâvî, Ahmed b. Guneym b. Sâlim en-. *el-Fevâkihu'd-Devvânî 'alâ risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*. nşr. Abdülvâris Muhammed Ali. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Keşfu'l-esrâr Şerhu'l-Musannif'ale'l-Menâr*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Şerhu Usûli'l-Kerhî*. thk. Semih et-Tokâdî. Beyrût: Dâru'r-Rayâhîn, 2021.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Mutîî. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Neysârî. *el-Vâfiye Nazmu's-Şâfiye*. thk. Hasen Ahmed el-Osman. Beyrût: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1995.
- Özen, Şükrü. "İhtilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Özen, Şükrü. “İmam Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Fıkıh Usûlünün İnşası”. *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. ed. Sönmez Kutlu. İstanbul: Otto Yayınları, 2018.
- Pehlivan, Necmettin. “Âdâbü’l-Bahs ve’l-Münâzara”. *Mantık El Kitabı*. ed. İsmail Köz - Ali Çetin. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Pekcan, Ali. *İslam Hukuk Teorisine Usûlî Yaklaşımlar*. Konya: Yediveren Kitap, 2009.
- Pekcan, Ali. “İslâm Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risale (Kerhî’nin (ö. 340) ‘el-Usûl’ Adlı Risâlesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi)”. *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XVI/2 (2003), 293-307.
- Pekcan, Ali. *Klasik Usûl Düşüncesinde İcmâ Doktrini*. Konya: Yediveren Kitap, 2009.
- Pekcan, Ali. “Mevrîd-i Nass’ta İctihâd’a Mesâğ Yok (mu?)dur (İctihâd’ın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 69-84.
- Racrâcî, Hüseyin b. Ali b. Talha er-. *Refu’n-nikâb ‘an Tenkîhi’s-Şihâb*. thk. Ahmed b. Muhammed es-Serâh. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu’l-ğayb (et-Tefsîrû’l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1981.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Mahsûl fî ‘ilmi usûli’l-fikh*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-‘Alvânî. 6 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1992.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir er-. *Muhtârü’s-sihâh*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986.
- Sâ’irî, Hamd b. Hamdî es-. *Kâide: “Lâ mesâğa li’l-ictihâd me’a’n-nass” ve ‘alâkatuhâ bi-mahalli’l-ictihâdi’l-fikhî*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2007.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed es-. *Bulğatü’s-sâlik li-akrebi’l-mesâlik ale’s-Şerhi’s-sağîr*. nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1995.
- Sem’ânî, Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-. *Kavâtü’l-edille fî usûli’l-fikh*. thk. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü’t-Tevbe, 1998.
- Semerkandî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-. *Mîzânu’l-usûl fî netâici’l-‘ukûl fî usûli’l-fikh*. thk. Abdulmelik b. Abdurrahmân es-Sa’dî. 2 Cilt. Ammân/Ürdün: Dâru’n-Nûri’l-mubîn, 2. Basım, 2017.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2017.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2015.
- Sevgilice, Necmiye. *İctihatta Hata İsabet Problemi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Sifil, Ebubekir. *İhyâ ve İnşâ*. İstanbul: Rihle Kitap, 2. Basım, 2015.
- Sifil, Ebubekir. "Zâhid Kevserî (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Cem'ü'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkh*. nşr. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991.
- Sübkî, Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es- - Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'id ve fîrû'i fıkhi's-Şâfi'iyye*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhire: Dâru'n-Nübelâ, 2016.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-. *el-Muvâfakât fî usûli's-şer'â*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Ebû Hafs Sâmi b. el-'Arabî el-Eserî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2000.

- Şeybân, Üsâme b. Muhammed b. İbrâhîm eş-. *Teğayyürü'l-ictihâd*. Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerî'a, Kısmu Usûli'l-Fıkh, Doktora Tezi, 1432.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 13 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Câmi'u's-sağîr*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne*. nşr. Mehdi Hasen el-Kîlânî. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Şimşek, Murat. *İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in İctihad ve Tasarrufları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-. *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*. thk. Muhyiddin Dîb Mestû - Yûsuf Ali Büdeyvi. Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib - Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-. *et-Tebşira fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403.
- Takiyyü'l-hakîm, Muhammed. *el-Usûlü'l-âmmе li'l-fikhi'l-mukâren*. thk. el-Mecme'u'l-Âlemî li-Ehli'l-Beyt. Kum: Matba'atü Emîr, 2. Basım, 1997.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh li-metni't-Tenkîh fî usuli'l-fikh*. thk. Zekerıyyâ Umeyrât. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. *İctihadda İsabet ve Hata Meselesi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. *İslam Düşüncesinde İctihâd-İhtilâf-Taassup Bileşeni*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2021.
- Timurtâşî, Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî et-. *el-Vusûl ilâ kavâ'di'l-usûl*. thk. Muhammed Şerîf Mustafa Ahmed Süleymân. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-. *Şerhu Muhtasari'r-ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 2. Basım, 1998.
- Tuzcu, Abdullah. *Kur'an-ı Kerim Açısından Mecelle'nin Külli Kaideleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Türkî, Abdullah b. Abdülmuhsin et-. *Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 2010.
- Urmevî, Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Urmevî, Tâcüddîn Muhammed b. Hüseyin el-. *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî. 2 Cilt. Bingazi: Câmi'atu Karyunis, 1994.
- Ünal, Halit. "Arâyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/337. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ünver, Ahmet Numan. *Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshâk eş-Şîrâzî Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Vanşerîsî, Ahmed b. Yahyâ el-. *İzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idil-İmâm Mâlik*. thk. Sâdık b. Abdurrahman el-Ğiryânî. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Yaman, Ahmet. "Bir Kavram Olarak 'Fıkıh Kâideleri' ya da İslam Hukukunun Genel İlkeleri". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 1/1 (2001), 49-94.
- Yaman, Ahmet. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 14. Basım, 2015.
- Yenidoğan, Adem. *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihâd*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - Tibyân Yayıncılık, 4. Basım, 2015.
- Yûsuf, Sâlih b. Süleymân el-. *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd -dirâse te'sîliyye ve tatbîkiyye-*, 1430.

- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. *Tâcü'l-‘arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, ts.
- Zerkâ, Ahmed b. Muhammed ez-. *Şerhu'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 1993.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed ez-. *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-‘âmm*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 2012.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1413.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Mensûr fî'l-kavâ'id*. thk. Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2000.
- Zeydân, Abdülkerîm. *Ahkâmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn fî dâri'l-İslâm*. Bağdat-Beyrût: Mektebetü'l-Kudüs-Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fî şerhi'l-kavâ'idî'l-fikhiyye fî-ş-şer'ati'l-İslâmiyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-. *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde-Beyrût: Dâru'l-Kible-Müessesetü'r-Reyyân-el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1997.
- Zuhaylî, Muhammed Mustafâ ez-. *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye ve tatbîkâtuhâ fî'l-mezâhibi'l-erbea'*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 2009.
- Zuhaylî, Vehbe ez-. *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletuhû*. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1985.
- Zuhaylî, Vehbe ez-. *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 22. Basım, 2019.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı Soyadı : Abdurrahman POYRAZ
Uyruğu : T.C.

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
--------	-------	----------------

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
-------	-------	-------

YABANCI DİL BİLGİSİ